

МАКЕДОНСКИ ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА

МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ

ГОДИНА VI, КН. 2.

REVUE MACÉDONIENNE

ÉDITION

DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE MACÉDONIEN

ANNÉE VI, FASC. 2.

ДАРЪ

ОТЪ

МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

СОФИЯ — SOFIA

ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — IMPRIMERIE P. GLOUSCHCOFF

1930

МАКЕДОНСКИ

ПРЕГЛЕД

ОБРАЗОВАНИЕ И КУЛТУРА НА МАКЕДОНИЈА

МАКЕДОНСКИ ПЕДАГОГИЧКИ ГЛАГОЛНИК

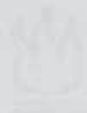
ТОМ VI, БР. 2

РЕВУЕ МАКЕДОНИЈА

ОБРАЗОВАНИЕ И КУЛТУРА НА МАКЕДОНИЈА

ТОМ VI, БР. 2

Д А Р

КОПИЈА — 2000

ОБРАЗОВАНИЕ И КУЛТУРА НА МАКЕДОНИЈА

1981

Съдържание:

	стр.
Ст. Романски, Имената на нѣкои македонски градове.	
4. Скопие	1
Проф. М. Н. Сперанскій, Изъ переписки Ст. Верковича . .	7
Н. П. Благоевъ, Критиченъ погледъ върху известията на Лъвъ Дяконъ за българитѣ	23
Хр. Шалдевъ, Гумендже	41
Д-ръ Саулъ Мезанъ, Еврейството въ Македония	57
Ив. Апостоловски, Вмѣсто учителствуване — затворъ и за- точение (1375—1878)	81
Хр. Чочковъ, Кресненското въстание въ 1878 година. По спомени на Пантелей Урумовъ	87

Рецензии и книжовни вести

Georges Desbons, <i>La Bulgarie après le Traité de Neuilly</i> . Avec 13 cartes hors-texte. Préface de M-r Justin G o d a r t, Sénateur, an- cien ministre. Paris 1930. 8 ^o 462+XII.— Рец. отъ Л. Милетичъ	103
Antonio Baldacci, <i>L'Albania</i> . Con una carta geografica e tre cartine. Roma, 1929, 8 ^o , XXI + 463. — Рец. отъ Ст. Романски.	121
Dott. Angelo Focarile, <i>Bulgaria d'Oggi</i> . Nei suoi aspetti sociali, economici, commerciali e finanziari. Con una carta delle fer- rovie bulgare. Milano, 1929, 8 ^o 371.—Рец. отъ Л. Милетичъ.	127
K. D. Spissarevski, <i>La Bulgarie au travail</i> . Cinquante ans après. Marseille, 1930, 8 ^o 242. — Рец. отъ Л. М.	130
Владимиръ Т. Хиндаловъ, Народни движения и въстания отъ освободителната епоха споредъ новооткрити турски офи- циални документи. София, 1929. 190.—Рец. отъ К. Мирчевъ	132
Ст. Чилингировъ, Сърбитѣ и ние. София, 1930, 115. — Рец. отъ Вл. Алексиевъ.	135
Д-ръ П. Джидровъ, Проблемътъ за Македония. София. 1930, 64. — Рец. отъ Л. М.	136
А. Станојевѣћ, Наша емиграција и пропагандистичка књи- жевност. Нови-Сад, 1930. (печ. въ Летопис Матице Српске, год. 104). — Рец. отъ Мария Романска.	141
Къмъ въпроса за портрета на Димитрий Миладиновъ и нѣ- кои спомени за него. — Съобщава Ц. Алексиева, ро- дена Миладинова	153
Французко резюме на съдържанието на книгата.	157—180

Table des matières:

	Page.
St. Romanski, Les noms de quelques villes en Macédoine. —	
4. Skopie.	1
Prof. M. N. Spéranski, Extraits de la correspondance de St.	
Verkovitch	7
Prof. N. P. Blagoev, Aperçu critique sur les informations de	
Leo Diaconus relatives aux Bulgares.	23
Hr. Chaldev, La ville de Goumendjé.	41
D-r Saoul Mezan, Les Israélites en Macédoine.	57
Iv. Apostolovski, Au lieu de l'enseignements prison et l'exil	
(1875—1878).	81
Hr. Tchotchkov, L'insurrection de Kresna en 1878. D'après les	
memoires de P. Ouroumov	87

Comptes rendus

Georges Desbons, La Bulgarie après le Traité de Neuilly. Avec	
13 cartes hors-texte. Préface de M-r Justin Godart, Sénateur, an-	
cien ministre. Paris, 1930, 462+XII. — Compte rendu de L.	
Miletitch	103
Prof. Antonio Baldacci, L'Albania. Con una carta geografica et tre	
cartine. Roma, 1929, 8°, XXI+463. — Compte rendu de St.	
Romanski	121
Dott. Angelo Focarile, Bulgaria d'Oggi. Nei suoi aspetti sociali,	
economici, commerciali et finanziari. Con una carta delle ferrovie	
bulgare. Milano, 1929, 8° 372. — C. r. de L. Miletitch	127
K. D. Spissarevski, La Bulgarie au travail. Cinquante ans après.	
Marseille, 1930, 8°, 242. — C. r. de L. M.	130
Vladimir T. Hindalov, Mouvements nationaux et insurrections	
durant l'époque précédant la libération, selon des docu-	
ments officiels turcs récemment découverts. Sofia 1929,	
190. — C. r. de K. Mirtchev.	132
Stilian Tchilinguirov, Les Serbes et nous. Sofia, 1930, 115. — C. r.	
de Vl. Alexiev.	135
D-r P. Djidrov, Le problème de la Macédoine. Sofia, 1930, 64. —	
C. r. de L. M.	136
A. Stanoyevitch, Notre émigration et la littérature propagand-	
iste. Novi Sad, 1930. (En serbe). — Compte rendu de Maria	
Romanska.	141
Au sujet du portrait de Dimitri Miladinov et de quelques	
souvenirs.—Communique par Tzarevna Alexieva D. Mi-	
ladinova.	153
Resumé des articles de la Revue en français	157—180

ИМЕНАТА НА НЪКОИ МАКЕДОНСКИ ГРАДОВЕ.

Отъ Ст. Романски.

4. Скопие.

Голѣмитѣ градове на Балканския полуостровъ днесъ сж обикновено на мѣста, гдето минаватъ или се кръстосватъ важни пѣтища отъ най-старо време и гдето отъ тогава още сж сжществували значителни въ търговско отношение селища. Следъ завладяването на полуострова отъ римлянитѣ, благодарение на особенитѣ грижи на последнитѣ за пѣтнитѣ съобщения и тѣхната охрана, тѣ сж се превърнали и въ важни военни срѣдища. Едното и другото е спомагало за издигането на тѣхното благосъстояние и за широката имъ известность. Тѣхнитѣ имена били обикновено възприемани отъ славянитѣ, при засѣдането имъ въ балканскитѣ земи, дори и въ случаи, когато старитѣ богати градове бивали разрушавани и замѣстени съ нови, често пѣти и не на сжщитѣ мѣста. При това тия имена били подлагани на известни измѣнения съобразно съ фонетиката и въ духа на езика на славянитѣ.

Такъвъ е случаятъ и съ Скопие, име на единъ отъ тритѣ най-голѣми града въ Македония, наредъ съ Солунъ и Битоля. По своето положение тоя градъ спада въ единъ край, който, въ сравнение съ вжтрешността на Македония, гдето старитѣ имена на градове вследствие на плѣтната славянска колонизация сж изчезнали и замѣстени отъ нови, изобщо спазва старитѣ, предславянски имена на градове. Това е областта на римскитѣ провинции Дардания и Срѣдиземна Дакия (*Dacia mediterranea*), които обсѣгали днешна северна Македония, югозападна България и южна стара Сърбия (Моравско и Косовско) и гдето, освенъ Скопие, има още три известни града съ стари имена — Срѣдецъ (*Serdica*), Нишъ (*Naissus*) и Липлянъ (*Ulpiana*) — и гдето, очевидно, старото, предславянско население все още се е задържало до идването на славянитѣ (срв. Jireček, *Geschichte der Serben* I 101).

Това се потвърждава и отъ сждбата на самото име на града Скопие.

Като столица на провинцията Дардания тоя градъ се явява подъ име *Scupi*, което е минало и у гърцитѣ, които само по форма го приспособили къмъ своя езикъ: *Σκοῦπιον* у Прокопия и по-късно. То се държи и въ албански, *Shkup*, съ преходъ на *s* въ *š* (*sh*), станалъ въ албански въ по-късно време, срв. *Shkodra* вм. *Scodra*, *shkã* „славянинъ, българинъ“ — отъ лат *sclavus* и под. Спазването на това име у албанцитѣ, които днесъ сж нови жители въ Скопската областъ, слѣзли постепенно въ ново време отъ Албанскитѣ планини въ долината на горни Вардаръ, и то подъ форма, употребителна тукъ преди дохаждането на славянитѣ, има значение по въпроса за произхода на албанцитѣ, нераздѣлно свързанъ съ въпроса за произхода и на ромънитѣ, при решението на който тъкмо посочената областъ на старитѣ римски провинции, Дардания и Срѣдиземна Дакия се взема на първо мѣсто предъ видъ.

Колкото се отнася до славянското име, то представя известни отклонения и въ коренния вокалъ, и въ формата. Обяснението на тия различия обаче не е съвсемъ леко.

Загребскиятъ професоръ П. Скокъ въ бележкитѣ си по едно свое пжтуване въ Македония (Лингвистичке бележке с пута по Јужној Србији, Гласник Скопског научног друштва, кн. II, св. 1—2, 1927, с. 280) прѣвъ се опитва да обясни по-подробно това име. Той го взема, разбира се, въ официалната му днесъ сръбска форма Скопље, като го намира твърде важно отъ гледището на сърбохърватската фонетика („име је ове вароши са гледишта срп.-хрв. фонетике врло важно“). При това той не поменува ни дума за формата, подъ която редовно се явява то въ старитѣ, не само български, но и сръбски паметници и въ която се държи и до день днешенъ у населението въ Македония. А отъ тая тъкмо форма може по-право да се разтълкува и самата сръбска форма. Но за това по-нататкъ.

Като се позовава на Georges, *Lateinisch-deutsches Wörterbuch* II, 2282, проф. Скокъ право отбелязва, че латинската форма на името е съ дълго *ī*: *Scīpī*, -огит. Той обаче напусто се сили да докаже, че при все това въ говорения на това мѣсто латински — въ Дардания — („у латинитету овог места“) то е било изговаряно съ кратко *ī*, тъй като това се изисквало и отъ ал-

банската форма *Shkup*, и отъ гр. *Σκοῦπιον* („и арнаутски облик *Škŭp* захтева *ŷ*, а исто тако и грчки облик код Прокопија *Σκοῦπιον*“). Действително, въ албанскитѣ заемки отъ латински дълго *ū* обикновено минава въ *ü* сиречь *y* въ обикновената албанска азбука: *brŭmë* „слана“ <лат. *brūma*, *mŭk* „плесень“ <лат. *mŭcus*, *vërtŭt* „сила“ <лат. *virtutem* и пр.), но не малко сж и случаетѣ, въ които лат. *ū* си остава *u*, като напр. въ *lŭmë* (=l'umε) „рѣка“, покрай *lŭmë* (=l'ümε), отъ лат. *flūmen*, *mushk* (=mušk) „рамо“ <лат. *musc(u)lus*, *nuse* „невѣста“ <лат. **nuptia* (вм. *nupta*) и под. (срв. G. Meyer, Etym. Wtb. der alb. Sprache s. v.). Очевидно, албанската форма на името съ кратко *u* не изисква наложително да се приеме, че коренниятъ вокалъ *u* въ него е билъ изговарянъ кратко. Още по-малко това може да се заключи и отъ гръцката му форма *Σκοῦπιον*, тъй като въ латинскитѣ заемки въ гръцкия езикъ лат. *ū* редовно се предава съ *ou*, както може да се види отъ примѣри като *κλεισοῦρα* „клизура“ <лат. *clausūra* (G. Meyer, Neugriech. Studien III 31), *κοῦπα* „Becher“ <с *ūpa* (35), *κοῦλος* „копеле“, *κοῦλα* „муле“ <*mŭlus*, *mŭla* (45), *πέδουλο*, *πεδοῦλι* „ремѣкъ за обуца“ <*pedŭlis* (53), *σκοῦταρι* „щитъ“ <*scŭtum* (61) и пр.; дори лат. *ō* се явява на гръцки като *ou*: *σκοῦπα* „метла“ <лат. *scōrae*, отгдето ед. ч. *scōra* (все тамъ 61). Явно е, че проф. Скокъ съвсемъ неоснователно създава форма **Sсŭpŭi*, съ кратко *ŷ*, която му е необходима за да може да обясни вокала *o* въ славянското име. Понеже въ латинскитѣ и изобщо въ старитѣ чужди заемки въ славянски *ū* минава въ *ŷl*, а *ŷ* — въ *ŷ*, той приема, че тъкмо вокалътъ *ŷ*, произлѣзълъ отъ *ŷ* на формата **Sсŭpŭi*, е могълъ да се изясни въ *o* — като въ думата *бòзеј* отъ *бъзъ* („како се територијално *Sсupŭi* може још приборјти латинској зони, има се узети, да је вокал *u* лат. облика прешау у полуглас *ŷ*, а овај као и у гореспоменутој речи *бòзеј* (отъ *бъзъ*) у *o*“)! Изяснение на *ŷ* въ *o* обаче въ тоя случай не може да стане, понеже еровиятъ вокалъ е въ отворена сричка. Сравнението съ макед. бѣлг. *бòзеј* не помага, тъй като тая дума е новообразувана отъ *бòз* (=бъзъ), гдето правилно, следъ изпадането на крайния *ŷ*, коренниятъ еровъ вокалъ се е изяснилъ. Такъвъ случай при името на града Скопие нѣма. Или проф. Скокъ е мислилъ да каже, че предполагаемата лат. форма **Sсŭpŭi* е минала първомъ въ **Скъпъ*, което, следъ изпадането на *ŷ* въ края, е дало **Скоп*?

Не по-сполучливо е и обяснението, което проф. Скокъ дава на окончанието на името въ славянски. Като взема предъ видъ единствено днешната сръбска форма Скопље, той заявява, че -ље се е явило отъ прилагателния суф. -јъ — („-ље долази од адјективног суфикса -јъ“), така че името Скопље представляло първоначално притежателно прилагателно („поседовни адјектив“), като Ариље (=земята на църквата св. Архилий), Прокупље (=земята на църквата св. Прокопий) и пр. Той пояснява при това, че съ тоя лингвистиченъ анализъ се съгласява и обстоятелството, че днешното Скопие не лежи на сжщото мѣсто, гдето е било старото римско Scupi, но малко по-далечъ. А освенъ това, славянското притежателно прилагателно отъ срѣденъ родъ означава мѣсто, земя, територия (сравни словенското име на земя Когошко „Каринтия“ и т. н.) или земище (римски ager), което припада къмъ града Scupi, а не самиятъ градъ. „По-късно — продължава Ск., — когато въ това земище, следъ заселянето на народа, възникнало ново селище, то било наречено, навѣрно, съ прилагателното, което е означавало принадлежността на това земище“ (все тамъ, бел. 2).

Всичко това, нѣма съмнение, щѣше да бжде право, ако формата Скопље, която се употребя днесъ отъ сърбитѣ, да бѣше стара — старобѣлг. Скоплѣ. Такова нѣщо обаче нѣма дори и въ по-старата сръбска писменостъ. Въ старосръбския речникъ на Даничича (Даничић, Рјечник 3, стр. 115), цитуванъ и отъ Ск., градътъ е назованъ „Скопије, град на Вардару“, а то е форма, засвидетелствуванa въ една дарителна грамота на сръбския царь Стефанъ Душанъ отъ 1349 г.: и писа се сѣе повелѣнїемъ благовѣрнаго цара Стефана ꙗ Скопїи (срв. Miklosich, Mon. serb. 145), и въ много други стари сръбски паметници: ѿ Скопиѧ; въ славномъ градѣ Скопи царьскомъ; ꙗ Скопи; венъча се на царьство (царь Стефанъ) оу градоу Скопїи; краль Милутин сазида цркву оу Скопїю Троеуроучицоу; оу Скопю; оу Скопїю; оу Соушицѣ конъ Скопїа; приде въ Скопје; пленише Скопе. — Никаква форма съ -љ- у Даничича не се привежда. Отъ сбирката „Стари српски записи и натписи“ на Љуб. Стојановић може да се види, че името на града се употребя редовно подъ обикновената по-горе форма отъ 14 до 19-то стол., както въ бѣлгарски, така и въ сръбски: писа сж сива книга въ Скопи градѣ попоу Грьдоу, братоу ми, ѿ Винька

(въ приписка къмъ ржкописъ отъ 1313 г., вж. кн. I, бр. 43); тоурци приеше Скопие (въ ржк. отъ 1392 г., — I, 177); прегнаше ѿ Скопа града (отъ 1467 г., — I, 330); прѣселише ѿ Скопа града (сжщо, — I, 331); купи сию книгъ... попь Драгославль ѿ Говрьлѣва ѿ Скопьее (1475 г., въ ржк. — I, 340); расипаше цркве оу Скоп'е (1535 г., приписка въ ржкописъ отъ манастира Св. Панталеймонъ въ с. Нерези при Скопие, — I, 478); прѣинесена въ место Скоп'е оу Кара-Трифъна (1570 г., въ печатния псалтирь на „Іаковъ, ѿ прѣделехъ македонскихъ ѿ места зовомъ Софія, Краиков сынъ“... — I, 683); трудомъ и подвигомъ владыке куръ Ніканора Скопю и Пологу (1641-1648 г., църковенъ надписъ на плоча, — I, 1351); ѿбрѣтох сию книгъ ѿ Скоп'ю (1657 г., — I, 1536); Силиве(с)тарь митрополить скопски... ѿ Маркова манастира иже естъ близъ града Скоп'а (1663 г., къмъ ржк., I, 1594); у града Скоп'иѧ (1672 г., приписка въ ржкописъ отъ Слѣпчанския ман., Македония — I, 1678); до самого Скоп'на и Косова (1688 г., къмъ старопеч. книга — I, 1693); тогда разби Халилъ паша со воиса (тѣй!) Скоп'е и Качаник (1690 г., къмъ ржк., — III, 578); митрополить Скоп'иѧ и Врани (1725 г., къмъ ржк., — II, 2451); послаша митрополита во Скоп'и (1799 г., къмъ ржкоп., — II, 3759); придохъ ѿ Лесновски манастирь во време Али-бегово ѿ Скоп'ѣ (1805 г., надписъ въ Лѣсновския манастирь, — II, 3822); и пр.. Това сж примѣри изъ първитѣ три книги. Сжщото се потвърждава и отъ примѣритѣ изъ останалитѣ книги.

Само въ три случаи се явява форма съ -л'-. Единъ пжтъ това виждаме въ приписка отъ 1409 г. къмъ единъ ржкописъ (диалогъ на Григория папа Римски) въ манастира Св. Павелъ въ Света-гора: исписа же се въ Чрънои Горѣ въ странѣ Скоп'ля града (I, 216). Тоя текстъ обаче е даденъ по преписъ на Петковић, до като други учени, както е забелязано и отъ Стояновича, (стр. 34) предаватъ сжщото име безъ -л'-: Скоп'ья у Бычковъ (Обз. рук. еп. Порф. 64), Скоп'ья — въ Гласн. XLIV, 300. Очевидно, името ще е подправено отъ Петковича. Такъвъ ще е случаятъ и съ приписката отъ 1494 г. — въ лето .з'. тисѧщи. р'.в'. изгоре Скоп'ле и Лесковац, — дадена по преписъ отъ П. Костић отъ ржкописъ, собственостъ на последния (I, 862), както и съ приписка отъ 1682 г. — прѣиде проѣзменъ Герасимъ въ град Скоп'лю... И то быс(тъ)... въ градъ Скоп'лю, — преписанъ и даденъ нему отъ Атан. Пејатовић изъ едно рж-

кописно евангелие въ ман. Св. Троица при Плевлие (I, 1793). Явно е, че днештѣ сръбски учени четатъ и пишатъ името на града по свой начинъ. Поради това тѣхнитѣ преписи не могатъ да иматъ значение при решаване въпроса за произхода на неговото име. Дори самъ Ск. при тълкуването на тур. *Üsküb* сочи форма „Ѹ Скопѣи“, като цитува Даничичева Рјечник, гдето обаче стои Ѹ Скопи!

Всички гореизброени случаи показватъ ясно, че старото славянско име на града е било Скопѣе. Съ това свое окончание -ѣе то напълно съответствува на гръцкото *Σκοῦπιον* и, подобно на последното, представя форма, нагодена къмъ многобройнитѣ славянски имена съ тоя суфиксъ за обозначение на мѣсто: поморѣе, порѣчѣе, приморѣе, загорѣе и под. Въ Чехословашко има градец *Valašské Mezeříčí* (=Междоурѣчѣе). Сръбската форма Скопѣе е очевидно нова, подобно на Подунавѣе, Посавѣе и под.

Колкото се отнася до коренната гласна -о- вм. -и- (наше у), тя не се дължи на фонетична еволюция, както приема проф. Скокъ, но на народна етимология — усмисляне на корена въ свръзка съ глаголниятъ корень -коп- въ копати, скопати, (съ-копати), срв. името на полското селище *Zakopanie*, може би съ огледъ на положението на града на брѣга на р. Вардаръ.

Несполучливо е и тълкуванието, което проф. Скокъ дава на турското име на града — *Üsk'üb* — отъ сръбски мѣстенъ падежъ „Ѹ Скопѣи“, понеже и тур. *Edirné* и *Perlepé* били представляли славянски форми за мѣст. падежъ. За всѣки, който знае колко-годе турски, е известно, че въ случаи, когато една дума започва съ група съгласни *sk*, *st*, *sl* и под., въ турски се предпоставя вокалъ *i* или *ü*, въ хармония съ вокала въ корена. Така *Üsk'üb* е съ сжщо такова предпоставено *ü*-, както *Üsk'üdar* вм. *Skutari* (предградие на Цариградъ на Азиатския брѣгъ), *Istefan* вм. *Stefan*, *Islimné* вм. *Sliven* и под.

Отъ всичко това следва, че старата славянска форма на името на тоя градъ се пази и до днесъ въ говора на населението въ Македония и въ български изобщо — тя е Скопѣе или, по-точно, Скопѣе. Тая форма се явява и у всички пжтешественици по Македония; тя е минала и въ европейскитѣ езици: италиянски *Scòpie*, нѣмски *Skopie* или *Skopia* и т. н. Иречекъ сжщо въ своята Сръбска история (*Geschichte der Serben I*, 1911) пише редовно *Skopje* безъ *l'*.

ИЗЪ ПЕРЕПИСКИ СТ. ВЕРКОВИЧА.

Сообщаетъ проф. М. Н. Сперанскій.

Несколько писем Ст. Верковича и одно И. Гологанова нашлись в небольшой связке архивных материалов в Музее Народоведения (бывш. Этнографич. Музей Дашкова при Рум. Муз.) в Москве. Эта связка — ничтожные остатки большой переписки, ведшейся Комитетом по устройству Этнографической выставки 1867 года в Москве, в частности его отделением, которое вело сношения с славянскими землями под руководством проф. Нила Александровича Попова. Связка представляет, по-видимому, остатки бумаг проф. Н. А. Попова, случайно сохранившиеся, тогда как остальное до сих пор не найдено в архиве Общества Любителей Естествознания, Антропологии, Этнографии, которое и устраивало Этнографическую выставку: Бумаги, касавшиеся сношений с болгарскими этнографами (собственно, с Верковичем) сохранились не в подлинниках, а в русском переводе, который делался известным К. И. Жинзифовым, жившим в то время в Москве. Часть этих бумаг тогда же была опубликована в Университетских Московских известиях (1868 г. № 3) с небольшими пропусками (выпущены: личные обращения Верковича, его краткие сообщения о костюмах, посылавшихся им на выставку). Отдельные письма его и Гологанова остаются не изданными и не использованными; только в предисловии к изданию „Пѣсни объ Орфеѣ“ (М. 1868) есть ссылка на одно из писем Верковича.

Среди тех же бумаг, относящихся к Верковичу, находится также небольшая тетрадь (25 полулистов), содержащая „Извлечения из донесений Верковича“, писанная очень разгониисто по-русски, вероятно, каким либо чиновником: она содержит изложение сношений Верковича через Гарашанина и др. с сербским правительством по поводу сербской агитации в Македонии и кончается кануном русско-турецкой войны 1877—78 г. г.

Нижеследующия письма Верковича отъ части имѣють отношение к сведениям о том же предмете в статьях пок. И.

Д. Шишманова, „Glück und Ende einer berühmten literarischen Mystification — „Веда Словена“ (Arch. f. slav. Philol. XXV. 1903, 580—621) и „Френската наука и Веда Словена“ („Сборникъ въ честь и въ паметъ на Луи Леже“, София, 1925, с. 33—108) Москва, IV. 1930.

* * *

1.

Сересъ 23 мая 1867-го года.

Милостивый Государь!

Третьяго дня я по телеграфу далъ Вамъ знать объ драгоцѣнномъ открытіи, сдѣланномъ мною, которое для славянства имѣетъ безпримѣрную и неоцѣнимую важность. Эта весьма важная для ученаго свѣта новость безъ сомнѣнія удивила и неизмѣримою радостью и гордостью наполнила, какъ членовъ Этнографическаго Комитета, такъ и благородный Славянскій Съѣздъ, стекшійся со всѣхъ странъ обширнаго славянства въ Москву на этнографическое празднество; безъ сомнѣнія она произведетъ то же самое впечатлѣніе и чувствованіе во всѣхъ славянскихъ земляхъ. Правда, довольно важны и тѣ предметы, которые я недавно послалъ Вамъ черезъ Вѣну, но этотъ драгоцѣнный памятникъ о фракійскомъ пѣвцѣ Орфеѣ своей важностью и послѣдствіями, которыя онъ произведетъ въ наукѣ, превосходитъ очень все то, что я до сихъ поръ открылъ о славянскомъ прошедшемъ; я полагаю, что не преувеличу, если скажу, что онъ сдѣлаетъ эпоху, потому что долженъ разрушить изъ основанія ложное и для славянства унижительное основаніе, на которомъ опирается нынѣшняя европейская исторія, сдѣлавшая славянина чужимъ въ своемъ домѣ и ставила его наряду съ самыми суровыми и самыми глупыми народами на землѣ! Слѣдовательно это униженіе и стыдъ снимутся съ славянства этимъ дивнымъ и славнымъ памятникомъ нашего прошедшаго, который долженъ дать совсѣмъ иное направленіе исторіи и литературѣ, какъ славянской, такъ и всей вообще европейской; по душѣ ли будетъ это, или нѣтъ нѣкоторымъ трутнямъ, которые вѣками властвовали и хозяйничали въ славянскомъ умѣ и питались медомъ, который трудолюбивыя славянскія пчелы изобильно накапливали! Упомянутымъ лѣнивымъ трутнямъ не довольно было, что имъ славянскіе гостепріимныя пчелы дозволили пользоваться плодомъ ихъ труда и пота, но

напослѣдокъ они коварствомъ вытѣснили ихъ изъ ульевъ совершенно и сдѣлались полными хозяевами, какъ всего меда, такъ и ульевъ! Бѣдныя славянскія пчелы, лишенныя своего отечества, долго скитались по свѣту переходя отъ ненавистнаго къ противному, презираемыя и гонимыя всякимъ, особенно тѣми трутнями, усвоившими себѣ ихъ медъ и отчество! Упомянутыя страданія славянскихъ пчелъ тянулись очень долго, но, наконецъ, милостивый Богъ сжалился надъ ними и помиловалъ, ибо онѣ сносили свою горькую судьбу терпѣливо и безъ роптанія, такъ что въ концѣ концовъ онъ послалъ имъ крѣпость (документъ) (пѣсню Орфея), посредствомъ которой въ состояніи будутъ возвратить себѣ назадъ свое отечество, отнятое у нихъ трутнями! Эту аллегорію, мнѣ кажется, излишнимъ объяснять, потому что я увѣренъ, что всякій славянской ученый пойметъ ее, какъ только прочтетъ пѣсню Орфея. Безъ сомнѣнія Вамъ извѣстно, что всѣ европейскіе этнографы единодушно твердятъ, что вопросъ о происхожденіи древнихъ фракійцевъ, — такая проблема, которая навсегда останется нерѣшенною. Что это ихъ мнѣніе неосновательно, то это самымъ лучшимъ и достовѣрнымъ образомъ доказывается Орфеевой пѣсней, то есть, они были предками Болгаръ и другихъ Славянъ, живущихъ на Балканскомъ полуостровѣ. Я полагаю, не будетъ лишнимъ привести здѣсь слова одного французскаго ученаго знатока индѣйскаго языка г. Эмиль Бурнофъ (?); онъ въ одномъ мѣстѣ своего сочиненія (*Essay sur la Vêda*) замѣтилъ о гимнахъ, которые извѣстны были подъ именемъ Орфея: онъ говоритъ, что языкъ гимновъ, на которомъ они въ первый разъ были составлены, разнился отъ языка, на которомъ нашелъ ихъ Александрійскій ученый и передалъ Европѣ; наконецъ, онъ говорилъ, что языкъ гимновъ, съ котораго они переведены на греческій, былъ санскритскій. Изъ этихъ примѣчаній французскаго ученаго слѣдуетъ, что древніе Фракійцы, Македонцы и Иллиры принадлежали къ санскритскому племени, а такъ какъ упомянутая пѣсня объ Орфеѣ сохранилась у болгаръ македонскихъ, то не подлежитъ сомнѣнію, что и они принадлежатъ къ санскритскому племени!

Теперь посмотримъ, какъ европейскіе ученые думаютъ о племени, которому принадлежитъ плодovitая санскритская литература. Въ новѣйшее время, съ тѣхъ поръ какъ Европа стала знакомиться съ дивною санскритскою литературою и необык-

новенными достоинствами племени, основавшего ее, они начали отымать у всѣхъ народовъ Аріанское имя и присвоивать его себѣ; особенно выдаются въ этомъ отношеніи нѣмцы. Такъ какъ германскіе и западные ученые въ новѣйшее время (увидели), что и славянскій языкъ имѣетъ нѣкоторое сходство съ санскритскимъ, то поэтому они и славянъ удостоили причисленіемъ ихъ къ родственникамъ Аріанскаго племени, но только въ пятомъ колѣнѣ или линіи, какъ *per adoptionem*! Между тѣмъ я твердо увѣренъ что эта доктрина Макса Миллера и его друзей не будетъ долговѣчною; это сдѣлаетъ нашъ дивный памятникъ, только что вышедшій на свѣтъ Божій. Я полагаю, что Аріанское имя принадлежитъ тому племени, которое имѣетъ всѣ свойства и достоинства упомянутого народа-цивилизатора. Главныя свойства и достоинства названнаго племени были: П р а в д а, набожность, кротость, и склонность къ благотворительности, сверхъ же всего этого онъ владѣлъ даромъ творчества въ высшей степени. Слѣдовательно, только тѣ изъ европейскихъ народовъ имѣютъ право называться упомянутымъ именемъ, которые въ состояніи доказать, что обладаютъ вышеизложенными достоинствами и свойствами арійскаго племени. По моему твердому убѣжденію, я полагаю, что не далеко то время, когда вообще будетъ принято и признано, что въ Европѣ есть только одинъ народъ, а этотъ народъ есть именно славянскій, который въ обширнѣйшемъ смыслѣ обладаетъ всѣми свойствами и достоинствами арійскаго племени что онъ ни на волосъ ничего не потерялъ отъ первобытнаго типа арійскаго, который типъ остался такимъ же, какимъ онъ былъ въ то время, когда были воспѣты Гимны Ригъ-Веды, которымъ удивляется весь свѣтъ! Подобныя свойства едва ли могутъ показать тѣ, которыя силою хотѣли убѣдить свѣтъ, что аріиское отечество принадлежитъ имъ. Послѣ славянъ большее право на это наслѣдіе имѣетъ племя Латинское. Правда, что оно не безъ чужой примѣси, но при всемъ этомъ оно сохранило нѣкоторыя достоинства упомянутого племени, по которымъ Латинское племя получаетъ право пользоваться славнымъ аріискимъ именемъ. Нѣмцы же, какъ и греки, не имѣютъ ни малѣйшаго права владѣть чѣмъ либо изъ аріискаго достоянія, потому что они не въ состояніи похвалиться ни съ однимъ изъ вышеприведенныхъ свойствъ и достоинствъ. Они столько заслуживаютъ носить аріиское имя, сколько и Мадыяры

и Турки! Что языки эллинскій и нѣмецкій имѣютъ нѣкоторое сходство съ санскритскимъ, то это происходитъ изъ того, что эти два народа, первый въ Элладѣ, а другой въ Германіи, проглотили и перелили въ свой элементъ значительную часть славянскаго племени; но не смотря на это прививаніе къ своему стеблю (sic!) славянскаго элемента, они не могли усвоить себѣ свойства и достоинства арійскаго племени! Слѣдовательно, Греки и Нѣмцы могутъ быть названными лошакъами (смѣсью) не болѣе, но никакъ не чистыми Арійцами, имя которыхъ идетъ единственно къ Славянскому племени и отчасти народамъ Латинскаго происхожденія. Объ этомъ предметѣ я буду говорить пространнѣе въ другомъ мѣстѣ.

Возвратимся теперь къ пѣснѣ Орфея. Эту пѣснь я открылъ въ Мачвачкомъ округѣ; ее мнѣ разсказалъ старикъ 105 лѣтъ! Слѣдовательно, эту важную пѣснь посылаю теперь Вамъ по австрійской почтѣ, покорнѣйше прося, чтобы Вы были такъ добры представить ее на оцѣненіе Этнографическому Комитету. Если высокославный Комитетъ придастъ ей такую же важность, какую я приписываю ей, и если онъ изъявитъ желаніе печатать ее, тогда прошу Васъ извѣстить меня объ этомъ, чтобы потомъ споразумиться, на какихъ условіяхъ и за какую награду напечатать. Я, Высокородный Господинъ, весь свой капиталъ истратилъ на открытіе подобныхъ вещей, какова пѣсня объ Орфеѣ; поэтому мнѣ кажется, что я стою награды, если только вещи, на которыя я истратилъ свой капиталъ, важны: старость уже приближается, а у меня нѣтъ ни копейки, которую (бы) оставилъ моимъ слабымъ дѣтямъ послѣ моей смерти. Если же высокославный Комитетъ не можетъ принять на себя печатаніе пѣсни, то прошу Васъ передать ее отъ моего имени С.-Петербургу. Академіи Наукъ. Я того мнѣнія, чтобы пѣсня была напечатана, сверхъ болгарскаго подлинника, еще и съ русскимъ, чешскимъ и французскимъ переводами, такъ что она была бы доступною и иностранной ученой публикѣ. Этимъ способомъ было (бы) продано въ Европѣ значительное количество экземпляровъ, ибо каждый хоть сколько нибудь ученый пожелалъ пріобрѣсти ее себѣ. — Но гдѣ бы ни напечаталась она, замѣчу, что во второй части моихъ пѣсней, которая напечатается въ этомъ году, будетъ помѣщена и эта пѣсня, гдѣ займетъ второе мѣсто по древности, ибо есть

еще пѣсня древнѣе ея — это пѣсня о пришествіи Славянъ изъ Индіи на Дунай и проч. . .

.

Вашъ покорный слуга
Стефанъ Верковичъ.

2.

Сересъ 6/18 іюня 1867 г.

Ваше Высокоблагородіе!
Всемилоствѣйшій Государь!

Телеграмму Вашего Высокоблагородія, которую Вы были такъ добры прислать мнѣ, я получилъ вчера по полудни; изъ нея заключаю и предполагаю, что драгоцѣнная и дивная пѣсня объ Орфеѣ (похвала и талисманъ славянскаго племени) должна была произвести и причинить бурную радость и удовольствіе, какъ славному Этнографическому Комитету, такъ и всему благородному славянскому собранію всѣхъ славянъ, которые въ настоящее время находятся въ св. славянской Мекѣ — матушкѣ Москвѣ — на этнографическомъ празднествѣ, ибо я думаю, что телеграмма послана именно тогда, когда славный Этнографическій Комитетъ получилъ упомянутую пѣсню и узналъ объ ея внутреннемъ достоинствѣ.

Великодушная милость и щедрость славнаго Комитета, которою этимъ случаемъ онъ имѣлъ доброту меня отличить и наградить, весьма меня тронула и исполнила меня безграничною признательностью къ нему; эта милость до того меня ободрила, что я впередъ еще съ большимъ усердіемъ и ревностью посвящу себя на то, на что я уже посвятилъ себя. Такъ какъ я въ то время, когда отправилъ къ вамъ пѣсню объ Орфеѣ, не имѣлъ свободного времени, чтобы подробнѣе изложить вамъ мои мысли относительно способа для напечатанія ея, то я это исполняю теперь.

Я того мнѣнія, что было бы очень уместно, если бы упомянутая пѣсня была издана въ свѣтъ на болгарскомъ языкѣ съ переводами: русскимъ, чешскимъ, сербскимъ и французскимъ, ибо такимъ образомъ она была бы доступна всей ученой публикѣ всѣхъ европейскихъ народовъ. Если бы она была напечатана въ такомъ видѣ, то можно выпустить, напечатавъ, отъ 20000 до 30000 экз., которые, вѣроятно, разошлись

бы въ очень не продолжительномъ времени. Когда бы было такъ поступлено съ нею, то славный Комитетъ былъ бы мнѣ великою рукопомощію въ моемъ полезномъ, но сопряженномъ съ большими издержками изслѣдованіи, — не обременяя своей кассы, ибо я увѣренъ, что пѣсня не только покроетъ издержки, но еще останется и излишекъ. Я такъ полагаю относительно этого предмета, т. е. относительно печатанія упомянутой пѣсни; но если Комитетъ заблагоразсудитъ поступить съ нею иначе, то я надѣюсь, что и тогда не будетъ никакого вреда (убыли) для меня. Предисловіемъ къ пѣснѣ, по моему мнѣнію, могло бы послужить мое послѣднее письмо, присовокупивши къ нему и излагаемое мною ниже объ упомянутой пѣснѣ.

Скажу теперь еще нѣсколько словъ объ драгоцѣнной Орфеевой пѣснѣ. Правда, лучше было бы, если бы нашелся подобный же памятникъ объ Орфеѣ на пергаменѣ временъ язычества, но при всемъ этомъ мнѣ кажется, что и упомянутая пѣсня столь же важна, какъ и всякій другой памятникъ, писанный на пергаменѣ, потому что пѣсня относится къ тому отдаленному времени, когда пѣлись „Гимны Ригъ-Веды“, со времени которыхъ прошло около пяти тысячъ лѣтъ! Чтобы послѣ столь долгаго разстоянія времени сохранилась въ одномъ народѣ великая пѣсня, какова пѣсня объ Орфеѣ, по устному преданію отъ отца къ сыну — то въ самомъ дѣлѣ я это считаю настоящимъ чудомъ! Трудно найти подобный примѣръ у другого народа! Французскіе ученые, знатоки индійскаго языка, твердятъ, что „Гимны Ригъ-Веды“ прежде всего пѣлись въ народѣ, подобно нашимъ народнымъ пѣснямъ, такъ что лишь по прошествіи долгаго времени они были собраны и записаны на бумагѣ; слѣдовательно, между „Гимнами Ригъ-Ведъ“ и этого нашего памятника только та разница, что „Гимны Ригъ-Веды“ записаны нѣсколько тысячъ лѣтъ тому назадъ, а пѣсня объ Орфеѣ лишь только теперь! Слѣдовательно, что славянское племя и теперь отличается тѣмъ же самымъ даромъ творчества, какъ и въ то время, когда пѣлись „Гимны Ригъ-Веды“ — то это торжественнымъ образомъ показываетъ, что онъ ни на волосъ ничего не потерялъ отъ своего первобытнаго типа и нрава, какіе были у него въ Ведскую эпоху! Я надѣюсь второю частью моихъ Болгарскихъ пѣсней составить такой сборникъ, который можетъ отчасти назваться „воскресшими“ изъ тьмы „Ведами“ Фракійскихъ, Македонскихъ, Иллирійскихъ,

Пеонскихъ и Тривальскихъ Аріанъ! Я питаю твердую надежду, что когда бы то ни было выйдутъ въ свѣтъ и письменные памятники нашего прошлаго языческой эпохи, которые докажутъ, что лгутъ нѣмцы и другіе славянскіе враги, твердящіе, что наши славянскіе предки были народомъ суровымъ, глупымъ и безграмотнымъ??? Я полагаю, что эта ложь и униженіе на счетъ славянскаго имени вскорѣ исчезнетъ: этому уже положено начало дивною пѣсней объ Орфеѣ! Наконецъ, я долженъ замѣтить вамъ и то, что упомянутый нашъ драгоцѣнный памятникъ во многомъ способствуетъ къ цѣли, по причинѣ которой славяне на этотъ разъ собрались въ матушкѣ Москвѣ, т. е. познакомиться взаимно (другъ съ другомъ), а сверхъ того, чтобы у нихъ и впередъ осталась народная гордость, потому что и славный Доситей Обрадовичъ говоритъ: „лежить и будетъ лежать въ рабствѣ тотъ народъ, который не, знаетъ что такое національная гордость!“

(Далее следуютъ поклоны Шафарику, Миличевичу, Гаю, Палацкому др. славянам. — М. С.).

Стефанъ Верковичъ.

3.

Въ Сересѣ 2/14 мая 1867 года.

Ваше Высокоблагородіе, Милостивый Государь!

Въ прошедшемъ мѣсяцѣ я послалъ Вамъ черезъ русскаго посланника въ Вѣнѣ описаніе свадебныхъ обычаевъ и народныхъ преданій изъ тѣхъ Македонскихъ предѣловъ, которымъ принадлежатъ одежды, которыя я имѣлъ честь доставить высокославному Этнографическому Комитету въ Москвѣ чрезъ русскаго консула въ Солунѣ; въ то же время чрезъ него же я послалъ Вамъ и пакетъ съ фотографическими снимками отъ упомянутыхъ костюмовъ. При томъ письмѣ приложенъ былъ и счетъ всѣхъ расходовъ, издержанныхъ мною на тѣ предметы.

Въ послѣднемъ моемъ письмѣ я замѣтилъ, что посылаю Вамъ и одну тетрадь, въ которой описаны свадебные обычаи Марвачкаго села Брода на Марвачкомъ нарѣчій, но съ греческими буквами. Но я вслѣдствіе поспѣшности случайно забылъ приложить при письмѣ и упомянутую тетрадь, которую посылаю Вамъ теперь съ покорнѣйшею просьбою извинить меня за эту мою невольную забывчивость. Такъ какъ тетрадь пи-

сана очень небрежно, то я отдалъ ее одному изъ здѣшнихъ Марваковъ, чтобы переписать ее съ славянскими буквами. Но такъ какъ и этотъ не учился славянскому языку въ училищахъ за исключеніемъ того, что онъ года три тому назадъ выучился у меня читать и писать по славянски, то поэтому и копія не можетъ быть совершенно удовлетворительна; но не смотря на это, я надѣюсь, что Вы при помощи болгарской копіи прочтете и болгаро-греческій оригиналъ. Переписывая тетрадь, здѣшній Марвакъ прибавилъ рѣчь „Брамъ“, которой я до сихъ поръ не слышалъ и не зналъ ея значенія. Это слово у Марваковъ означаетъ честь и уваженіе и равняется слову „Господинъ“. По моему мнѣнію, это слово будетъ особенно важно для славянской мифологіи, потому что, какъ мнѣ кажется, по всей вѣроятности оно происходитъ отъ санскритскаго слова „Брама“, которое у Индійцевъ, послѣдователей Браминскаго вѣроисповѣданія означаетъ то же самое, что у насъ, Славянъ слово „Господь“ или „Богъ“.

Къ мыячкому „зобуну“ (названіе платья), который я уже послалъ въ Солунь русскому консулу г. Лаговскому, съ просьбою, чтобы онъ отправилъ названное платье, какъ только можно поскорѣе, съ русскимъ курьеромъ въ Москву Этнографическому Комитету, я прибавилъ еще и одну мужскую, черную нарамницу (верхняя одежда) и шерстяныя шаровары, чтобы костюмъ былъ полный. Относительно нарамницы надобно сдѣлать слѣдующую поправку: такъ сказано было, что нарамницу, какъ Мыяки, такъ и остальные христіане Дибра (Поляне) носятъ въ знакъ печали (трауръ) по Скендеръ-Бегъ (Георгіи Кастріотъ). Эту вставку я прибавилъ, основываясь на сказаніи и увѣреніи одного болгарина изъ Солуня; но потомъ узналъ отъ одного Мыяка, что упомянутая нарамница происхожденія Албанскаго (Скипетарскаго); ее надѣваютъ христіане только во время путешествія изъ одного мѣста въ другое для того, чтобы турки не узнавали ихъ, что они христіане, такъ какъ обыкновенно носящаго эту одежду считаютъ за турка. Я больше вѣрю показанію Мыяка, нежели моему солунскому пріятелю, давшему мнѣ ошибочное показаніе. Относительно мыячкихъ костюмовъ надо замѣтить еще и слѣдующее: штаны съ фустанелою употребляютъ только въ селахъ Крушевѣ и Смиловѣ, во всѣхъ же остальныхъ дебарскихъ селахъ нѣтъ штановъ, ни фустанелы, ни наколѣнниковъ

но только короткая простая рубашка и бѣлыя шаровары безъ штановъ; эти вещи я вамъ выслалъ вмѣстѣ съ зобуномъ. По изложенному слѣдовательно описанію, я надѣюсь, не трудно будетъ нарядить мыячку мужскую куклу (манекенъ); въ этомъ могутъ помочь вамъ и Жинзифовъ и К. Станишевъ, которые въ своемъ отечествѣ видывали чистыхъ Мыяковъ. Ежедневная одежда Мыяковъ, Сыраковцевъ и болгаръ, живущихъ по ту сторону рѣки Струмы и въ Неврокопскомъ округѣ одинакова съ праздничною за исключеніемъ весьма незначительной разницы, указанной въ своемъ мѣстѣ. Надобно замѣтить еще и объ Мыячскомъ женскомъ синемъ и чистомъ платьѣ. Это платье всякая Марвачкая дѣвушка получаетъ въ приданное отъ своихъ родителей; оно называется чистымъ потому, что его во всю жизнь надѣваютъ только нѣсколько разъ и то въ особенные дни, т. е. во время причащенія св. тайнствъ и послѣ родовъ по истеченіи сорока дней, когда мать отправляется въ церковь для молитвы; отсюда эта одежда названа чистою, потому что она во всю жизнь считается дѣвичьею одеждою въ отношеніи къ замужнимъ женщинамъ. Когда же она умретъ, то ее хоронятъ въ этомъ платьѣ.

Спустя нѣсколько дней послѣ отправки первого моего письма я написалъ одному изъ моихъ пріятелей Марваку, который на этотъ разъ находится въ монастырѣ св. Ив. Предтечи недалеко отъ Сереса и просилъ его постараться найти какое либо преданіе объ Марвачкомъ племени, или колѣнѣ. При отвѣтѣ на мое письмо онъ доставилъ мнѣ нѣсколько весьма любопытныхъ свѣдѣній объ Марвакахъ, которыя онъ собралъ отъ одного поселянина изъ села Голешева Воловоштскаго округа. Прилагаю при семъ копіи объ этомъ преданіи. По удивительнымъ комбинаціямъ это преданіе нѣсколько согласнo съ моимъ предположеніемъ, высказаннымъ мною въ описаніи обычаевъ объ имени „Рама“! Есть ли это имя того Рама, который упоминается въ санскритской поэмѣ „Рамаяна“? — объ этомъ нельзя пока сдѣлать достовѣрное заключеніе изъ прилагаемаго преданія; но важно то, что у Марваковъ существуетъ преданіе о подобномъ имени! Судя по содержанію упомянутаго преданія, этотъ Марвачкій Рама долженъ быть гораздо древнѣе санскритскаго Рама, такъ какъ онъ относится къ той эпохѣ, когда еще не было извѣстно желѣзо ни другой какой либо металлъ между тѣмъ какъ во

время санскритскако Рама люди умѣли дѣлать всякаго рода предметы изъ всякаго металла. По моему мнѣнію, этотъ Марвачкій Рама относится къ той эпохѣ человѣческаго рода, которая предшествовала Индѣйской эпохѣ „Мунита“ (?) и называлась Дефта (Дѣвта?), т. е. эпоха Дѣфъ — по сербски Див, самовил Юд Змеев и Самодив. Имя Дефъ (Дивъ?) очень извѣстно въ Марвачкихъ селахъ. Мой пріятель Марвакъ разъ (въ прошломъ году) спросилъ одного поселянина, какого мнѣнія поселяне объ Дефахъ. На это онъ отвѣтилъ, что нѣкогда Дефи жили на землѣ съ людьми, но они теперь — Ангелы! Это замѣчаніе простолюдина весьма важно! Какую бы важность ни имѣло упомянутое преданіе объ Марвакахъ, я теперь только то могу сказать, что оно подтверждаетъ мое предположеніе объ нихъ, высказанное мною въ предыдущемъ письмѣ, т. е. что въ головѣ Марвачкихъ старухъ и стариковъ хранится обильный матеріалъ, который, когда будетъ собранъ весь, можетъ дать совсѣмъ другое направленіе европейской исторіи и литературѣ, особенно славянской! Осуществится ли это мое предположеніе? Это докажетъ только время! — такъ какъ между рукописями моего пріятеля Марвака я не нашелъ обширнаго преданія о Марвакахъ, о которомъ онъ упоминаетъ въ прилагаемой при семъ копіи, то я его просилъ, когда отправится въ свое село, отыскать его между своими бумагами; если же онъ не найдетъ его, то отправился бы, какъ только можно поскорѣе, въ село Голешево и снова записалъ бы это важное преданіе. По моей просьбѣ онъ оставилъ монастырскую службу, согласившись на мое предложеніе, чтобы въ теченіе цѣлаго лѣта и осени собиралъ пѣсни, сказки и преданія въ Марвачкихъ селахъ. И такъ я полагаю, что въ концѣ октября получу то, о чемъ мечтаю и днемъ и ночью . . . ! — увидимъ! — Послѣ воскресенья я получилъ письмо отъ него изъ Крушева, но объ этомъ пока еще ничего не упоминаетъ. Сегодня я опять написалъ ему и напомнилъ ему объ этомъ.

Настоящее мое письмо я посылаю чрезъ австрійскую почту въ Москву. Прилагаемое письмо прошу Васъ передать г. Доктору Янку Шафарику, депутату на Этнографической выставкѣ отъ Ученаго Сербскаго Общества въ Бѣлградѣ. Прошу Васъ не оставить меня безъ отвѣта и извѣстить меня, исправно ли

получено все, посланное мною Вамъ черезъ Солунъ и Вѣну, для моего спокойствія.

Препоручая себя и проч.

С. И. Верковичъ.

4.

Въ Сересѣ. 4-го апр. 1867.

(Въ письме С. Верковича идетъ речь о посылаемыхъ имъ на Этнографическую выставку костюмахъ с описаніемъ ихъ. Здесь же и кое-что о собираніи песенъ и сказокъ для Верковича. — М. С.).

. . . Упомянутое изложеніе (описание костюмовъ — М. С.) написано на марвачкомъ мѣстномъ нарѣчіи. Лишь два года не болѣе тому назадъ я сталъ близко знакомиться съ этимъ нарѣчіемъ, и то изъ народныхъ пѣсней и сказокъ которыя собиралъ для меня въ Мървачкой окраинѣ и выслалъ ихъ мнѣ одинъ изъ моихъ отличныхъ пріятелей родомъ Мървакъ, занимающійся учительствомъ. Этотъ мой пріятель, не смотря на то, что прилежный и способный къ подобному предпріятію, однакожь имѣетъ тотъ важный недостатокъ, что онъ пѣсни и другіе предметы не хочетъ писать такъ, какъ народъ рассказываетъ, особенно что касается произношенія, но смѣшиваетъ марвачкое нарѣчье съ болгарскимъ книжнымъ языкомъ. Не разъ я просилъ его и совѣтовалъ ему почти что въ каждомъ моемъ къ нему письмѣ, чтобы онъ не измѣнялъ ни одной іоты, но писалъ бы слова такъ, какъ ихъ выговариваетъ самъ народъ, но при всемъ томъ онъ до послѣдняго времени не придерживался моего наставленія, но писалъ такъ, какъ и прежде. Поэтому я не въ состояніи сказать Вамъ навѣрно, всѣ ли слова въ упомянутомъ изложеніи написаны такъ, какъ ихъ произносятъ сами Марвацы. Но вслѣдствіе неоднократныхъ моихъ просьбъ и представленій упомянутый мой пріятель удостовѣрилъ меня, что онъ впередъ строго будетъ держаться моихъ указаній съ точностью, не измѣняя ни единого слова противъ народнаго выговора.

Въ прошломъ году я познакомился и подружился еще съ однимъ Мървакомъ изъ села Брода, который также началъ собирать для меня пѣсни и сказки народныя: но такъ какъ онъ не учился славянскому языку, а умѣетъ читать и писать по-гречески, то онъ и записываетъ слова точно такъ, какъ

народъ ихъ выговариваетъ. Этотъ самый же мой пріятель въ тетрадкѣ изложилъ свадебные обычаи своего роднаго мѣста, такъ что къ первому описанію народныхъ обычаевъ прилагаю и тетрадь въ оригиналѣ, написанномъ на чистомъ марвачкомъ нарѣчій, но греческими буквами. Поэтому думаю, что посредствомъ этой тетради Вы можете изблизити и основательно узнать это нарѣчіе. Это описаніе написано разборчиво, но неправильно, то есть мѣстами много словъ соединено вмѣстѣ, мѣстами же слова написаны отдѣльными слогами . . . Тотъ же самый мой пріятель, изложившій обычаи, сшилъ и марваякій костюмъ, такъ какъ по ремеслу онъ портной. . .

Стефанъ Верковичъ, археологъ.

5.

Монастырь (Битоль) 13 апрѣля 1867.

Милостивый Государь!

Потрудитесь отыскать между присланными мною Вамъ сказками и одно баснословное преданіе о Марвакахъ, записанное мною въ селѣ Голошовенцѣ. Я не помню, когда прислалъ Вамъ его: можетъ осенью въ послѣднихъ числахъ октября мѣсяца. Если Вы его не найдете, потому что, можетъ быть, оно находится между моими бумагами въ деревнѣ, то сохраните копію отъ слѣдующей сказки, такъ какъ можетъ случиться, что первая затеряна, которая, если не отыщется, то по крайней мѣрѣ уцѣлѣла бы слѣдующая сказка, которую я вчера только припомнилъ и записалъ ее вкратцѣ, ибо обширнѣе и подробнѣе я не помню ея. Вотъ что говоритъ это баснословное преданіе о Марвакахъ.

„Когда-то у звѣзды Денницы былъ сынъ очень красивъ и чрезвычайно щеголеватъ; когда наступила ему пора жениться, то звѣзда Денница ходила вездѣ по полямъ, горамъ и морямъ искать для него дѣвушки, которая подходила бы къ нему, но она нигдѣ не могла найти такую: вслѣдствіе этого она до того опечалилась, что слегла въ постель больною.

Сестра ея Луна, узнавши, что она больна, отправилась къ ней навѣстить и спросила ее, что за болѣзнь у нея. Она отвѣтила ей: „у меня ничего не болитъ, сестра моя, но отъ печали, что я не могу найти для моего сына подходящую къ нему дѣвушку, и заболѣла.“ Луна засмѣялась и сказала ей:

„Неужели ты, сестра, изъ за этого печалишься? Я отыщу для твоего сына невѣсту достойную его: ночью свѣчу вездѣ и вижу все, что есть на землѣ, такъ что и моря ничего не въ состояніи скрыть отъ меня“. Сказавши это, она ушла, потому что приблизилось время, когда ей нужно распустить свой свѣтъ по землѣ.

Разъ ночью она усмотрѣла на горѣ, что изъ одной изъ пещеръ выходила дѣвушка Юда такой неописанной красоты, что она сіяла словно солнце. Увидѣвши ее, Луна очень обрадовалась; окончивъ свое дѣло, она на разсвѣтъ отправилась къ сестрѣ, которой и рассказала, что на такой-то горѣ въ пещерѣ находится дѣвушка Юда, которая достойна быть невѣстою ея сына, за которою послала бы взять ее. Узнавши объ этомъ, звѣзда Денница обрадовалась и отправила своихъ служителей отыскать ее и привести ее къ ней. Служители отправились въ горы, нашли ее, какъ только сказали ей, что ее ищетъ звѣзда Денница, она немедленно послѣдовала за ними и отправилась къ звѣздѣ Денницѣ; эта послѣдняя удивилась ея красотѣ и приказала отвести ее къ своему сыну, какъ невѣсту. Черезъ мѣсяцъ сожителства у нихъ родился сынъ, котораго плеча были весьма большія, а надъ ними были еще и крылья, вслѣдствіе чего его назвали Р а м я н ъ. Какъ только онъ родился, попросилъ у своей матери дозволенія отправиться на землю, чтобы царствовать. Мать не отказала въ просьбѣ и дозволила ему царствовать надъ Марваками.

Въ то время Марваки были независимы, они ничѣмъ инымъ не занимались, какъ только тѣмъ, что обрабатывали землю руками, потому что въ то время не было орудій; желѣзо не было изобрѣтено; вслѣдствіе этого они были и очень лѣнны. Рамянъ, такъ какъ былъ очень силенъ, легко побѣдилъ ихъ и взялъ ихъ подъ свою власть. Сидя въ своей хижинѣ и управляя лѣнвыми Марваками, очень скорбѣлъ о томъ, что мать дала ему дозволеніе царствовать надъ такими лѣнвыми людьми; поэтому онъ часто совѣтовалъ имъ бросить эту лѣнность и взяться усердно за обрабатываніе земли, но они не слушались его. Разъ, видя, что они сидятъ безъ дѣла, до того стало ему досадно, что началъ жаловаться своей матери, зачѣмъ она сдѣлала его царемъ надъ такими лѣнвыми людьми. Мать отвѣтила ему: „Ты объ этомъ, сынъ мой, не горюй. Я

тебя поставила царемъ надъ такими лѣнивыми людьми для того, чтобы ты прославился вездѣ (тѣмъ), что и ты изобрѣлъ что нибудь новое. Мѣсто, гдѣ ты царствуешь, очень плодородное (изобилуетъ рудами); ты заставь всѣхъ людей отправиться въ горы, чтобы собирать руду, изъ которой потомъ они сдѣлали бы желѣзо; изъ желѣза ты сдѣлай орудія, съ которыми они обрабатывали бы землю; если ты это сдѣлаешь, то и ты прославишься повсюду тѣмъ, что изобрѣлъ желѣзо, и приучишь къ постоянному труду, собирая руду и дѣлая изъ нея желѣзо.

Рамянъ послушался матери своей и тотчасъ приказалъ всѣмъ своимъ людямъ отправиться и отыскивать по горамъ и рѣкамъ руду въ продолженіе цѣлаго года, по истеченіи котораго всякій изъ нихъ принесъ бы ему всю руду, которую онъ собралъ. Они стали по его приказанію отыскивать на горахъ и въ рѣкахъ руду; но такъ какъ они были лѣнивые, и надоѣла имъ подобная работа, то они взмолились солнцу, чтобы оно избавило ихъ отъ этого мученія, или превратило ихъ въ животныя, или благословило бы ихъ собирать полегче руду. Солнце выслушало ихъ просьбу, превратило ихъ въ муравьевъ и еще благословило ихъ быть трудолюбивыми. Такимъ образомъ всѣ собиравшіе руду сдѣлались муравьями и остались на горахъ.

Царь Рамянъ дожидался ихъ цѣлую зиму, но, видя, что они не возвращаются, отправился одинъ онъ искать ихъ по горамъ; но онъ ничего другого не видѣлъ, какъ однихъ только муравьевъ. Долго онъ не могъ разгадать, куда дѣвались его люди. Тогда мать его Денница, во время своего восхода, спросила его, чего онъ ищетъ на горахъ и чему онъ дивится. Онъ рассказалъ ей, какъ убѣждали его люди, и не можетъ отыскать ихъ. Она ему на это отвѣтила, что его люди вовсе не убѣждали, но такъ какъ они лѣнивы, и надоѣло имъ собирать руду, то они попросили солнце, чтобы оно превратило ихъ въ животныхъ; солнце вняло ихъ просьбѣ и сдѣлало ихъ муравьями. Услышавъ объ этомъ, Рамянъ очень опечалился и спросилъ ее, что ему дѣлать. На это она ему отвѣтила: „Ты объ этомъ не горюй: я попрошу солнце, чтобы оно снова ихъ превратило въ людей и благословило бы ихъ быть трудолюбивыми.“ Такимъ образомъ звѣзда Денница обратилась со своей просьбою

къ солнцу, которое, внимая ей, снова сдѣлало ихъ людьми и благословило ихъ; поэтому потомъ Марваки стали трудолюбивыми. Всегда съ тѣхъ поръ они занимались рудокопствомъ, обрабатывали желѣзо для орудій, съ которыми они обрабатывали землю. Съ тѣхъ поръ и по настоящее время они занимаются этимъ дѣломъ, отчего у нихъ осталось и названіе Марваковъ.

И. Е. Гологановъ.

КРИТИЧЕНЪ ПОГЛЕДЪ ВЪРХУ ИЗВЕСТИЯТА НА ЛЪВЪ ДЯКОНЪ ЗА БЪЛГАРИТЪ.

Отъ проф. Н. П. Благоевъ.¹

V.

Завладяване на гр. Преславъ отъ византийцитѣ. — Императоръ Иоанъ Цимиски и царъ Борисъ II. — Отношения между българи и византийци. — Основаване на гр. Доростолъ. — Задигане на пурпурнитѣ дрехи и коронитѣ на българскитѣ царе и иконата на св. Богородица. — Лишение на царъ Бориса II отъ царското му достойнство. — Покорение на източна България отъ византийцитѣ. — Година на военния походъ на императоръ Иоанъ Цимиски противъ руситѣ въ България.

Лъвъ Дяковъ съобщава, че въ началото на пролѣтътъ на 971 г. византийскиятъ императоръ Иоанъ Цимиски по море и суша е предприелъ воененъ походъ противъ руситѣ въ България, които тогава сж владѣли и българската столица гр. Преславъ. Той твърде лесно е миналъ презъ старопланинскитѣ проходи и на велика срѣда, която въ тази година се е паднала на дванадесети априлъ, е стигналъ предъ гр. Преславъ, който е завладѣлъ на следния день, велики четвъртъкъ, т. е. на тринадесети априлъ 971 година. Споредъ Лъвъ Дяконъ гр. Преславъ цѣлиятъ е билъ ограденъ съ дебела и висока стена, която на върха си е имала кули и мѣста за войницитѣ. Освенъ това споредъ сжщия авторъ здрава, дебела и висока стена е ограждала и царския дворецъ, гдето се е пазило българското държавно или царско съкровище.

Императоръ Иоанъ Цимиски въ гр. Преславъ е празнувалъ Великденъ, който въ тази година се е падналъ на 16 априлъ ст. ст. Той тамъ е прекаралъ само нѣколко дена и, следъ като е поправилъ разрушенитѣ части отъ укрепленията му, нарекълъ го е на името си Иоануполисъ и го е снабдилъ съ достатъченъ воененъ гарнизонъ, съ цѣлата си войска се е отправилъ

¹ Вж. Македонски прегледъ, год. VI, кн. 1.

Македонски прегледъ. Год. VI, кн. 2. 1930.

за гр. Доростолъ (Силистра), гдето се е намиралъ князь Светославъ съ цѣлата руска войска¹.

За завладяването на гр. Преславъ отъ византийцитѣ съобщаватъ още и византийскитѣ хронисти Иоанъ Скилица и Иоанъ Зонара. Първиятъ, който навѣрно се е ползувалъ и отъ труда на Лъвъ Дяконъ, казва, че византийцитѣ съ въоръжена сила сж завладѣли гр. Преславъ, който е билъ оградень съ здрава, дебела и висока стена, върху която е имало кули и върху която се били построили руситѣ, които сж защитявали града и сж се сражавали противъ византийцитѣ. Сжщиятъ още известява, че и царскиятъ дворецъ сжщо е билъ оградень съ здрава, дебела и висока стена². Остатъци и спомени за старитѣ преславски укрепления и сега още сжществуватъ³. Иоанъ Скилица още известява, че византийскиятъ императоръ Иоанъ Цимиски, следъ като е завладѣлъ гр. Преславъ, поставилъ е тамъ доста силна стража, снабдилъ го е съ изобилна храна, тамъ е празнувалъ Великдень, нарекълъ е града по името си Иоануполисъ и следъ като всичко това е свършилъ само въ нѣколко дена, веднага е заминалъ за гр. Доростолъ, Силистра, гдето се е намиралъ князь Светославъ съ главнитѣ руски военни сили.⁴ Иоанъ Зонара по-кратко възпроизвежда описанието на Иоанъ Скилица за завладяването на гр. Преславъ отъ византийцитѣ, но и той твърди, че градътъ е билъ оградень съ стена⁵.

И тримата поменати автори, които единъ отъ друго сж се ползували едногласно твърдятъ, че българската столица гр. Преславъ е била силно укрепена, че руситѣ храбро сж се сражавали и я защитявали, но въпрѣки всичко това византийцитѣ пакъ сж успѣли само въ разстояние на два дена да я завладѣятъ⁶. Тѣ този успѣхъ приписватъ на храбростта на византийскитѣ войници. Но това исторически не ще да е вѣрно. Истината ще да е, че българитѣ сж предали града на визан-

¹ L. Diaconus, p. 133—138.

² Cedrenus, II, p. 394, 395, 396, 397.

³ К. Шкорпилъ, Преславъ. (Извѣстия на Варненското арх. дружество, кн. III и отд. отпечатъкъ, стр. 11—16).

⁴ Cedrenus, II, p. 397.

⁵ Zonaras, IV, p. 97, 98.

⁶ L. Diaconus, p. 138. *Ἀλλ' οὕτω μὲν ἡ Πραισθλάβα, ἐν δυοῖν ἡμέραις ἀλοῦσα, ὑπὸ Ῥωμαίοις ἐγένετο.* Cedrenus, II, p. = 397. *Καὶ ἡ μὲν πόλις τοῦτον ἔαλε τὸν τρόπον, ἐν δυοῖν ὁλαῖς ἡμέραις μὴ ἀντισχοῦσα.*

тийцитѣ, защото сж ги считали за съюзници. Това се установява и отъ факта, че князь Светославъ, щомъ се е известилъ за завладяването на гр. Преславъ отъ византийцитѣ, веднага е изклялъ треста видни българи, а пъкъ другитѣ, които сж били твърде много, е оковалъ въ вериги и ги е хвърлилъ въ затворитѣ¹, и защото византийцитѣ не сж успѣли сжщо да завладѣятъ и гр. Доростолъ, Силистра, при всичко че го обсаждали повече отъ три месеца². Следъ завладяването на гр. Преславъ отъ византийцитѣ князь Светославъ е взелъ твърде строги мѣрки противъ българитѣ, защото, казва Зонара, се е страхувалъ, че последнитѣ ще въстанатъ противъ него, или пъкъ ще се присъединятъ къмъ византийския императоръ³.

Л. Дяконъ по слухъ предава, че въ гр. Преславъ е билъ заловенъ и българскиятъ царъ Борисъ заедно съ жена му и две малки деца; той е ималъ гжста червена брада и е билъ заведенъ при императора. Последниятъ, следъ като го е приелъ, почиталъ го е, наричалъ го е царъ на българитѣ и му е казалъ, че е дошелъ да помогне на българитѣ, които твърде много сж страдали отъ руситѣ.⁴

Този фактъ потвърдяватъ и византийскитѣ хронисти Иоанъ Скилица и Иоанъ Зонара. Първиятъ казва, че въ Преславъ е билъ заловенъ и българскиятъ царъ Борисъ заедно съ жената и децата. Той още е носѣлъ знацитѣ на царското достойнство и е билъ заведенъ при императора. Последниятъ се е отнесълъ къмъ него човѣколюбиво, наричалъ го е царъ на българитѣ и всички заловени българи ги е оставилъ волни и свободни да отидатъ, гдето искатъ, като имъ е казалъ, че не е дошелъ да пороби, а да освободи българитѣ, че само руситѣ счита за неприятели и че само къмъ тѣхъ се отнася като къмъ противници.⁵ Иоанъ Зонара пъкъ казва, че въ гр. Преславъ е билъ заловенъ и българскиятъ царъ Борисъ, къмъ

¹ L. Diaconus, p. 139. Cedrenus, II, p. 397—398.

² Ibid. p. 142—159. Zonaras, IV, p. 99—101. ibid. II, p. 397—412.

³ Cedrenus, II, p. 400. Zonaras, IV, p. 98.

⁴ L. Diaconus, p. 136. Τότε δὴ καὶ Βορὴν συλληφθῆναι λέγεται, τῶν Μυσῶν βασιλεῖα, σὺν γυναίκῃ καὶ δυοῖ νηπίοις, οὕτω πρὸς αὐτὸν τὴν γέννην περιπυκάζοντα, καὶ προσαχθῆναι τῷ βασιλεῖ· ὁ δὲ, τοῦτον δεξάμενος, διὰ τιμῆς ἤγε, κοίρανον Βουλγάρων ἀποκαλῶν, φάσκων τε, ἥκειν Μυσοῖς τιμωρήσων, δεινὰ πεπονθόσι πρὸς τῶν Σκυθῶν.

⁵ Cedrenus, II, p. 396.

когото, както и къмъ всички българи, императорътъ се е отнесълъ, снизходително, оставилъ ги е свободни, като е казалъ, че е вдигналъ оржие не противъ българитъ, а противъ руситъ.¹ Но въпрѣки всичко това той не е оставилъ свободенъ царъ Бориса, нито пъкъ, както прилича на съюзникъ, го е приелъ въ военния си походъ противъ руситъ. Напротивъ, той единъ видъ го е арестувалъ и подъ стража го е оставилъ въ гр. Преславъ.

Споредъ Л. Дяконъ въ русковизантийското сражение въ гр. Преславъ сж били убити и твърде много българи, които сж били неприятелски настроени противъ византийцитъ и сж помагали на руситъ, защото византийцитъ сж станали причина руситъ да дойдатъ въ България.² Това известие исторически не ще да е вѣрно, защото българитъ на сила сж били заставени отъ руситъ да имъ помагатъ въ военнитъ имъ походи противъ византийцитъ³ и защото поне всички българи не ще да сж знаели, че руситъ сж били повикани отъ византийцитъ да навлѣзатъ въ България. Напротивъ, историческитъ факти говорятъ, че българитъ сж съчувствували и помагали на византийцитъ. Тѣ навѣрно сж съпроводили византийския императоръ Иоанъ Цимиски въ военния му походъ противъ руситъ въ България, тѣ ще да му помогнали лесно да мине старопланинскитъ проходи и тѣ ще да сж му предали и гр. Преславъ. Това се установява още и отъ факта, че князь Светославъ, щомъ се е известилъ за завладяването на гр. Преславъ отъ византийцитъ, е изклялъ триста българи, а пъкъ другитъ, които сж били твърде много, е оковалъ въ вериги и ги затворилъ,⁴ че той се е страхувалъ, че българитъ ще въстанатъ противъ него, или ще се присъединятъ къмъ византийцитъ⁵, че когато византийскиятъ императоръ Иоанъ Цимиски е пжтувалъ съ войската си отъ гр. Преславъ за Доростолъ, Силистра, българскитъ градове Плиска, Диния и много други сж се отказали отъ руситъ и сж се присъединили къмъ византийцитъ⁶ и най-

¹ Zonaras, tV, p. 98.

² L. Diaconus, p. 137.

³ Ibid. p. 105, 108. Cedrenus, II, p. 384, 386. Zonaras, IV, p. 94.

⁴ L. Diaconus, p. 139.

⁵ Cedrenus, II, p. 400. Zonaras, IV, p. 98.

⁶ L. Diaconus, p. 138—139.

после, когато последниятъ е обсаждалъ гр. Доростолъ, сж се явили при него представители на гр. Константия и на другитѣ български градове, които сж се намирали на северъ отъ р. Дунавъ, и му заявили, че признаватъ неговата върховна власть и му предаватъ крепоститѣ си.¹ Отъ всички тѣзи факти ясно се установява, че българитѣ сж съдействували и помагали на византийцитѣ въ войната имъ противъ руситѣ въ България, защото сж ги считали за свои съюзници.

Л. Дяконъ разказва, че знаменитиятъ византийски императоръ Константинъ I отъ основитѣ е построилъ гр. Доростолъ и го е издигналъ на величината и красотата, които е ималъ въ негово време, когато, следъ като на небето е видѣлъ кръстния знакъ украсенъ съ звезди, е победилъ скититѣ, които неприятелски сж били настроени къмъ него и бѣсно сж нападали.² Това известие на автора исторически не ще да е напълно вѣрно, защото е известно, че гр. Доростолъ е било тракийско укрепено селище, което е носѣло тракийското име Dorostorum. Когато пъкъ римлянитѣ сж завладѣли Балканския полуостровъ, гр. Доростолъ е билъ важенъ укрепенъ пунктъ на Дунава и гарнизоненъ градъ. Въ началото на II вѣкъ сл. Хр. (105—106 г.) тамъ е билъ премѣстенъ единадесетиятъ Клавдиевъ легионъ. Отъ III вѣкъ сл. Хр. градътъ нѣколко пжти е билъ ограбванъ, опустошаванъ и разрушаванъ отъ варварскитѣ племена, които сж преминавали р. Дунавъ и сж опустошавали Балканския полуостровъ.³ Възможно е императоръ Константинъ I (324—337 г.) разрушениятъ градъ Dorostorum отъ варварскитѣ племена да го е възобновилъ и поправилъ. Но главно гр. Доростолъ е билъ поправенъ и укрепенъ отъ императоръ Юстинианъ I.⁴

Византийскиятъ императоръ Йоанъ Цимиски споредъ Л. Дяконъ, следъ като въ разстояние на четири месеца е успѣлъ да съкруши руската войска и да спечели България за византийцитѣ и следъ като гр. Доростолъ е нарекълъ Теодоропулисъ на името на полководеца и мжченика Теодоръ и въ него е оста-

¹ Cedrenus, II, p. 401.

² L. Diaconus, p. 138.

³ Янко Тодоровъ, Dorostorum, стр. 4, 5, 10, 13, 17, 36—37.

⁴ Procopius, Opera omnia, ed. Jacob. Naury, vol. III 2, IV, 7, 10, p. 132.

вилъ достатъченъ гарнизонъ съ много трофеи, се е завърналъ въ Цариградъ, гдето предъ градскитѣ стени е намѣрилъ гражданитѣ, които сж го посрещнали съ вѣнци и скиптри, които сж били изработени отъ злато и скъпоценни камъни. Тѣ сж водили и една позлатена колесница, на която сж били впрегнати бѣли коне и на която сж искали той да се качи и да поведе установения триумфъ. Императорътъ е приелъ вѣнцитъ и скиптритѣ и богато ги е надарилъ, обаче отказалъ е да се качи на колесницата, а на позлатеното ѝ седалище е поставилъ пурпурнитѣ дрехи и коронитѣ на българскитѣ царе, върху които е сложилъ иконата на света Богородица съ Богочовѣка въ обятията ѝ, която икона той е взелъ отъ България. Следъ това той е заповѣдалъ колесницата съ дрехитѣ и коронитѣ на българскитѣ царе и иконата на св. Богородица да върви напредъ, а той възседналъ на конь за яздене съ корона на главата си и носейки вѣнцитъ и скиптритѣ въ ржцетѣ си е вървѣлъ следъ нея. Така той, като е повелъ триумфа презъ срѣдата на града, който цѣлъ е билъ украсенъ съ пурпурни платове, и като нѣкоя спалня покритъ съ лаврови клонове и златотъкани вещи, е влѣзълъ въ великата църква на св. София, гдето той, следъ като е отдалъ благодарственитѣ си молитви и следъ като е приложилъ на Бога великолепия вѣнецъ на българитѣ, единъ видъ като първопридобитъ даръ, отишелъ е въ императорскитѣ дворци.¹

Че императоръ Иоанъ Цимиски е взелъ отъ България и пренесълъ въ Византия пурпурнитѣ дрехи и коронитѣ на българскитѣ царе и една икона на св. Богородица, потвърждаватъ още и Иоанъ Скилица и Иоанъ Зонара, които действително тѣзи известия сж почерпили отъ Лъвъ Дяконъ, но твърде е възможно да сж се ползували и отъ други писмени и устни извори.

Иоанъ Скилица казва, че императоръ Иоанъ Цимиски, следъ като се е погрижилъ за устройството на градоветѣ, които сж се намирали покрай брѣговетѣ на р. Дунавъ, и следъ като въ тѣхъ е оставилъ достатъчна стража, е отпътувалъ за Византия, гдето патриархътъ заедно съ синода и всички държавни сановници, носейки вѣнци, го посрещнали съ пѣсни и победни прослави. Тѣ още твърде разскошно сж били при-

¹ L. Diaconus, p. 157—158.

готвили и една колесница, на която сж били впрегнати четири бѣли коне и на която сж искали императорътъ да се възкачи и да поведе триумфа. Но той, като е избѣгвалъ всѣка високомѣрность и е искалъ да се покаже скромень, е приелъ поднесенитѣ му вѣнци и триумфа е извършилъ възседналъ на бѣлъ конь, а пъкъ въ колесницата е сложилъ официалнитѣ облѣкла на българскитѣ царе и върху тѣхъ иконата на св. Богородица, като защитница на града, и заповѣдалъ тя, колесницата, да върви предъ него. Когато шествието е стигнало на градския площадъ, императорътъ е билъ силно акламиранъ. Тамъ е билъ отслуженъ молебенъ, на който той е благодарилъ на св. Богородица и на нейния синъ за победитѣ. Отъ тамъ той е отишълъ въ църквата св. София, въ която поднесълъ българския вѣнецъ даръ на Бога.¹

Иоанъ Зонара по-кратко възпроизвежда описанието на Иоанъ Скилица за триумфа на императоръ Иоанъ Цимиски. Той казва, че следъ като се е свършила русковизантийската война, императорътъ се е завърналъ въ Цариградъ, гдето твърде добре е билъ приетъ отъ всички държавни сановници. Тамъ сж го посрещнали и патриархътъ съ цѣлото духовенство и сенаторитѣ и градскитѣ управници, които сж носили вѣнци и една колесница, на която сж били впрегнати четири бѣли коне, и сж искали той да се възкачи на колесницата и да извърши триумфа. Императорътъ е приелъ вѣнци и е извършилъ триумфа възседналъ на бѣлъ конь, а пъкъ въ колесницата, която е предшествувала триумфа, е турилъ официалнитѣ облѣкла на българскитѣ царе и върху тѣхъ иконата на св. Богородица.²

Отъ изложеното ясно се установява, че византийскиятъ императоръ Иоанъ Цимиски на връщане отъ Доростолъ се е отбилъ въ българската столица гр. Преславъ и е взелъ отъ царскитѣ съкровища официалнитѣ дрехи и коронитѣ на българскитѣ царе и една икона на св. Богородица. Но не само това. Византийцитѣ при всичко че като съюзници и съ помощта на българитѣ сж навлѣзли въ България, пакъ сж ограбвали дори църквитѣ имъ и свещенитѣ одежди употребявани за частнитѣ имъ нужди.³

¹ Cedranus, II, p. 412—413.

² Zonaras, IV, p. 102.

³ L. Diaconus, p. 143.

Л. Дяконъ съобщава, че византийския императоръ Иоанъ Цимиски е въвелъ въ императорскитѣ дворци въ Цариградъ българския царъ Борисъ и се е разпоредилъ да снесе царскитѣ знаци — пурпурната шапка, която е била напъстрена съ злато и маргарити, пурпурната дреха и червенитѣ обуца, и то е удостоилъ съ чина магистъръ.¹

Иоанъ Скилица и Иоанъ Зонара малко по другояче предаватъ това известие. Първиятъ казва, че на площада въ присъствието на гражданитѣ императоръ Иоанъ Цимиски е съблѣкълъ на царъ Бориса знацитѣ на българското царство, които сж били златенъ вѣнецъ, скъпоценна ленена шапка и червени обуца. Отъ тамъ той, следъ като е отишълъ въ великата църква и въ нея е сложилъ българския вѣнецъ като даръ на Бога и следъ като е произвелъ Бориса въ чинъ магистъръ, се е отправилъ за царскитѣ дворци.² Иоанъ Зонара по-кратко и по-ясно възпроизвежда описанието на Иоанъ Скилица за лишението на царъ Бориса отъ царското му достойнство. Той казва, че императоръ Иоанъ Цимиски въ триумфалното си шествие е стигналъ на площада, който се е наричалъ Плакоти, и тамъ е съблѣкълъ на Бориса знацитѣ на българската царска власт и го е назначилъ за магистъръ.³

Най-вѣрно и най-близо до историческата истина ще да е известието на Лъвъ Дяконъ, защото той е билъ съвременникъ на събитието и защото като придворенъ дяконъ е ималъ възможностъ вѣрно да се осведоми. При това неговото известие подкрепва и арабскиятъ историкъ Яхя Антиохийски, който казва, че императоръ Иоанъ Цимиски е хваналъ и държалъ царъ Бориса и брата му Романъ затворени въ двореца.⁴ Въ известията пъкъ на Иоанъ Скилица и Иоанъ Зонара, които сж живѣли много по-късно, има нѣщо легендарно, което тѣ ще да сж заели отъ нѣкое устно или писмено предание. Обаче въпрѣки това безспоренъ исторически фактъ е, че царъ Борисъ II действително е билъ заведенъ въ Цариградъ и въ им-

¹ Ibid. p. 158—159. *Εἰς τὴν ἀνακτορικὴν ἐστὶαν φοιτᾷ, καὶ τῶν Μυσῶν βασιλέα Βορίην παραγὰν τὰ τῆς βασιλείας ἀποθέσθαι παράσῃρα παρεσκεύασε, τὰ δὲ ἦν πιάρα περιπόρφυρος, χρυσὴ καὶ μαργάροις κατάστιχτος, ἐσθῆς τε ἁλουρός, καὶ πέδιλα ἐρυθρά. τοῦτον δὲ τῶν Μαρίστων τετίμηκεν ἀξιώματι.*

² Cedrenus, II, p. 413.

³ Zonaras, IV, p. 102.

⁴ Баронъ В. Р. Розенъ, Императоръ Василій болгаробойца, стр. 21.

ператорскитѣ дворци веднага или следъ известно време императоръ Иоанъ Цимиски го е лишилъ отъ царското му достоинство.

У Л. Дяконъ на четири мѣста се говори за покорението на българскитѣ градове и на България отъ византийския императоръ Иоанъ Цимиски.³ На първото мѣсто се казва, че последниятъ съ оржие е завладѣлъ българскитѣ градове;¹ на второто мѣсто се казва, че на пѣтъ за Доростолъ той е завладѣлъ Плиска, Диня и много други български градове;² на третото мѣсто се казва, че той е спечелилъ България за византийцитѣ³ и на четвърто мѣсто изрично се казва, че императоръ Иоанъ Цимиски е покорилъ България на византийцитѣ.⁴ Обаче исторически това не е вѣрно. Защото Лъвъ Дяконъ казва, че императоръ Иоанъ Цимиски военния си походъ противъ руситѣ въ България е предприелъ въ началото на пролѣтѣта, т. е. на 28 мартъ 971 г., и го е свършилъ въ края на месецъ юлий сжщата година. Така че походътъ е траялъ само четири месеца.⁵ Въ този воененъ походъ споредъ Лъвъ Дяконъ императоръ Иоанъ Цимиски е завладѣлъ българскитѣ градове Преславъ, Плиска, Диня, градоветѣ, които сж се намирали на пѣтя между гр. Преславъ и Доростолъ и последния градъ.⁶ Споредъ Иоанъ Скилица върховната властъ на византийския императоръ Иоанъ Цимиски сж признали Константия и нѣкои други български градове, които сж се намирали на северъ отъ р. Дунавъ, и споредъ сжщия авторъ императорътъ, следъ като е взелъ всички мѣрки за тѣхното управление, въ началото на месецъ августъ 971 година направо отъ Доростолъ се е завърналъ въ Цариградъ.⁷ Поради това твърде е право мнението, че въ този

¹ L. Diaconus, p. 104. καὶ τὰ νῦν δὲ πρὸς Ἰωάννου τ. ὁ αὐτοκράτορος, ὅς τὰς τῶν Μυσῶν πόλεις αἰχμῇ παρεστήσατο. . . .

² Ibid. p. 133—139. Πάρεργον δὲ τῆς ὁδοῦ τὴν τε καλουμένην Πλίσκου-βαν καὶ Δίνειαν εἶλεν ὁ βασιλεὺς, καὶ συχνὰς τῶν πόλεων, . . .

³ Ibid. p. 157—158. . . καὶ τὴν Μυσίαν Ῥωμαίοις ἀνασωσάμενος. . . .

⁴ Ibid. p. 159. — Τοιαῦτα ἐν εὐαριθμητῷ καιρῷ παρὰ πᾶσαν ὑπόνοιαν ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης διαπραξάμενος τρόποιαι, . . . , καὶ τὴν Μυσίαν Ῥωμαίοις καθυποτάξας, παρὰ τὸ Βυζάντιον ἐπαυελθὼν διεχέιμαζε, . . .

⁵ L. Diaconus, p. 128, 152, 157. Chronica Nestoris, p. 42.

„ К. Παπαρόηγopoulos. Ἱστορία τοῦ ἑλλ. ἔθνους, т. IV, σελ. 191.

⁶ L. Diaconus, p. 138, 139, 155.

⁷ Cedrenus, II, p. 401, 412.

воененъ походъ императоръ Йоанъ Цимиски твърде незаконно и твърде несправедливо си е просвоилъ само източна България съ главнитѣ ѝ градове Доростолъ, Плиска, Преславъ и Пловдивъ.¹ Казваме несправедливо и незаконно, защото той е билъ съюзникъ на българитѣ и е воювалъ противъ руситѣ. Цѣла пѣкъ западна и южна България е останала независима и самостоятелна и временно се е управлявала отъ четиримата братя Давидъ, Моисей, Наронъ и Семуилъ, въ качеството имъ на намѣстници на отсъстващия царъ Борисъ II.²

Л. Дяконъ изрично не казва, въ коя година императоръ Йоанъ Цимиски е предприелъ военния си походъ противъ руситѣ въ България, завладѣлъ е източна България и лишилъ царъ Бориса отъ царското му достойнство. Обаче отъ известията му за тѣхъ е ясно, че тѣзи събития сж станали презъ 971 година. Така, авторътъ казва, че императоръ Йоанъ Цимиски веднага, следъ като на 11 декемврий 969 година се е възкачилъ на византийския императорски престолъ, е почналъ да се занимава съ въпроситѣ за глада въ Цариградъ, руския воененъ походъ въ България и арабския такъвъ въ Сирия³. Съ руситѣ той е решилъ да се спогоди по миренъ начинъ и затова имъ е предложилъ да имъ заплати обещаното възнаграждение отъ неговия предшественикъ императоръ Никифоръ II Фока, обаче последнитѣ не сж се съгласили⁴. Поради това още въ началото на 970 година той е изпратилъ на българовизантийската граница една десетхилядна войска начело съ полководцитѣ Варда Скляръ и Петъръ Фока, като е проектиралъ презъ пролѣтътъ на сжщата 970 година самъ да предприеме воененъ походъ противъ руситѣ въ България⁵. Обаче въ това време въ Азия е въстаналъ византийскиятъ полководецъ Варда Фока и се е обявилъ за византийски императоръ. Противъ него е билъ изпратенъ полководецътъ Варда Скляръ, който още презъ лѣтото на 970 година е успѣлъ да убеди въстаналия Варда Фока да се откаже отъ въстанието си⁶. Поради това

¹ В. Н. Златарски, История на бѣлг. държава, т. I, ч. 2 стр. 625.

² Н. П. Благоевъ, Македонски прегледъ, г. II, кн. 4, стр. 17—20.

³ L. Diaconus, p. 103.

⁴ Ibid. p. 103, 105—107.

⁵ Ibid. p. 107—111. Cedrenus, II, p. 384.

⁶ Ibid. p. 112—125, 125—126.

проектираниятъ воененъ походъ противъ руситѣ въ България е билъ предприетъ въ началото на пролѣтѣта на 971 година¹. Иоанъ Скилица и Иоанъ Зонара, които сж се ползували и отъ Лъвъ Дяконъ, така сж го разбрали и затова въ историитѣ си пишатъ, че императоръ Иоанъ Цимиски военния си походъ противъ руситѣ въ България е предприелъ презъ пролѣтѣта и въ втората година отъ царуването си, т. е. въ 971 година.² Рускиятъ първоначаленъ лѣтописецъ казва, че русковизантийската война въ България е станала въ 971 година³. Арабскиятъ историкъ Яхя Антиохийски, който винаги е точенъ въ хронологията си, казва, че императоръ Иоанъ Цимиски въ 971 година е билъ въ България⁴. Колкото пъкъ се касае за известието на Лъвъ Дяконъ, че императоръ Иоанъ Цимиски презъ месецъ ноемврий се е сгодилъ за дъщерята на византийския императоръ Констадинъ VII Порфирогенитъ Теодора и въ втората година на царуването му сж станали брачните гощавки⁵, по наше мнение, това известие трѣбва да се разбира въ смисълъ, че сгодяването на императора за Теодора е станало презъ месецъ ноемврий 970 година, а пакъ сватбата и сватбенитѣ тържества сж станали презъ втората половина на месецъ декемврий сжщата година, когато почва и втората година отъ царуването на императоръ Иоанъ Цимиски, който, както казахме, се е възкачилъ на византийския императорски престолъ на 11 декемврий 969 година.

И така, отъ изложеното е ясно, че византийскиятъ императоръ Иоанъ Цимиски военния си походъ противъ руситѣ въ България е предприелъ въ началото на пролѣтѣта на 971 година и че въ сжщата година е присъединилъ източна България къмъ византийската империя и лишилъ царъ Бориса II отъ царското му достойнство.

¹ Ibid. p. 128.

² Cedrenus, II, p. 392—393. Zonaras, IV, p. 96.

³ Chronica Nestoris, p. 42.

⁴ Баронъ В. Р. Розенъ, императоръ Василий болгаробойца, стр. 181—182.

⁵ L. Diaconus, p. 127. *Ἐν ᾧ δὲ ταῦτα παρεσχευάζετο, Θεοδώραν, τὴν τοῦ αυτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου παῖδα, ὃ Ἰωάννης πρὸς γάμον ἡρμόσατο, κάλλει μὲν καὶ σώματος ὥραις οὐ τι λίαν οὖσαν ἀριπρεπῆ, σωφροσύνη δὲ καὶ ταῖς παντοδαπαῖς ἀρεταῖς ἀδελφίτως τοῦ θήλεος ὑπεραίρουσαν. Νοέμβριος μὲν ἐνειστήκει, ἔτει δευτέρῳ τῆς τούτου ἡγεμονίας, ὅτε ἡ γαμήλιος ἐτελείτο ἐστίασις.*

VI.

Първи воененъ походъ на византийския императоръ Василий II противъ България. — Завладяване на гр. Верия отъ българитѣ.

Лъвъ Дяконъ въ историята си доста подробно описва и първия воененъ походъ на византийския императоръ Василий II противъ България. Понеже разбойническата банда на съзаклетниците на Варда Склиръ, казва той, е била съвършено разпръснатата, императоръ Василий, като е взелъ военнитѣ сили, бързо се е отправилъ противъ българитѣ. Защото тѣхната дързостъ и жестокостъ, като е сѣла смъртъ, е безпокоила византийската империя и безпощадно е ограбвала западнитѣ тракийски области, като е избивала всички безъ разлика жители. Затова императорътъ повече смѣло, отколкото благоразумно е бързалъ съ единъ замахъ да я унищожи. Обаче надеждитѣ му не сж били постигнати по липса на щастие. Защото, следъ като е преминалъ тѣснитѣ и стрѣмни пжтища, е пристигналъ въ Сердика, която българитѣ обикновено сж наричали и Тралица, гдето е поставилъ лагера си и следъ като я обсадилъ, двадесетъ дена я пазилъ. Обаче нищо не е успѣлъ да направи, защото поради лошитѣ действия на военнопачалницитѣ войската се е отдала на бездействие и леностъ. Така че най-напредъ българитѣ, като сж устройвали засади на ония, които сж излизали отъ лагера и сж отивали за храна и фуражъ, много люде сж избили и много впрегатенъ добитѣкъ и коне сж откарали. Подиръ костенуркитѣ и другитѣ обсадни машини поради неумението на ония, които сж ги пренасяли къмъ стениѣ, не сж вършили нищо и сж били изгорени отъ неприятелитѣ. Понеже пѣкъ войската е страдала и отъ липса на храна, защото хранитѣ, които сж били донесли вече сж се свършили, тѣй като тѣ не само не сж се пестили, но и изобилно сж се употребявали, поради всичко това императорътъ се е приготвилъ и заедно съ войската се е отправилъ за Цариградъ. Следъ като пѣкъ е пжтувалъ единъ день, въ една гора е построилъ лагера и е позволилъ на войската да почива. Преди обаче още да бжде смѣнена първата нощна стража, изведнажъ твърде голѣма звѣзда, като се е впуснала отъ източната страна на лагера и като съ ослѣпителна свѣтлина е освѣтила палаткитѣ, е паднала на западната страна при самата ограда на лагера и е огаснала, следъ като предварително се е раз-

паднала на дребни искри. Падането пъкъ на звездата, казва авторътъ, е предсказвало скорошната гибель на войската. Защото споредъ него гдето нѣщо подобно се е случвало, е означавало гибель за онзи, който се е намиралъ изподъ нея. Ясно доказателство за това е била звездата, която е паднала върху троянската войска, когато Пандаръ е билъ застрелянъ отъ Менелай, защото тамъ въ сѣщия день троянската войска е била обърната въ позорно бѣгство отъ ахейцитѣ. Но и въ време на византийскитѣ войни, продължава авторътъ, нѣкой, като обърне страницитѣ на историята, ще намѣри, че подобно нѣщо се е случвало и войската е била унищожавана, гдето чудовището е падало. И самъ авторътъ е видѣлъ, че подобно нѣщо е паднало и върху кжщата на проедра Василий, и не следъ много време той се е поминалъ и неговитѣ имоти сж били разграбени и разпрѣснати. Така е станала появата на звѣздата. На следния пъкъ день войската е минавала презъ една гориста и разпукана долина. Щомъ като я изминала и е почнала да се възкачва по едни мжнопроходими и стрѣмни мѣста, българитѣ, като силно сж се нахвърлили върху византийцитѣ, избили сж твърде много люде, взели сж царското облѣкло и съкровище и сж ограбили цѣлия обозъ на войската. Тогава и Лъвъ Дяконъ, който описва това, е присѣтствувалъ тамъ, като, както казва, за нещастие е придружавалъ императора и е изпълнявалъ службата на дяконъ. И насмалко, казва, щѣлъ да погине и да стане жертва на българския мечъ, ако нѣкое божествено провидение не бѣ го спасило отъ тази опасностъ, което е направило бързо да подкара коня и преди още стрѣмното нагорнище да бжде заето отъ неприятелитѣ, да го измине и бързо да се възкачи на върха. Остатъкътъ отъ войската едвамъ презъ непроходимитѣ планини е избѣгналъ нападането на българитѣ, като е изгубилъ почти всички коне и цѣлия обозъ и е заминалъ за византийската граница¹.

За първия воененъ походъ на византийския императоръ Василий II противъ българитѣ известяватъ още и Иоанъ Скилица, Иоанъ Зонара, Яхя Антиохийски и арменскитѣ историци Степаносъ Таронски Асохикъ и Матей Едески.

¹ L. Diaconus, p. 171—173.

Иоанъ Скилица казва, че императоръ Василий, понеже е желаелъ да накаже Самуила за извършенитѣ отъ него дѣла, следъ като се е освободилъ вече отъ грижитѣ около въстанието на Варда Склиръ и следъ като е събралъ византийскитѣ военни сили, е решилъ самъ лично да предприеме воененъ походъ въ България, безъ дори да пита командувачия източнитѣ войски Варда Фока и другитѣ източни велможи. Като е навлѣзълъ въ България по пѣтя, който върви покрай Родопитѣ и рѣката Марица, е оставилъ назадъ магистъръ Лъвъ Мелисинъ, като му е заповѣдалъ да пази проходите. Самъ пъкъ императорътъ, като е миналъ тѣснинитѣ и горитѣ, които се намиратъ между Триадица, която нѣкога се е наричала Сердика, и следъ като е пристигналъ на едно мѣсто, което се е наричало Стопонионъ, поставилъ е лагера си и тамъ е мислилъ, какъ да предприеме обсадата на Сердика. Говорило се, продължава авторътъ, че Самуилъ, следъ като завзелъ върховетѣ на околнитѣ планини, защото се е страхувалъ открито и отъ близо да се сражава, отъ всѣкжде е поставилъ засади съ цель да напакости на противницитѣ. Докато това е ставало и такава е било намѣрението на императора, командувачиятъ западнитѣ византийски войски Стефанъ, когото поради малкия му ръстъ сж наричали Кжсия Стефанъ, понеже е билъ голѣмъ неприятелъ на Лъвъ Мелисинъ, при настѣпването на нощта се е явилъ предъ императора и го е помолилъ по възможность по-скоро да отпътува, като другитѣ въпроси счита за второстепенни и да се завърне въ столицата, защото Мелисинъ е ималъ намѣрение да си присвои царската власть и сега съ голѣма бързина е отивалъ въ столицата. Известието е разтревожило императора и заповѣдалъ веднага да се отпътува. Самуилъ като е помислилъ, че безредното отпътуване ще да е бѣгство, ненадейно съ шумъ и викъ е нападналъ, изплашилъ е византийцитѣ и ги е заставилъ да бѣгатъ, завладѣлъ е лагера и е станалъ собственикъ на цѣлия обозъ, царската палатка и царскитѣ знаци.¹

Иоанъ Зонара по-ясно и по-кратко възпроизвежда известието на Иоанъ Скилица. Императорътъ, като казва, който е отблъсналъ претенциитѣ на Варда Склиръ върху царската власть, силно е желаелъ да накаже варварина и затова е ре-

¹ Cedrenus, II, p. 436—437.

шилъ самъ лично да предприеме воененъ походъ. Той е излѣзълъ, безъ да съобщи за дѣлото дори на магистъръ Варда Фока, при всичко че последниятъ е билъ командущъ на източнитѣ азиатски войски, нито пъкъ на нѣкой другъ отъ началницитѣ на азиатскитѣ войски. Следъ като е навлѣзълъ въ страната на българитѣ, заповѣдалъ е магистъръ Лъвъ Мелисинъ да остане назадъ и да пази проходите; той пъкъ, като е навлѣзълъ, се е готвилъ да предприеме обсадата на Сердика, която се нарича и Триядица. Понеже командущъ на западнитѣ войски е билъ Стефанъ, който се наричалъ Кжсиятъ Стефанъ, и е мислилъ, че ако военниятъ походъ излѣзе сполучливъ за императора, последниятъ не ще да престане самъ да води войнитѣ и че нито той, нито другитѣ военни началници ще иматъ за него нѣкакво значение, затова е намислилъ да му упропасти предприятието и да му отрѣже стремежа. Затова се е явилъ предъ императора и му е казалъ, че Мелисинъ е предприелъ превратъ и бързо е заминалъ за Цариградъ, за да завземе царската властъ и настоявалъ да не отлага, но да отпътува и да не предпочита друго, т. е. завладяването на Сердика. Това е разтревожило императора и заповѣдалъ на войската завръщане. Самуилъ пъкъ, като се е намиралъ въ върховетѣ на планинитѣ, защото не е смѣлъ да се сражава отъ близо, и като е видѣлъ неочакваното отпътуване, е помислилъ, че това става отъ страхъ, затова е нападналъ византийцитѣ и съ изненадата си е изплашилъ всички или е обърналъ въ бѣгство, завладѣлъ е лагера, царската палатка и царскитѣ знаци.¹

Яхя Антиохийски каза, че императорътъ съ голѣма войска се е отправилъ противъ българитѣ и дошълъ до тѣхния градъ, който се е наричалъ Абария (Сердика) и го е обсадилъ. Презъ нощъта се е прѣсналъ слухъ между войската му, че пѣтътъ имъ е отрѣзанъ. И тогава императорътъ и цѣлата войска въ вторникъ на 17 августъ 986 година сж обърнали въ бѣгство и сж се упътили къмъ пѣтя. Българитѣ го преследвали, разграбили и хазната и е погинало голѣмо множество отъ войската му. Това е станало въ десетата година отъ неговото царуване, т. е. въ 986 година.²

¹ Zonaras, IV, p. 111—112.

² Баронъ В. Р. Розенъ, Императоръ Василій болгаробойца, стр. 21.

Степаносъ Таронски Асохикъ казва, че следъ това самъ императоръ Василий съ войската си е потеглилъ за страната на българитѣ. Той е навлѣзълъ съ силната си войска и съ войскитѣ си се е установилъ на лагеръ въ срѣдата на страната. Българитѣ сж побързали и сж завзели тѣснитѣ мѣста и планинскитѣ проходи по пѣтя, защото страната е била гориста и непроходима. Българитѣ, като сж обградили императора съ цѣлата му войска, всички ги изклали съ мечоветѣ си. Обаче арменскитѣ пехотинци заобиколили императора отъ всички страни и по единъ другъ планински пѣтъ го извели въ Тракия.¹

Матей Едески казва, че Алусианъ отъ своя страна, като е събралъ една войска, тръгналъ е да посрещне Василия. Станало е голѣмо сражение, българскиятъ кралъ е взелъ връхъ и е обърналъ войската на Василия въ бѣгство, която е бѣгала до Цариградъ. Българитѣ сж взели отъ тѣхъ грамадна плячка и много пленници. Василий, цѣлъ опозоренъ, се е завърналъ въ столицата си.²

Всички поменати автори едногласно твърдятъ, че византийскиятъ императоръ Василий II въ първия си воененъ походъ противъ българитѣ е билъ разбитъ отъ последнитѣ. Обаче причината и начинътъ на разбиването му е различна у тѣхъ. За това най-вѣрно ще да съобщаватъ Лъвъ Дяконъ и Яха Антиохийски.

Първиятъ, защото е билъ очевидецъ и съучастникъ на събитието, а вториятъ, защото се е ползувалъ отъ достовѣренъ изворъ. Известието пъкъ на Иоанъ Скилица и Иоанъ Зонара за причината на неуспѣха на първия воененъ походъ на императоръ Василий II е тенденциозно. Защото неговата целъ е да оправдае поражението на византийската войска въ Ихтиманскитѣ проходи. Затова, навѣрно, е измислена отъ автора и интригата на полководеца Стефанъ противъ магистъръ Лъвъ Мелисинъ, който въ този воененъ походъ дори не ще да е взелъ участие, защото въ сжщата година или малко по-рано той е билъ назначенъ за управителъ на гр. Антиохия и въ това

¹ Н. Gelzer und Aug. Burckhardt, Des Stephanos von Taron, armenische Geschichte, S. 186—187.

² А. Гилфердингъ, Исторія сербовъ и болгаръ, Сочиненія, т. I, стр. 9, бѣл. 1. — В. Н. Златарски, История на българската държава. т. I, ч. 2, стр. 675.

време е воювалъ въ Азия противъ арабитѣ.¹ При това Лъвъ Мелисинъ е билъ единъ отъ недоволнитѣ азиатски византийски полководци и затова въ следната 987 година заедно съ много други византийски полководци, които сжщо не сж били доволни отъ императора Василий II, се е присъединилъ къмъ отметника Варва Фока.² Известията пъкъ на арменскитѣ истори Степаносъ Таронски Асохикъ и Матей Едески за военния походъ на императоръ Василий II противъ българитѣ и за поражението му отъ последнитѣ въ Ихтиманскитѣ проходи, сж невѣрни и иматъ легендаренъ характеръ.

Лъвъ Дяконъ, както и Иоанъ Скилица и Иоанъ Зонара не казватъ, въ коя година императоръ Василий II е предприелъ военния си походъ противъ българитѣ и е билъ разбитъ отъ последнитѣ въ Ихтиманскитѣ проходи. Тази празнина за щастие попълва Яхя Антиохийски, който казва, че това е станало въ вторникъ на 17 августъ 986 година.³ И Асохикъ сжщо отнася поражението на византийцитѣ въ Ихтиманскитѣ проходи къмъ 986 година.⁴

Последно известие на Лъвъ Дяконъ за българитѣ е онова за завладяването отъ тѣхъ на гр. Верия, сегашния Беръ въ Македония. Той, като говори за явяването на една нова звезда и на нѣкакви огнени стълбове, казва, че и много други скръбни нѣща предизвестявалъ изгрѣвътъ на явилата се звѣзда и на явилитѣ се следъ това на северъ въ сръднощъ огнени стълбове, които сж изплашили ония, които сж ги гледали. Защото и тѣ сж предизвестявали превземането на гр. Херсонъ отъ руситѣ и завладяването на гр. Верия отъ българитѣ.⁵

Лъвъ Дяконъ не казва, въ коя година и въ кой месецъ звѣздата и огненитѣ стълбове сж се явили. Обаче известно е, че тѣ сж се явили презъ м. априлъ 989 година.⁶ Следователно,

¹ Баронъ В. Р. Розенъ, Императоръ Вкислій болгаробойла, стр. 20.

² L. Diaconus, p. 173. Cedrenus, II, p. 445, 446. Н. П. Благоевъ, Македонски прегледъ, г. II, кн. IV, стр. 42.

³ Баронъ В. Р. Розенъ, Императоръ Вкислій болгаробойца, стр. 21.

⁴ Stephanos von Taron, armenische Geschichte, S. 185—186.

⁵ L. Diaconus, p. 175.

⁶ В. Н. Златарски, История на бѣлг. държава, т. I, ч. 2, стр. 681. Б. Прокиѣ, Глас Српске Краљ. Академје, кн. LXXXIV, стр. 97.

гр. Верия е билъ завладѣнъ отъ българитѣ малко по-късно и навѣрно въ началото на втората половина на сжщата 989 година и сж го владѣли до 1001 год.¹, а споредъ Златарски до 1002 година, когато той повторно е билъ завоюванъ отъ византийцитѣ.²

София, 24. V. 1930 г.

¹ Cedrenus, II, 452. Zonaras, IV, p. 118. Б. Прокиѣ, Глас Серпске Кр. Академије, кн. LXXXIV, стр. 111.

² В. Н. Златарски, История на бѣлг. държава, т. I, ч. 2. стр. 718.

ГУМЕНДЖЕ.

Отъ Хр. Шалдевъ.¹

Въ областта Боймѣя има до 31 село. Въ административно отношение тѣ не образуваха една околия. Противно на орографията ѝ, селата на Боймѣя споредъ новото административно турско дѣленіе отъ втората половина на миналия вѣкъ спадаха къмъ две околии: Енидже-Вардарската и Гевгелийската, като последната заемаше само 6 села — Джобово, Горгопикъ, Боймица, Древено, Изворъ и Купа. Селата, които спадаха въ Енидже Вардарската околия, образуваха отдѣлна нахія и се управляваха отъ мюдуринъ. Въпрѣки изкуственото дѣленіе на боимскитѣ села, жителитѣ имъ поради орографически причини се чувствуваха като части отъ една административна единица съ пазаренъ центъръ Гумендже. Презъ 1912/13 г., когато по-голямата частъ отъ Боймѣя бѣ окупирана отъ българскитѣ войски, бившата турска нахія бѣ въздигната въ околия съ центъръ Гумендже. Следъ настаняването на гърцитѣ въ Боймѣя тя сѣщо образува самостоятелна околия съ центъръ Гумендже.

Споредъ църковното административно дѣленіе цѣлата Боймѣя спада въ Воденската епархія, къмъ която спада и Гевгелий.

Градътъ Гумендже е разположенъ на политѣ на Паякъ пл., на края на единъ спускащъ се въ ю.-източна посока ридъ, предъ който се изпрѣчва другъ ридъ, простиращъ се въ ю.-западна посока и задъ който се разтила солунското равно поле. Поради това за пѣтника, който пѣтува отъ станц. Гумендже, градътъ е скритъ до като пристигне до билото на напрѣчния ридъ, отъ гдето се открива обширна вълнообразна котловина, цѣлата осѣяна съ лозя и черничевы градини. Въ дъното на тая котловина е разположенъ градътъ. Ридътъ, на

¹ Вж. отъ сѣщия авторъ статията „Боймѣя“ въ „Макед. прегледъ“, год. VI. Кн. 1.

който е разположенъ Гумендже, се нарича „Калугерски ридъ“, тъй като голѣма частъ отъ него е имотъ на Зографския манастиръ. Тоя ридъ се обгражда отъ коритата на рѣкитѣ Боймица и Гумендженска, които снабдяватъ населението на града съ вода за пиене и за поливане на градинитѣ както и за каране на двайсетина воденци. Гумендже се намира между Енидже Вардаръ и Гевгелий; разстоянието отъ него до поменатитѣ градове е четири часа пѣтъ, а станцията на ж. п. линия е на 12 клм. разстояние.

Гумендже е новъ градъ и е построенъ следъ завладѣването на Балканския полуостровъ отъ турцитѣ. Предполага се, че той е построенъ въ края на XVI или въ началото на XVII вѣкъ. Преданието казва, че преди да се построи градътъ, тукъ се простирали обширни манастирски ливади, а на около по напрѣчния ридъ имало малки селища, имената на които и до сега сж запазени: Рисоко село, Колибитѣ, Стаматово, Църквището и пр., гдето се намиратъ основи на нѣкогашни постройки. Сжщото предание ни казва, какъ се образувало новото селище — градътъ и поради що е било дадено името му Гумендже. Споредъ това предание на най-високото мѣсто, на единъ по-малкъ ридъ, съседенъ на Калугерския ридъ, който се обгражда отъ рѣката Гумендженска и притока ѝ Чикарчиеца, въ мѣстността „Градище“ е имало манастирче, подведомствено на Рилския манастиръ. Мѣстото, гдето е разположенъ сега градътъ, било ливади на това манастирче, и говедарчетата на съседнитѣ села, чифлици, пускали говедата си тукъ на паша. Единъ отъ игуменитѣ на Градешкия манастиръ не имъ позволявалъ това и често имъ се каралъ, поради което беговетѣ на съсединитѣ чифлици се сговорили да хванатъ „лошия“ игуменъ и да го накажатъ чрезъ обѣсване, което и сторили. Игуменътъ билъ обѣсенъ на единъ брѣстъ, който, споредъ сжщото предание, е тоя, който се намира въ двора на старата градска черква и койго е много старъ — дънерътъ му едвамъ трима могатъ да обхванатъ. Следъ време селянитѣ отъ чифлицитѣ се заселили около брѣста, образували новоселище, което нарекли Игуменецъ отъ думата игуменъ, което име после се изродило въ Гумендже.

Образуването на новото селище споредъ сжщото предание е станало поради следнитѣ две обстоятелства. На единъ селянинъ отъ с. Петгъсъ се изгубила крава, и следъ дълго тър-

сене той я намѣрилъ да стои предъ единъ кжпиновъ повитъ близу до брѣста, на който билъ обѣсенъ игуменътъ. Когато се вгледаль въ повита, той забележилъ, че тукъ се намирала иконата на Св. Богородица отъ селската имъ черква. Прибраль иконата и подкараль кравата си къмъ селото, иконата оставилъ въ черквата, а кравата завелъ въ кжщи. Следъ малко време кравата пакъ се изгубила и пакъ я намѣрилъ да стои на сжщото мѣсто предъ повита, гдето пакъ е била и иконата. Когато това станало известно на селянитѣ, мнозина си казали, че това е божи знакъ и поржка да се построи черква на мѣстото, гдето иконата сама отивала. Намѣрили се благочестиви и състоятелни хора, които сж построили черквица, поставили чудотворната икона въ нея и се заселили около черквата. Скоро следъ това единъ буенъ младежъ, близъкъ на мѣстния сейменинъ, на име Шашо се сгодилъ за едно момиче отъ близкото село Стаматово. Дошло време за свадба. Но когато сватоветѣ се готвили да отидатъ да взематъ момичето, пристигатъ селяни отъ Стаматово и съобщаватъ, че момичето нѣма да го дадатъ на Шашо. Обидениятъ младежъ се оженва за друга, за храненичето на мѣстния свещеникъ, но се закаралъ да отмъсти на Стаматовчани. Минало се доста време и Шашо поканилъ сейменина на гости, хубаво го нагостилъ и напоилъ, и когато гостътъ си легналъ да спи, Шашо съ единъ свой вѣренъ другаръ взима коня на сейменина и отива въ с. Стаматово, запалва го отъ нѣколко страни и бързо се върналъ въ кжщи. Известието за подпалването и изгарянето на Стаматово се прѣснало по околнитѣ села още сжщата нощъ, но сейменинътъ не е могълъ да допусне, че това е работа на Шашо, съ който е билъ презъ всичкото време. Следъ време Шашо изповѣдалъ грѣха си на манастирския духовникъ, и за да бжде допуснатъ до св. причастие, му била наложена епитимия (духовно наказание), която се състояла въ следното: да изкопае въ селото кладенецъ, отъ който селянитѣ като черпятъ вода да го благославятъ, за да му се опрости сторениятъ грѣхъ. Шашо билъ състоятеленъ и изкопалъ дълбокъ кладенецъ, отъ който бликнала голѣма вода, изпълнила кладенеца, почнала да тече като рѣка и издълбала „дълбоки порой“. Следъ време водата намалѣла и престанала да тече и кладенецътъ станалъ, както всѣки обикновенъ кладенецъ, и се именувалъ, както и сега се именува „Шашовъ бунаръ“. Презъ

това време, когато водата бликнала като изъ рѣченъ изворъ, селянитѣ отъ колибитѣ, отъ Стаматово, Рисокосело и другитѣ селища, гдето водата е била недостатъчна, се заселили въ новото село Игуменецъ. Това предание е много популярно срѣдъ населението въ града и околията, но не е правдоподобно. Създаването на града се дължи на съвсемъ други причини, както и името му Гумендже нѣма нищо общо съ думата игуменъ.

На северъ отъ града, между стрѣмния брѣгъ на р. Боймица и града се растия мѣстността „Грамади“, която е осѣяна съ измити камъни, натрупани на 3—4 м. дълбочина. Тѣзи камъни споредъ предание и разкази на старци сж остатъци отъ изкопана отъ работници рудари земя, която после била промивана, за да се извади съдържащото се въ нея злато. Старци отъ града сжщо сж ми разказвали, какво тѣ помнѣли, че сж идвали хора отъ къмъ Родопитѣ, които сж копаяли земя отъ „Грамадитѣ“, натоварвали сж я на мулетата си и сж я отнасяли въ селата си, за да извадатъ златото ѝ. Че почвата съдържа злато на зрънца и луспи, показва и обстоятелството, че пѣсъкътъ на р. Боймица е златоносенъ и че тукъ до срѣдата на миналия вѣкъ идваха златари, които промиваха пѣска подъ „Грамадитѣ“ съ специални корита, за да искарватъ злато. Такива златари азъ съмъ виждалъ, когато бѣхъ дете. Промиването на изкопаната земя е ставало съ изобилната вода, която е докарана отъ Паякъ планина по особенъ и старателно изкопанъ язъ съ дървени мостове на много мѣста. Та както изкопаването на златосъдържащата земя, тѣй и промиването ѝ и довеждането на обилната вода е било дѣло на многобройни работници-мадемджии, които ще да сж работили тукъ съ десетки години и които на първо време ще да сж били принудени да си направятъ землянки-колиби, както показва името на непосредствено намиращата се мѣстность „Колибитѣ.“ Около тия землянки по-късно сж били построени кжщи за живѣене, и по такъвъ начинъ било създадено новото селище съ достатъчна пивка вода.

Що се отнася до името на новото селище, което е разположено до мѣстноститѣ „Грамади“ и „Колибитѣ“ и което заема частъ отъ тѣхното пространство, то ще да произлиза отъ турската дума „гюме“, чрезъ прибавяне умалителното окончание ндже — Гюмендже, що означава колибичка-

землянка, купчинка, грамадичка, хълмче или отъ думата „гюме“, която означава натрупване, зариване, разкопване и отъ която чрезъ прибаване на сжщото окончание се получава пакъ името Гюмендже, означаваще малко натрупване, малко зариване, малко разкопване.

Макаръ и построенъ презъ турско време, Гумндже нѣма ориенталски видъ: кжщитѣ му въ центъра сж съ малки или почти безъ никакви дворища и само тия по крайнитѣ махали (квартали) иматъ градини, засадени съ овощни и други дрѣвчета. Градътъ е построенъ по опредѣленъ планъ. Въ срѣдата е „Срѣцел’то“ (срѣдъ-селото) — градскиятъ площадъ, отъ който почватъ прави и широки улици, простиращи се въ разни посоки: една къмъ „Думчевъ бунаръ“ — за станцията, друга — къмъ „попъ Стоянови порти“ за Енидже Вардаръ и Солунъ, трета — къмъ воденицитѣ и Паякъ презъ „Бакалницата“, четвърта — къмъ старата черква и манастирчето на „Градище“ и петата — къмъ „Гюравецъ“. Друга широка околорѣстна улица пресича петътѣ прави и оформява ядрото на града, а между първитѣ и околорѣстната и навънъ отъ последната има по-кжси и по-тѣсни улички. Всички улици сж настлани съ камъни и на всѣки кръстопжтъ и уличенъ жгълъ има чешми съ изобилна пивка вода, която, като изтече отъ „гурнитѣ“, протича съ специално направени отъ камъни „ваги“, които се простиратъ по едната страна на улицитѣ. Водата е хваната близу до изворитѣ на Кривенската рѣка и минава по широкъ и откритъ язъ, който върви по билото на „Калугерския“ ридъ, като на нѣколко мѣста сж направени дървени мостове. Два километра надъ града отъ главния каналъ се отбива частъ отъ водата, която минава по закритъ „гиризъ“ (каналъ). Тоя каналъ свършва надъ самия градъ при „Калугерската нива“, гдето е построенъ голѣмъ резервоаръ, въ който пѣсъкътъ се отайва и отъ който водата се раздѣля по квартали чрезъ прѣстни тржби. Презъ 90-тѣ години на миналия вѣкъ последнитѣ бѣха замѣстени съ желѣзни и при това се даде възможность на желаещитѣ да си прекаратъ вода въ кжщи. По-късно се построи голѣмъ и великолепенъ шадраванъ на градския площадъ.

Кжщитѣ на града сж построени една до друга съ малко или безъ всѣкакъвъ дворъ. Изобщо тѣ сж масивни и повечето сж двоетажни съ обширна „аная“ (чардакъ). Едноетажнитѣ

кжщи се състоятъ най-малко отъ две стаи и тремъ. Едната отъ стаитѣ, която служи за спане, се казва „одая“, а другата, въ която се пазятъ сандъцитѣ съ дрехи и други предмети — „килия“. Одаитѣ на по-старитѣ кжщи сж обширни и обикновено сж съ земенъ подъ, измазанъ съ смѣсъ отъ глина и говежди изпражнения, за да не се пука и да нѣма прахъ. Одаята се отоплява отъ накладенъ огънь въ огнището на широкъ оджакъ, краищата на който въ полукржгъ сж поиздигнати и завършватъ съ „буджакъ“. До дѣсниа буджакъ обикновено седи най-стариятъ мжжъ въ кжщата — дѣдото или бащата, а на лѣвия — най-старата жена: бабата или майката. Между тѣхъ въ полукржгъ около огнището сѣдатъ на рогозки, послани съ черги, по-младитѣ; тукъ се поставя и софрата (трапезата), която е кржгла и низка. Пространството между буджака и стенитѣ е мѣстото, гдето членоветѣ отъ семейството лѣгатъ да спятъ. Понеже всѣка кжща разполага съ много горивъ материалъ, то почти всѣка кжща има и фурна за печене хлѣбъ. Магазинитѣ сж наредени около голѣмия градски площадъ и по главнитѣ улици, а най-вече по оная, която отива за воденицитѣ, поради което отъ голѣмия площадъ до малкия тая улица се казва „Бакалницата“. Между магазинитѣ и по разни мѣста въ града има много кафенета и кръчми, които до късно вечеръ сж пълни съ посетители.

Въ града има две голѣми черкви: „Успение Богородично“ и „св. Георги“, има и три метоха: „св. Георги“ — зографски, „св. Богородица“ — иверски и „св. Троица“ — иерусалимски.

Черквата „Успение Богородично“ е стара, но не е известно, въ коя година е построена. Тя е построена на горната частъ на града до стария брѣстъ, за който се споменува въ преданието, има форма на базилика и е доста голѣма. Женската ѝ частъ е двоетажна и дървената ѝ решетка и подътъ достигатъ до срѣдата на дѣсното и лѣвото крило на мжжката частъ. Олтарьтъ се отдѣля съ дъсченъ отъ орѣхово дърво иконостасъ, хубаво гравиранъ съ разни фигури, изображаващи събития отъ стария и новия завѣтъ. По красотата и художествената си изработка той не отстъпва на иконостаситѣ на скопската черква „св. Спасъ“, на прилепската „св. Благовещение“ и др. Срѣдната му частъ между с. и ю. врати е позлатена. Иконостасътъ е билъ изработенъ въ гр. Беръ и отъ тукъ пренесенъ на части и сглобенъ отъ неизвестния му май-

сторъ. Струвалъ е доста много пари, та църковното настоятелство е било принудено да сключи заемъ и отъ богатия бегъ Рустемъ. Понеже заетитъ 200 лири турски църковното настоятелство не е могло да му ги повърне на уреченото време, извинявайки се съ думитъ „Богородица сега нѣма пари“, то Рустемъ бегъ имъ казалъ да отидатъ заедно въ черквата, за да види „сиромашката Богородица“. Когато влѣзли въ черквата и му посочили иконата, той я ударилъ съ тояжката си и казалъ: „Та тая ли дѣска ще ми плати паритъ?“ Споредъ преданието Рустемъ бегъ веднага се схваналъ та вдървенъ го извели въ притвора, гдето, следъ като се разкаялъ за постъпката си и обещалъ на църквата единъ мехъ дървено масло, ржцетъ и нозетъ му се пуснали. Населението отъ града и цѣлата Боймия почита тая икона за чудотворна, поради което на 15/28 VIII, храмовия празникъ на черквата, се стича народъ отъ цѣлата околия и три дни празнува. Църковниятъ дворъ е обширенъ и обграденъ съ висока каменна стена. Тукъ сж градскитъ гробища, по които стърчатъ високи колкото човѣшки бой надгробни кръстове съ надписи. Следъ идването на гърцитъ всичкитъ български надгробни надписи, както и надписитъ по стенитъ и иконитъ на черквата по заповѣдъ на гръцкитъ мѣстни власти били смѣнени съ гръцки. Предъ главнитъ входни дворни църковни врати се издига висока камбанария, въ лѣво отъ която има двоетажна пристройка за свѣщоливница и съ стаи за църковната прислуга.

Втората черква се издига въ центъра на града близу до градския площадъ съ патроненъ светецъ „св. Георги“. Основитъ ѝ сж положени презъ 1856 г., а е осветена презъ 1861 г. отъ трима митрополита: Воденския, Дойранския и Струмишкия. Тя има форма на базилика, но е много по-голѣма и по-висока отъ старата черква. Женското ѝ отдѣление е двоетажно, както на старата черква, а иконостасътъ ѝ не представлява художественъ интересъ. По стенитъ ѝ нѣма фрески, каквато има на старата черква. Обширниятъ ѝ дворъ е обграденъ съ висока камена стена и по него сж засадени черничевы дръвчета. Въ черковния дворъ се издига голѣма триетажна жилищна сграда, предназначена за народно училище, но следъ завършването ѝ биде обсебена отъ гръцкия митрополитъ за гръцко училище.

Зографскиятъ метохъ „св. Георги“ се намира въ непосредствено съседство съ старата черква „св. Богородица“ и

заема едно голѣмо пространство отъ Калугерския ридъ. Метохътъ притежава две двоетажни масивни здания. Въ единия е параклисътъ. Метохътъ се управлява отъ калугеръ-духовникъ, изпращанъ отъ Зографския манастиръ и подчиненъ направо на манастирското управление. Зданието, въ което се намира параклисътъ, се състои отъ десетъ стаи, които служатъ и за складъ на прибиранитѣ продукти. Другото здание е сжщо двоетажна масивна сграда съ обширенъ салонъ — 10 м. ш. и 30 м. дълъгъ — съ голѣми прозорци въ каменни рамки и оградени съ старинни желѣзни решетки, съ каквито се отличаватъ голѣмитѣ старо ханища на търговски центрове. Това здание впоследствие бѣ опредѣлено за училище. Непосрѣдствено отъ метоха се простира „калугерската нива“, заемаща 500 декара земя. Тази нива сега е парцелирана и тукъ сж построени кжщи за бѣжанцитѣ. Освенъ тая нива зографскиятъ метохъ притежава още много лозя, черничевы градини и ниви въ гумендженското землище.

Иверскиятъ метохъ „св. Богородица“ се помѣщава въ една обикновена сграда вжтре въ града, въ квартала „Чуката.“ Неговитѣ имоти сж малко и се управляватъ отъ калугеръ, изпращанъ отъ Иверския светогорски манастиръ. Иверскиятъ калугеръ не изпълняваше длъжността духовникъ за населението, за туй и не се уважаваше отъ последното.

Най-малкъ и почти безъ всѣкакви имоти е Иероусалимския метохъ „Св. Троица.“ Той не се управляваше отъ специаленъ пратеникъ калугеръ, а сегисъ-тогисъ калугеритѣ отъ зографския и Иверския метоси служеха въ него литургия. Метохътъ се състои отъ една малка каменна черква и една стая, които се намиратъ въ махалта „Грамади.“ Той е построенъ презъ 60-тѣ години на миналия вѣкъ отъ архимандритъ х. Павелъ Кониовски.

Отъ другитѣ обществени сгради заслужава да се спомене за тритѣ църковни ханища и тритѣ училищни сгради — български и гръцки.

Единъ отъ черковнитѣ ханища е построенъ на голѣмия градски площадъ. Той представляваше една грамадна двоетажна сграда, около 80 м. дълга и 20 м. широка. По тритѣ му фасади на втория етажъ бѣха построени голѣми стаи, а срѣдата му представляваше единъ обширенъ чардакъ. Долниятъ му етажъ се заемаше отъ пространна и добре уредена

конюшня, нѣколко дюкяна и една фурна. Тоя ханъ се наричаше „Кирана“, съкращение на думата „Килерхане“, т. е. складъ; тукъ е живѣялъ „Килерихи-баши“, домакинятъ, който е изразходвалъ суровитѣ припаси. До началото на миналия вѣкъ тукъ се тъчеха шаеци за войската. Тъченето и боядисването на шаяка се е извършвало отъ населението въ Гумендже, което е съставлявало всичката му държавна повинность. За приготвяването на преждата било задължено населението на селата Крива, Баровица и Църнарека, поради което тѣзи села заедно съ Гумендже сж минавали за привилигировани та турцитѣ ги именуваха „Дьорт-вакѣф-къой“ (четири вакѣфски села). Въ тѣхъ е било забранено да се заселятъ турци а на беговетѣ — и да закупуватъ земя отъ землищата имъ. Презъ 90-тѣ години на миналия вѣкъ стариятъ ханъ бѣ разрушенъ до основи, за да се разшири градскиятъ площадъ. Инициативата за разрушението му бѣ взета отъ чорбаджиитѣ гъркомани, срещу които се противопоставиха българитѣ и заведоха дѣло, но не успѣха да възпрепятствуватъ окончателното му разрушение.

Другиятъ ханъ се нарича „Новия“. Той е построенъ на едно жглово мѣсто до стария ханъ. И той е двоетажна сграда съ много стаи, обширенъ чардакъ, конюшня и фурна. Предназначението му е било да прибира хората и добитъка на керванитѣ, които сж донасяли въ Гумендже сурови материали и после сж товаряли отъ тукъ шаяци.

Третиятъ ханъ е построенъ сжщо на жглово мѣсто на малкия градски площадъ на „Бакалницата.“ И той е двоетажна сграда съ стаи, чардакъ, конюшня и фурна. Наричаше се „Телеграфаането“, защото тукъ се помѣщаваха пощата и телеграфната станция.

Училищнитѣ сгради сж три: две български и една гъркоманска. Основното българско училище се помѣщаваше въ двоетажната сграда на зографския метохъ, за която споменахъ по-горе. Класното пѣкъ училище се помѣщаваше въ двоетажната стара сграда, която се наричаше „фабриката“. И наистина, преди да се открие българско училище въ Гумендже, тази сграда е била фабрика за точене на коприна и е била собственостъ на голѣмия солунски търговецъ на пашкули хаджи Яко, който я продалъ на Майоръ Флоренти. Последниятъ искалъ въ нея да построи хавра за временно пребиваващитѣ въ

града евреи. Като се научили за това гражданитѣ, му предложили да имъ я продаде, и поисканата сума — 500 лири турски веднага му е била броена. Отъ сградата се използваше за училище само горниятъ катъ, въ който имаше 5 стаи: 3 за класоветѣ отъ прогимназията, 1 учителска и 1 за учебни пособия — кабинетъ. Една значителна частъ отъ училищния дворъ бѣ покрита и представляваше обширенъ тремъ, въ който по-рано се е точила и сушила коприната, а въ единъ край отъ двора се намиралъ модерната фурна за печене на пашкулитѣ. Презъ 1911 г. старата сграда на това училище биде срутена и на мѣстото ѝ се издигна нова, гевгирана училищна сграда, която бѣ построена въ продължение само на два месеца съ материалната и физическа помощъ на цѣлото българско население въ града. Сградата на гръцкото училище се намира въ двора на новата черква. Тя е триетажна, масивна и бѣ построена отъ цѣлото градско население презъ 1880—1885 год. съ назначение да служи както за българско, тъй и за гръцко училища. Ферманътъ и разрешителното бѣха издадени на името на гръцкия владика, който, следъ като сградата бѣ привършена, я обяви за своя и за гръцко училище.

Градътъ се раздѣляше на 7 махали: 1) Зайкова, която обхваща кжшитѣ отъ центъра на града, 2) Грамадецка (Роша), 3) Църковна (Пашали), която обхваща кжшитѣ отъ енорията около старата черква, 4) Митакова, 5) Поп-Митрева, 6) Поп-Павлевѣа и 7) Поп-Ристева махали.

Градското землище, което е вълнообразно, граничи съ землищата на селата Крива, Батовица, Църна-рѣка, Тушилово, Тумба, Либахово, Геракорци и Петгъсъ. Благодарение на това Гумендже още отъ старо време е служилъ за пазаренъ центъръ. Почвата на гумендженското землище изобщо е много плодородна и се състои отъ черноземъ, разноцвѣтна глина съ примѣси отъ пѣськъ, желѣзни съединения и пр. и се пои отъ рѣкитѣ Боймица и Гумендженска, както и отъ обилната вода на построенъ каналъ. Цѣлото землище е старателно обработено и засѣто само съ лозя и черничеви градини, между които стърчатъ и овощни дръвчета — орѣхи, калинки, смокини, кайсии, праскови, бадеми, круши, сливи, ябълки, череша, та презъ цѣлото лѣто е потънало въ зеленина. Землището се подраздѣля на много участъци, които носятъ чисто български имена или имена на лица, като вагята, бѣлата прѣстъ,

градище, къртитиръ, калугеръ-каменъ, Узунова кория, попова шума, Гюровецъ, рамнище, чукитъ, керамидарницитъ, дългата нива, Суеръка, лѣска, Ангелова чука, виротъ, чутуритъ, меанитъ, Янковъ клинъ, Мандева чешма, Маркова трага, църквището, авлиитъ, думковецъ, чикутотъ, Поп-Стойкова курия, пороитъ, турски пжтъ, билото, ридътъ, думова чешма, дълбоки порой, колибитъ, Рисоко село, чаирътъ, грамади, клопа, голѣмата рѣка, Гюрови палати, дълбоки виръ, селището, Карпиденски ридъ, воденицитъ, краставо кладенче, Цъкево кладенче и др.

Климатътъ на Гумендже е срѣдиземноморски. Освенъ поменатитъ разновидни овощни дръвчета тукъ вирѣе и дафината. Зимата изобщо е мека; снѣжнитъ години сж рѣдки, и когато пада снѣгъ, не може да се задържи много дни. Но понеже градътъ не е канализиранъ и почти по всичкитъ му улици тече обилна вода и понеже въ водитъ се хвърлятъ сметъ и нечистотии, водата е замърсена, та хигиената на града не е толкова добра. Често населението, особено лѣтно време, страда отъ епидемически болести; страда и отъ малария; маларичнитъ комари, които идватъ откъмъ р. Вардаръ и близкитъ езера, намиратъ благоприятни условия да живѣятъ и се размножаватъ по замърсенитъ води. Санитарнитъ власти въ последно време бѣха взели мѣрки за почистване на града, безъ да се прибѣгва до канализирането на града, което е неминуемо и при което само градътъ би се радвалъ на чистъ и здравъ климатъ, съответствуващъ на хубавата природа.

Споредъ статистическитъ сведения отъ 1912 г. Гумендже наброяваше 881 семейства съ кржгло 5,000 души население. Съ изключение на 158 души православни цигани, които бѣха напълно побългарени, всичкото население на града е българско. Тѣлеснитъ черти на това население, както и носията и говорътъ му сж както на всички боимци. И душевнитъ му качества сж както тия на боимци, обаче въ живота му особено се подчертаватъ набожността, гостоприемството и демократичността.

Обстоятелството, че въ града има две голѣми и добре обзаведени и украсени черкви съ доста недвижими имоти, както и наличността на тритъ манастирски метоха, показватъ, че населението въ града е набожно. Обичай е при смъртни

случаи да се подари на черквата нѣкакъвъ имотъ—лозе, бахча (черничево), люцернова ливада или прелогъ. Почти всички църковни праздници се празнуватъ, и при богослужението черквитѣ винаги сж препълнени.

Гостоприемството на градското население се проявява при всѣки удебенъ случай, при който гоститѣ се приематъ въ кжщи на спане, като се угощаватъ празднично. На гости се поканва и приема всѣки чужденецъ, дошелъ въ града и по частна работа или на пазаръ; а на Успѣние Богородично, на панаира (28. VIII) въ продължение на три дни вратитѣ на всички кжщи сж отворени и трапезитѣ сж отрупани съ разни госби и напитки. Следъ обѣдъ на всѣки праздникъ става орò. Презъ недѣлнитѣ и обикновенитѣ праздници хорото става на гумното, обширенъ площадъ до старата черква и Зографския метохъ, гдето старитѣ мжже и жени сѣдатъ околоръстъ на площада, а младитѣ моми и булки въ срѣдата се надпреварватъ да играятъ подъ звуковетѣ на гайди или на зурни съ тжпани. При голѣми праздници и на панаира хорото става на голѣмия градски площадъ, винаги съ нѣколко чифта зурни и тжпани. На панаира следъ хорото ставатъ атлетически игри, на които се явяватъ любители отъ близки и далечни села, които получаватъ подаръци. Понеже гуменджани не намиратъ сжщото гостоприемство у съседнитѣ градове, на присмѣхъ ги наричатъ „панаирджии“.

Всички въпроси отъ общественъ характеръ, като напирѣръ такива, които се отнасятъ до общината, черквитѣ, училищата, опредѣлянето деня на гроздобера, спазаряването на гроздето съ ушурджията и съ търговцитѣ, спазаряването на пашкулитѣ се решаватъ въ общограждански събрания. Стареитѣ и гражданитѣ се събиратъ при подобни случаи на Срецѣл'то или въ черковния дворъ при предварително предизвестяване на гражданството отъ глашатая. Стареитѣ обикновено заемаха по-високото мѣсто на площада, а гражданството бѣ около тѣхъ. Първитѣ повдигаха въпроситѣ, по които разискваха гражданитѣ. Разискванията дълго продължаваха и при недоразумения или противоположни интереси спороветѣ се обръщаха на караници при силно възбуждение, но винаги поставенитѣ въпроси се решаваха по вишегласие. Тия събрания на насъ младитѣ правѣха силно впечатление било съ сериозността си, било съ дисциплината или сговор-

чивостта си, било най-сетне съ караницитѣ или благороднитѣ и хуманни жестове. Така, силно впечатление на насъ младитѣ правѣше надпреварването на гражданитѣ да наддаватъ при разпродажбата на черковни предмети: прежда, коприна, ризи, чорапи, кърпи, черковенъ черничевъ листъ и пр., или при разпредѣлянето на беделя (военния данѣкъ), когато беднитѣ се освобождаваха, тѣхниятъ данѣкъ се разхвърляше върху по-състоятелнитѣ, или когато, при спирането на водата поради проливни дъждове, всички, кой съ лопата или търнокопъ, на групи и подъ команда, отиваха редовно нѣколко деня да чистятъ канала и да поправятъ разваленитѣ дървени мостове, или, най-после, когато при издигане или поправяне на обществена сграда всички отиваха да работятъ. Всичко това насаждаше у младежъта съзнание на общественъ дългъ и обществена полза.

Населението на гр. Гумендже главно се занимава съ бубарство и лозарство. Всѣко домакинство притежава известно количество собствена земя, която е засадена съ черничеви дръвчета или лози. Но изобщо гуменджани сж дребни собственици и малко сж домакинствата, които притежаватъ повече отъ 50 декара земя. Поради това всичката притежавана земя е засѣта и старателно и добре обработена. Низкитѣ мѣста, които сж подъ вода, обикновено сж засѣти съ черничеви дръвчета и люцерна, а по-високитѣ — съ лозя, по които на широки редове сж засадени черници и тукъ-тамъ овощни дървета, главно смокини и калинки.

Черничевитѣ дръвчета се засѣватъ въ правилни редове на разстояние едно отъ друго до 3 м. Следъ 2-3 години черничевитѣ фиданки се присаждатъ (ашладисватъ) на еднаква височина съ пжпки отъ „честоредни“ черници, листътъ на които е по-голѣмъ и по-гжстъ. Следъ други 2-3 г. пуснатитѣ и оставенитѣ да растатъ 3 или 4 фиданки се отрѣзватъ на височина колкото човѣшки бой, и оттукъ вече всѣки клонъ пуска множество фиданки, които ежегодно ниско се рѣжатъ съ специални сръпчета при храненето на бубитѣ. Черничевитѣ градини се копятъ най-малко три пжти презъ годината, поливатъ се презъ лѣтото 1-2 пжти и ежегодно или презъ година се торятъ, за да даватъ повече и по-доброкачественъ листъ. Така отглежданитѣ черничевы градини отдалече представля-

ватъ едно тихо, неразвълнувано зелено море, а хората всрѣдъ тѣхъ буквално се губятъ.

Когато се развиватъ черницитѣ почва се и роенето (изтупването) на бубеното семе, което по-рано самитѣ жители сами си приготвяваха, а въ по-ново време си доставятъ отъ специалисти семенари въ унции. Наспроти имотното състояние и жилищното помѣщение разнитѣ семейства отглеждатъ различно количество буби — отъ 3 до 30 унции. Поради това всички кжщи сж построени съ огледъ за отглеждане по-голям количество буби, и всѣко домакинство притежава необходимия инвентаръ за използване свободнитѣ мѣста и пространство въ кжщата си. Докато бубитѣ преспятъ три пжти, хранятъ се съ ситно изрѣзанъ черничевъ листъ, а после, когато сж на малечко и на голѣмо, имъ се хвърлятъ отначало изрѣзани, а после цѣли фиданки. Така се разпредѣлятъ по на 2—3 етаж по стайтѣ, чардацитѣ и тремоветѣ, като за това се приготвяватъ одъри съ пордии, за да не замърсяватъ тия, които сж подъ тѣхъ. Когато бубитѣ сж на голѣмо, тогава всички дене и ноще сж на работа, и буквално нѣма кой кжде да се подслони и да си отпочине. Това положение трае, докато се прибератъ пашкулитѣ. По това време пристигатъ търговци отъ Солунъ, отъ Италия и Франция и закупватъ пашкулитѣ въ суровъ видъ. Последнитѣ ги печатъ, сушатъ и складиратъ въ наети за целта кжщи.

Когато се свърши съ първата бубена реколта, по-бедни семейства отглеждатъ втората реколта, която се нарича „чипонъ“. Тѣзи буби даватъ по-малки пашкули и се хранятъ съ изплевенъ отъ черницитѣ листъ. За тази целъ по-богатитѣ хора отпускатъ черничевитѣ си градини на по-беднитѣ да ги плевятъ безвъзмездно, за да се развиятъ после черничевитѣ фиданки по-добре.

Произведеното количество пашкули при нормална година възлиза на значителна суми. До 60-тѣ години на миналия вѣкъ произведениѣ въ Гумендже пашкули се точеха въ самия градъ въ копринената фабрика, която после бѣ купена за училище. Но следъ направата на желѣзницата Солунъ—Скопье пашкулитѣ, опечени, се изпращаха въ Солунъ, а отъ тукъ въ Италия или Франция.

Лозята заематъ много по-голяма площъ отъ градското землище, отколкото черничевитѣ градини. Лозята тукъ се

отглеждатъ, и зимно време поради това, че така зимата е мека, та не се зариватъ. Тѣ се засаждатъ съ специална лозова пръчка — „пиполъка“, гроздето на която има сладковъзкиселявъ и горчеливо-стипцовъ вкусъ. Отъ гроздето на тая лоза се приготвява прочутото гумендженско вино, което, въпрѣки примитивното му приготвяване, не отстъпва по качество на французкото бордо. За доброкачествеността на гумендженското вино свидетелствува пазарната му цена въ Солунъ, която винаги е била по-висока цената на отъ суровичкитѣ, негушкитѣ, тиквешкитѣ, кресненскитѣ и мелничкитѣ вина, макаръ превозътъ за тѣзи последнитѣ да коштуваше много повече, отъ колкото превозътъ на гумендженското вино. Грозде за ядене стопанитѣ събираха отъ специални отборни лози, па и гроздето имъ се нарича отборъ; мѣстнитѣ имена на отборното грозде сж: пукавецъ, моминъкъ, скорозрейка, бела прикновица, черна прикновица, фърчало, дзѣмбакъ, петлево, желкино, мискетъ и пр.

Гроздоберътъ тукъ се нарича тригосъ; обикновено той става около Кръстовденъ, следъ като се закупи десетъкътъ отъ нѣкой ушурджия. Последниятъ пристига съ хората си къмъ това време и влиза въ споразумения съ гражданитѣ, на каква цена да му се плаща товарътъ грозде, който сръдно се взима за 100 оки. Спазаряването винаги става на общогражданско събрание при нѣколкодневни заседания, въ които ушурджията иска по-висока цена отъ пазарната. Следъ постигнатата спогодба се опредѣля деньтъ, въ който се почва гроздоберътъ, когато хората на ушурджията поставятъ палатки на 5-тѣ главни улици извънъ града и отъ тукъ отбелѣзватъ всѣкому, колко товара вкарва въ града. Сегисъ-тогасъ хората на ушурджията провѣрватъ товаритѣ, когато се поражда съмнение.

Гроздоберътъ трае до 15—20 дена, и тѣзи дни сж най-оживеното и най-веселото време на годината за всички граждани. Единъ-два дена до почването на гроздобера въ града се стича маса народъ отъ селата въ околията: момичета и жени съ кошници въ ръце се спазаряватъ за берачки, момци и мъже съ коне се уславятъ като носачи, кираджии. Главниятъ площадъ е препълненъ отъ народъ и добитъкъ всѣка сутринъ преди да почне на работата. Нѣкои граждани сами отиватъ въ далечни села да си спазарятъ момичета и кираджии за гроздобера, които презъ всичкото време на беридбата сж негови гости.

Презъ гроздобера цѣлия тоя народъ е плъзналъ по лозята и съ пѣсни и весели приказки събира плодетѣ на положения презъ годината черенъ трудъ. Голѣмитѣ кошници една по една се пълнятъ и изпразватъ въ нареденитѣ край лозето крѣбли, които се натоварватъ отъ кираджиитѣ и бързо се пренасятъ въ града. По пжтищата и градскитѣ улици е върволица отъ натоварени и праздни коне, отъ хора, които тичатъ по натоваренитѣ си коне или отъ възседнали на конетѣ, които си и отиватъ къмъ лозята. Всѣки бърза и се мжчи повече пжти да товари, да пренесе повече грозде, да използва хубавото есенно време. Пренесеното грозде се туря отъ стопанигѣ въ собственитѣ имъ корита или се продава на търговци — мѣстни граждани или солунски евреи, които предварително сж ангажирали винени сждове — корита и бѣчви. Коритата сж голѣми, четирижгълни дървени сждове съ заоблени дъна, направени отъ кестеневи дъски и събиращи отъ 15,000 до 30,000 кгр. грозде. Тукъ гроздето се разсича отъ работници, а после отъ сжщитѣ се газятъ, докато ширата прекипи. Следъ това сокътъ-вино се точи отъ коритото и се пълнятъ намиращитѣ се до него въ избата голѣми бѣчви съ вмѣстимостъ отъ 1,500 до 4,500 литри вино. Останалата въ коритото джибра се изкарва, вари се въ голѣми казани и се изкарва отъ нея ракия. Когато търговецътъ иска да използва джибрата за вино, то по известни нему рецепти туря вода и захаръ и изкарва слабо вино, което се нарича лангеръ. Женитѣ отъ всѣко домакинство изкарватъ отъ гроздовата шира кои колкото искатъ, за да си приготвятъ зимовина: пекмезъ, корички, зрънца, варени смокини, тикви и сини патлижани.

ЕВРЕЙСТВОТО ВЪ МАКЕДОНИЯ

Отъ Д-ръ Саулъ Мезанъ¹

IV.

Разцвѣтъ на еврейската култура въ Македония 1492—1666 година.

Еврейското печатно изкуство въ Ориента е тѣсно свързано съ Македония, респективно въ Солунъ, който наредъ съ Амстредамъ държи първенство до началото на XIX в. Всички опити да се създаде въ Цариградъ единъ още по-голямъ типографски центъръ пропадатъ въпрѣки голѣмитъ усилия на семейството Сончино и паричните жертви на Наксоския херцогъ донъ Иосефъ Наси. Цариградъ съ своите дворцови интриги и постоянните буйства и бунтове на яничарите, съ своето смѣсено общество, въ което евреите се губѣли, не е можалъ да отнеме интелектуалното първенство на Солунъ, който бързо е почналъ да взема еврейско-стопански ликъ и съ право е нареченъ въ последствие метрополия на испанското (или сефарадско) еврейство. И даже когато придворниятъ лѣкаръ Моисей Хамонъ (1490—1565) е поискалъ да устрои на свои сръдства талмудска школа въ Цариградъ, трѣбвало е да прибѣгне до равинъ Иосефъ Тайтасакъ отъ Солунъ, комуто и възложилъ ректорството на новата академия.

Къмъ 1515 г. нѣкой си португалски типографъ домъ Юда Гедалия, род. въ сръдата на XV в. въ Лисабонъ, дошелъ на преклонна възраст наедно съ много свои съотечественици евреи въ Солунъ, устройва въ този градъ еврейска печатница отчасти съ букви, донесени отъ Португалия. Едно отъ първите пачатани въ Солунъ съчинения е книгата „Енъ Яковъ“ на Якова Хабибъ. На 1522 г. Гедалия издава съчинението „Акедъ Ицхакъ“ на Ицхакъ Арамъ. Основателятъ на солунското еврейско книгопечатане умира на 1526 г. Синоветъ продължа-

¹ Вж. Македонски прегледъ год. VI, Кн. 1.

ватъ дѣлото на бащата и издаватъ около тридесетъ съчинения. Вѣроятно отъ сѣщото семейство е и равинъ Иеуда бенъ Моше Гедала или Гедалия (XVI в.), авторъ на указателя „Масоретъ Талмудъ Иерушалмй“ (Цариградъ 1573), на единъ коментаръ на „Мудрашъ Раба“ (Солунъ 1595) и на една прибавка къмъ книгата на Великолѣпието или Захаръ (Солунъ 1596—1597). [в. Евр. Енцикл. VI 242].

Множество ученици отъ разни кѣтове на Стария Свѣтъ се стичатъ на учение въ Солунъ и презъ цѣлото XVI столѣтие и първата половина на XVII-то оттамъ излизатъ най-способнитѣ и образовани равини, напр. Елиезеръ бенъ Елия Ашкенази (1512—1585), който равинствува последователно въ Египетъ, Позенъ, Краковъ и е познатъ като авторъ на религиозни съчинения (Iud. Lexikon I).

Забележителенъ писателъ отъ тази епоха е Моше бенъ Барухъ Алмознино, роденъ въ Солунъ въ 1510, починалъ въ 1580 г. Семейството му е произхождало отъ Арагония, гдето предцитѣ му донъ Авраамъ Алмознино и донъ Авраамъ Каномбриалъ сж били живи изгорени на кладата на испанската инквизиция. Следъ като изучилъ астрономията, физиката и равинската литература, той е постѣпилъ на служба като равинъ въ родния си градъ. Като такъвъ той се явява презъ 1565 г. въ Цариградъ, гдето посрѣдствомъ донъ Иосефъ Насй, херцогъ на Наксосъ, той е издействувалъ отъ султанъ Сулейманъ I Великолѣпни (1520—1566) особени привилегии за солунскитѣ евреи. Касае се въ случая за тежкото положение, въ което сж попаднали солунскитѣ евреи следъ пожара който въ 1545 е унищожилъ 8,000 еврейски кѣщи, множество синагоги и библиотеки, и взелъ около 200 човѣшки жертви. Възползувани отъ голѣмата беда, свѣрхлетѣла евреитѣ, солунскитѣ гърци се опитватъ по всѣкакъвъ начинъ да ги изгласкатъ отъ града, прибѣгвайки даже до насилия и предизвикване безредици.

Многобройнитѣ речи, проповѣди и коментарии на Моше Алмознино сж били отпечатани следъ неговата смъртъ благодарение на грижитѣ на синоветѣ му Авраамъ и Авшаломъ Алмознино. Негово най-добро творение се счита написаната отъ него на испански дидактическата книга „Regimiento de la Vida“ (Солунъ, печатница Иосефъ Яабецъ, 1564 г.) по молба на неговия племенникъ донъ Иосефъ Наси. По чистота и изящество

на езика и стила, тази книга се счита отъ испанския критикъ Санчезъ за една отъ най-добритѣ и най-рѣдкитѣ на тази епоха. Друга, не по-малко забележителна книга на сщия авторъ е „*Extremos y Grandezas de Constantinopla*“ (Franco, 77—78).

На сщщото семейство принадлежатъ вѣроятно Ицхакъ Алмознино (XVI в.), който е превелъ Аристотеловата „Етика“ на еврейски, и неговиятъ синъ Шемуелъ, авторъ на разни коментари и дисертации (Franco, 78).

Презъ сщщото това време е живѣлъ, вѣротно въ Солунъ, равинъ Цадикъ бенъ Иосефъ Формонъ (срѣдата на XVI в.), който е превелъ арабската книга на Бахия ибнъ Пакуда (отъ еврейския преводъ на Иеуда ибнъ Гибонъ) на еврейско-испански (четвъртити букви асирийски типъ съ пунктуация) подъ заглавие „*Obligacion de los coraçones*“ (Солунъ или Цариградъ, печатница Сончино), издадено за втори пжтъ въ Венеция на 1713 г. (Franco, 77; Евр. Енликл. XV, 328).

Но ученъ отъ европейска величина, чиято дейность се е развивала не само въ кръга на еврейскитѣ науки, а сщщо и вънъ отъ него, това е тайниятъ евреинъ (или маранъ) отъ Португалия Жоанъ Родригезъ де Кастелъ-Бранко (1511—1568 г.), роденъ въ Кастелъ-Бранко, умрѣлъ въ Солунъ, гдето до день днешенъ се пази гробницата му въ стариннитѣ еврейски гробища на града. Следвалъ медицината въ Саламанка и Сантаремъ, той е упражнявалъ блѣскаво това изкуство въ Лисабонъ, докато угрозата отъ инквизицията го принудила да се изсели въ Анверсъ, после въ Франция, Германия, Италия и Дубровникъ. Въ Римъ той открито изповѣдвалъ еврейството и се именувалъ Амадо Лизитано или Хабибъ, неговото действително име. Въпрѣки това папа Юлий III не се е стѣснявалъ да го консултира като лѣкаръ (в. Grtetz, Hist. des Juifs IV, 86). По-късно той открива въ Ферара и Анкона курсове по анатомия, къмъ която по онова време сж предявявали голѣмъ интересъ не само лѣкаритѣ, но още и голѣмитѣ художници на Ренесанса. На 1555 г., преследванъ като отстъпникъ отъ католичеството, той се настанява въ Солунъ гдето и умира, жертва на дълга си, презъ време на една епидемия. Неговъ шедьовъръ е трактатътъ *Curationum medicinalium centuriae septem*, въ седѣмъ части, посветени: първата на Козма Медичи, херцогъ на Флоренция; втората на кардиналъ Иполито д'Есте; третата на Алфонсъ де Ланкастръ, португалски посланикъ въ Римъ; четвъртата на

донъ Иосефъ Наси, херцогъ на Наксосъ и Архипелага; седмата на Гедалия Яхия, поетъ, живѣещъ въ Солунъ.

Неговата надгробна плоча, издигната благодарение на близкия му приятелъ — моранъ Флавио Жакобо де Евора, носи следния възпоменателенъ надписъ: „Амадо Лузитано, който е давалъ животъ на князе и царе, на богати и бедни, е умрѣлъ далечъ отъ родината си и почива въ Македонската земя“ (Franco, 75).

За евреитѣ въ гр. Битоля не се знае нищо до 1492 г. Въ срѣдата на XVI в. въ този важенъ македонски центъръ функционира талмудско училище подъ ръководството на равинъ Иосифъ ибнъ Лебъ, авторъ на четири тома Responsa на религиозни въпроси.

Въ края на третото десетолѣтие на XVI в. въ Солунъ и Битоля намира убѣжище маранътъ Диего Пиресъ (или Перезъ), бившъ португалски кралски нотариусъ (1501—1532), сподвижникъ на тайнствения еврейско-хайбарски „князь“ Давидъ Реубени, който по онова време се е стремѣлъ да сключи воененъ съюзъ съ Португалия и съ папата за предприемане походъ, целящъ освобождението на Палестина. Пиресъ, познатъ повече подъ еврейското име Шеломо Молхо, изучава въ Солунъ тайната книга Кабала при Иосифъ Тайгасакъ и въ скоро време той се запознава съ всичкитѣ нейни мистерии. По молбата на неговитѣ солунски приятели той публикува на 1529 единъ сборникъ отъ месиански проповѣди „Sefer ha-Mefoar“, споредъ който годината 1540 трѣбвало да отбележи края на Израилевото робство и идването на Спасителя—Месия. Солунскитѣ кабалисти твърдо вѣрвали въ предсказанията на Молхо, както и на неговитѣ свѣрхестествени качества, и когато последниятъ билъ изгоренъ на кладата въ Мантуа (1532), за тѣхъ не е била никакъ чудна прѣсналата се мѣлва, споредъ която Молхо билъ се спасилъ по чудо отъ пламъка на ауто-да-фето, като отлетѣлъ на небето, (Franco, 52—53; Graetz, V, 49, 50, 52, 56).

Къмъ срѣдата на XVI в. забележителни равини въ Солунъ сж още Овадия Алконстантини, родомъ отъ Никополъ, синъ на донъ Бонафусъ, равинъ въ Авиньонъ, настаненъ въ Никополъ презъ 1510 г., и Ааронъ Афия или Афиусъ „médico, filósofo y metafísico excellentísimo“, авторъ на философския сборникъ „Opiniones sacadas de los mas auténticos y antiguos filósofos que sobre la alma escribieron y sus definiciones“, изда-

денъ отъ солунския писателъ Гедаля Яхиа (Венеция, 1568 г.).

На 1555 г. економическата сила на солунскитѣ евреи е била вече толкова голѣма, че когато папа Павелъ IV (1555—1559) заповѣдалъ преследването на маранитѣ въ Анкона, тѣ не се колебаватъ да обявятъ търговски бойкотъ на Анкона и да организиратъ знаменитата лига противъ това пристанище подъ водителството на донъ Иосефъ Наси.

Отъ солунскитѣ печатници излизатъ презъ течението на XVI в. редица ценни книги по-забележителни отъ които сж:

Авторъ	Заглавие	Година на изданието
✓ Isaac Abrabanel	Zevah-Pessah	1506
✓ Hanania Isaac Michael	Schaare-Hayim	1512—20
✓ Yaakov Habib	En Yayakov	1515—1522
✓ Itzhak Arama	Akedat Itzhak	1522
Issakhar ben Saissan	Tikun Issakhar	1564
Mosche Almosnino	Regimiento de la Vida	1564
Daniel b. Perakhia	Дабавъчна статия къмъ съчинението Scheerit Yossef	1568
Yomtov Alghazé	Simhat Yom Tov	1594
Mosché Mordekhay	Birkhot Mayim	1594
Yehuda b. M. Gedalya	Коментаръ на Midrasch Raba	1595
✓ Samuel de Medina	Schut Muaresch Dam	1596
✓ Yehuda b. M. Gedalya	Замѣтка къмъ Зохара	1596—97
Joseph Caro	Schut	1598
Mosche Almosnino	Reschit Daat	XVI в.
David Camhi	Schoraschim	"
Joseph Caro	Avkat Rohel	"
Yehuda Taytaçak	Scheerit Yehuda	1600

По онова време въ Македония, главно въ Солунъ е имало една цветуща интелектуална срѣда отъ равини, лѣкари, печатари и учени имотни хора. Тогавашнитѣ търговци сж пазили испанскитѣ и португалскитѣ традиции и покрай своитѣ материални нужди сж гледали още да удовлетворяватъ и своитѣ духовни потребности. Всѣко богато семейство е притежавало и подържало по една „йешива“ — малка или голѣма синагога съ библиотека, въ която се намирали скжпи ржкописи и първопечатни книги, публикувани въ Италия, Холандия, а най-вече въ самия Солунъ, Цариградъ и Смирна. Множество равини и ученици сж идвали въ тия „йешива“ за да прекарватъ деня въ молитва, четене и учене; повечето отъ тѣхъ

се издържали частично или напълно отъ домопритежателя, който често пжти е взимилъ участие въ разискванията наредъ съ самитѣ равини (Franco, 261). Немалко сж способствували на разцвѣта на учението странствуващитѣ книгопродавци (Евр. Енц. V, 483). Но бързиятъ материаленъ напредѣкъ на града поражда и упадѣкъ на нравитѣ. Напразно равинъ Беняминъ бенъ Мататия отъ Арта (Янински вилаетъ) забранява съвмѣстнитѣ танци на лица отъ двата пола, — младежъта, въ своето мнозинство, отказва да се подчини (Евр. Енц. V, 483). Безмѣрниятъ луксъ на евреитѣ имъ спечелва омразата на султанъ Мурадъ III (1574—1595), комуто било донесено, че нѣкоя еврейка носила накитъ за 40,000 дукати. Тогава за пръвъ пжтъ въ Турция се предприематъ притѣснителни мѣрки срещу евреитѣ, на които бива забранено да носятъ копринени дрехи и каукъ (1595). Но главниятъ изворъ на богатствата имъ, търговията на едро и закупването на данѣцитѣ, останали въ тѣхни ржце (Franco, 72).

Презъ първата половина на XVII в. редицата отъ солунски учени продължава безъ прекжсване. Отъ тѣхъ ние можемъ да споменемъ:

Равинитѣ Ицхакъ Пардо, Иосефъ Пардо, Аструкъ ибнъ Санчи (1612г. Шемуелъ Алмознино (Franco, 91, 92: Jüd. Lex. I, 135; E. Енц. II, 11).

Шемуелъ Гаонъ, равинъ, ученикъ на р. Яковъ Коенъ, авторъ на много Responsa, и неговиятъ ученикъ р. Михаелъ бенъ р. Моше Коенъ (Евр. Енц. XIII, 906).

Шемуелъ Хармисонъ, родомъ отъ Солунъ, равинъ въ Иерусалимъ, авторъ на останалитѣ въ ржкописъ съчинения „Имрѣ Бинă“ и „Имрѣ Ноамъ“. (Евр. Енц. VI 185).

Даниелъ б. Джераси, талмудистъ и проповѣдникъ, роденъ и умрѣлъ въ Солунъ († 1705), авторъ на сборникъ проповѣди „Odéh Adonáy“ (Венеция 1681—82) (Евр. Енц. VI, 342).

Шемуелъ Флорентинъ и неговиятъ синъ Шеломо;

Шеломо бенъ Хасунъ; Шеломо Леви; Барухъ Анжелъ (E. E. II, 479; Encycl. Judaica I, 582); Даниелъ Струмца или Еструмса (E. E. XV, 317).

Последното име е твърде интересно по своето произхождение; то указва за сжществуването на еврейско поселение въ гр. Струмица още преди срѣдата на XVII-то столѣтие. — Последнитѣ петъ равина сж автори на колективния трудъ „Дорешъ-Мишпатъ“ (Солунъ 1655).

Особено известенъ талмудистъ отъ това време е Хаимъ Шабетай (1556—1647), получилъ своето образование въ солунската равинска школа подъ ржководството на рав. Ааронъ

Сасонъ. На 1607 г. Шабетай намираме на длъжност главенъ равинъ и директоръ на школата. Той е авторъ на Responsa по семейно право (Солунъ 1651). Другъ неговъ сборникъ отъ сжщо естество е печатанъ пакъ въ Солунъ (1713—22) въ три тома (Е. Е. XV, 507) подъ името „Торатъ-Хайимъ“. Неговиятъ ученикъ Хасдай б. Шемуелъ б. Перахя Акоенъ (род. въ Солунъ; † 1677 с. м.), е авторъ на сборника Responsa Torat Hessed (Солунъ, 1722) (в. Е. Е. XV, 357).

Родомъ отъ Солунъ е и ректорътъ на равинската школа въ Венеция Иосефъ б. Беняминъ Самига († 1629 въ Венеция). По-важнитѣ му трудове сж: „Микрае Кодешъ“ — изследване върху 613-тѣ предписания на Моисеевия законъ (Венеция 1586); „Поратъ Иосефъ“ религиозни новели (Венеция 1590); „Перушъ Дерухъ Ямимъ“ — религиозна полемика и множество Responsa.

Други не по-малко известни на времето си учени сж Ашеръ Коенъ Ардитъ († 1645) и Иосефъ б. Моше Фиго, авторъ на кнгатата Diné bedikat ha-Reah (1652).

Ето и списъкъ на по-важнитѣ книги, печатани до 1656 г.

Авторъ	Название	Дата
Yossef b. Ezra	Asmoth Yossef	1601
Schelomo ha-Cohen	Schut Mauraschah	1606
Haim Schabetay	Responsa	1651
Michael ha-Cohen	More Sedek	1655
Колективна	Doresch Mischpat	1655

Седъмнадесетиятъ вѣкъ нѣ е тъй блѣскавъ за солунскитѣ евреи, както предшествувация. Все пакъ първата половина на това столѣтие е епоха на широкото и добре организирано образование, макаръ и въ тѣснитѣ кръгозори на равинската чисто-религиозна наука. Скоро обаче животътъ на солунци бива смутенъ отъ новопоявилото се месианство.

V.

Шабетай Цеви (Смирна 1629 — Дулцинье 1676 г.).

Кризата у македонското еврейство.

Животътъ на тази още недостатъчно разгадана личностъ ни интересува дотолкова, доколкото последната е била причина на най-голѣмото раздвоение всрѣдъ македонското еврейство и преминаването на значителна частъ отъ солунскитѣ и копскитѣ евреи, отначало привидно, отпосле окончателно, въ

лоното на ислама. Още твърде младъ, подъ влиянието на кабалата, този богаташки синъ се обявява „първороденъ и единственъ синъ Божи, Месия-спасителъ Израилевъ“ (Hammer, Hist. de Turquie, IX, 239, споредъ Franco, 96) и бива изгоненъ отъ родния си градъ Смирна (1651 г.). Малко време следъ това той се явява въ Солунъ, главенъ центъръ на кабалиститѣ. Тамъ лъжемесията събира своитѣ приятели на пиръ и неочаквано за повечето отъ тѣхъ той заповѣдва да донесатъ свещенитѣ свитѣци на Петокнижието, следъ което се извършва мистичната и тържествена церемония на духовното бракосъчетание на Моисеевия законъ съ Месията, което споредъ тълкуването на кабалиститѣ означавало единението между Спасителя, синъ Иосифовъ, съ Вѣрата, дъщеря на Небето. (Franco, 97). Солунскитѣ равини обаче възстанали противъ това кощунство съ вѣрата и изгонили Цеви отъ града. Посѣтото отъ него семе дало обаче обиленъ плодъ, и въ главния градъ на Македония се образувала значителна група месианисти-сабатианци.

Особена сила придобива движението, когато къмъ него се присъединява младиятъ Натанъ Беняминъ бенъ Елиша Алеви Ашкенази (род. въ Иерусалимъ 1644; † Скопье 1680 г.), нареченъ Натанъ елъ Газати, притежаващъ не по-малко богатства отъ Шабетай Цеви, благодарение на брака си съ еднооката дъщеря на дамаския богаташъ Шемуалъ Лисбонъ, и надаренъ съ енергия, липсваща на вожда. На 1667 г. Натанъ елъ Газати (или де Газа) се явява въ Солунъ, но проповѣдитѣ му оставатъ безъ успѣхъ вънъ отъ кръга на сабатианцитѣ. И понятно защо: година по-рано Шабетай Цеви престаналъ вече, поне официално, да се числи къмъ еврейството, и станалъ Мехмедъ Ефенди, капуджи-баши-отуракъ или началникъ на стражата на султановитѣ сараи въ Одринъ (24 септ. 1666 г.). По-късно по-големата частъ отъ привърженицитѣ му последвали своя вождъ въ вѣроотстъпничеството и основали тайната секта „Дьонме“ или „Мааминъ“ (вѣрващи), чиито членове сж носили въ Солунъ и Скопье простонароднитѣ названия „maminicos“ или „sazanicos“, това последно име произхождаще, може би, отъ първия имъ молитвенъ домъ на рибния пазаръ въ Солунъ.

Следъ потурчването на Шабетай Цеви въ всички градове въ Македония, както и на другитѣ области на османската империя, гдето е имало сабатианци, се започва нова борба

между вѣрващи и невѣрващи, въпрѣки разумната забрана на равинитѣ да не се обиждатъ бившитѣ сподвижници на лъжемесията. Отначало сломени отъ неочакваното отстъпничество на „царя еврейски“, последнитѣ скоро надигатъ глава. Натанъ елъ Газати сполучва да ги укрепи съ следното послание: „... Ако до васъ сж достигнали страннитѣ вести досежно нашия Господарь — славата му да се увеличи! — не бойте се и укрепете се въ вашата вѣра, тъй като Неговитѣ дѣяния сж таинствени изпитания, и всичката тази дълбока тайна не може никой да разгадае. Скоро ще се изясни всичко, вие ще узнаете и разберете.“ Следъ тия ободрителни думи въ лагера не сабаианцитѣ настава оживление вмѣсто униние. Въ нѣкои синагоги отново започнали да четатъ молитви за Шабетай Цеви, а тълкувателитѣ на тайната доктрина Кабала се стараяли да намѣрятъ въ потурчването на „Спасителя“ таенъ смисълъ отъ особено значение. Самъ вождътъ ревностно е изучавалъ корана при муфтията Ванни Ефенди, а тайно по цѣли нощи пѣялъ Давидови псалми. Когато наскоро се помирала втората му съпруга, той встъпва въ бракъ съ дъщерята на неговия жаръкъ сподвижникъ и известенъ тогава ученъ Иосифъ Пилософъ отъ Солунъ. Благодарение на пропагандата на последния, въ Солунъ се съсрѣдоточава една фанатична група месианци, както вѣроятнo въ Скопье около Натанъ де Газа. Когато обаче турскитѣ власти узнали за постояннитѣ връзки, които новопосветениятъ Мехмедъ Ефенди подържалъ съ бившитѣ си едновѣрци, и неговото двойствено поведение, вождътъ бива заточенъ въ Дулцинье, гдето умира на 1676 г. въ дена на Всеопрощението. Погребението му се извършило отъ мѣстнитѣ християни (Е. Е. XIII, 781—762; Franco, 94—114; Graetz, V, 194—209).

Следъ смъртта на Шабетай Цеви третата му съпруга Иохеведъ, нейниятъ баща Иосефъ Пилософъ, Шеломо Флорентинъ и други привърженици на лъжемесията отъ Солунъ, Смирна и Одринъ обявяватъ за глава на движението и въплотение на починалия Шабетай неговия шурей Яковъ Керидо, преименуванъ впоследствие на Яковъ Цеви. Къмъ тѣхъ се присъединили много младежи, наклонни къмъ кабалистични фантазирания, най-забележителенъ отъ които е Шеломо Айлонъ или Айлионъ (Е. Е. XII, 793). Родомъ отъ Сафедъ (1664), той е пребивавалъ известно време въ Солунъ и е преминалъ

къмъ сабадианството. По-късно той е билъ равинъ на португалско-еврейската община въ Лондонъ (1696—1701) и въ Амстердамъ (1701—1728†).

Поради самото естество на движението, тайнитѣ доктрини на тази секта не сж още напълно известни и добре уяснени. Споредъ правовѣрнитѣ еврейски автори между тѣхъ е господствувало учението, споредъ което злото може да бжде победено само съ зло, сир. — колкото е по-мръсно тѣлото, толкова е по-чиста душата, доктрина впрочемъ не много нова и доста близка до учението на нѣкои сръдновѣковни християнски секти и на българскитѣ богомили. Изхождайки отъ това учение, никакъ не е било мжно, служейки си съ изтънчената талмудска софистика, да се оправдае отстъпничеството на Шабетай Цеви, мотивирайки съ това, че предавайки своето тѣло на „нечистата сила и мерзостта на ислама“, душата на Спасителя се е освободила отъ земнитѣ вериги за да се съедини наново съ нейния първоизточникъ — Богъ. По такъвъ начинъ идеалното за сабадианеца се явява състоянието, описано въ Книгата на Великолѣпието съ думитѣ: „вътрешно добъръ, обвивката му лоша“. Съ тази теория се оправдали разюздаността на нравитѣ и откритиятъ развратъ, царуващъ въ Солунъ отъ дена, въ който „Месията“ обявилъ новъ моралъ, унищожавайки стария начинъ на живота.

Преследвани отъ равинитѣ и отъ турскитѣ власти, законѣлитѣ месианци преминаватъ окончателно въ ислама презъ 1687 г., а за да убедятъ мусулманитѣ въ искреността на своята постъпка, Яковъ Керидо Цеви и нѣкои отъ привърженицитѣ му заминаватъ на поклонение въ Мека. На връщане отъ тамъ Цеви II се разболява и умира въ Александрия (1695 г.).

Междувременно сектата е придобила множество последователи въ Холандия, Италия и Полша. Особено активенъ е билъ въ своята пропаганда полскиятъ равинъ Хаимъ Малахъ, който признавалъ Троицата и догмата на превъплощението и въвелъ божественъ култъ въ честь на Шабетай Цеви въ самия Иерусалимъ, гдето той му издигналъ дървена статуя за поклонение отъ страна на вѣрващитѣ. Изгоненъ отъ Иерусалимъ той отива въ Солунъ и се присъединява официално къмъ тамошнитѣ дьонмета (следъ 170), следъ което заминава за Полша, гдето го заварва смъртта. Малахъ е училъ, че за постигане на светостта е нужно да се премине презъ 49-тѣ

врати на нечистотата и че истинското добро е онова, което се смѣта отъ другитѣ за зло (Graetz V 273: E. Э. З. XIII 793-794).

Следъ смъртъта на Якова Керидо, водителството на сектата било поето отъ неговия синъ Бераха.

Лъжемесианството е имало пагубни послѣдствия за солунското еврейство въ частностъ и за отоманскитѣ евреи въобще. Съ години наредъ, почти половинъ вѣкъ, вниманието имъ е било отвлѣчено подиръ месианското умопомрачение, учението занемарено, занемарени даже трудътъ и търговията. Силнитѣ борби между равинитѣ разклатили устоитѣ на обществото, религията загубила много отъ обаянието си, водителитѣ своя авторитетъ, строгитѣ нрави за запазването на които равинитѣ се борили отъ началото на XVI в. отстѣпили своето мѣсто на разврата на очакващитѣ деня на всеобщото спасенис месианци. Отъ друга страна турскитѣ власти, които до тогава гледали съ абсолютно довѣрие на евреитѣ, имали вече пълно право да не се довѣрватъ въ тѣхъ. Самиятъ Лъжеспасителъ не се ли е хвалилъ, че споредъ предричането на еврейския патриархъ Аврама, той щѣлъ да усмири Великия Драконъ (т. е. султана) воювайки безъ оржие? Отоманскиятъ императоръ узналъ за революционнитѣ домогвания на евреитѣ, решилъ да вземе редица репресивни мѣрки спрѣмо тѣхъ и, между другото, да накаже съ смъртъ 50 равина. Наистина евреитѣ сполучили да отклонятъ готвещия се ударъ срещу тѣхъ, обаче тѣ престанали вече да бждатъ галенитѣ синове на султана и били приравнени, съ право, къмъ останалата немусулманска рая. Загубили предишното си влияние въ двора и предъ властитѣ, моралниятъ, имъ умственъ и политически упадѣкъ бива последванъ наскоро и отъ материаленъ. Евреитѣ биватъ изтикани отъ държавнитѣ или близкитѣ до държавата служби и тѣхнитѣ мѣста се заематъ отъ гърци и арменци. Въ действителностъ страницата на Шабетай Деви е най-черната въ историята на евреитѣ отъ испанско-португалски произходъ. Съ нея завършва по единъ печаленъ начинъ хегемонията на сефардското еврейство въобще и на солунско-македонското въ частностъ.

VI.

Периодъ на упадъкъ.

(Отъ края на XVII в. до началото на XIX в.)

Презъ време на месианската буря солунското книгопечатане е въ пълненъ застой. Едва въ последното десетолѣтие на XVII в. се печататъ следнитѣ трудове:

Авторъ	Название	Год.
Avraam Gatenio	Tirat Kessef	1692
Avraam Gatenio	Tzeror ha-Kessef	1692
Nissim Sevilla	Maassé Nissim	1693
Iossef Covo	Guiv'ot Olam	1694
Baruch Calai	Mekor Baruch	?

Забележителни равини на XVIII в. сж следнитѣ: Шемуель Ицхакъ Модилиано, равинъ въ Солунъ въ края на XVII в. и началото на XVIII-ия. Авторъ е на „Арухатъ Тамидъ“ (Солунъ 1756), сборникъ отъ проповѣди на теми, взети отъ Петокнижието и речи отъ духовенъ характеръ, и на единъ сборникъ Responsa (Солунъ 1723) подъ името „Нееманъ Шемуель.“ (Е. Е. XIII 907.)

Ашеръ бенъ Имануель Салемъ, талмудистъ, авторъ на сборникъ Responsa „Матé Ашеръ“ (1748 г.). (Е. Е. XIII.)

Шемуель бенъ Давидъ Флорентинъ, авторъ на сборникъ отъ ритуални закони „Бетъ а-Роé“ съ указания къмъ кодекса на Маймонида (Солунъ 1758 г.), и на сборникъ Responsa хомелии и библейски тълкувания подъ название Минхатъ Шемделъ (Солунъ 1776). (Е. Е. XV 317.)

Исакъ бенъ Елхананъ бенъ Шанджѹ, талмудистъ живѣлъ въ Солунъ, умрѣлъ на 1759 г. въ Иерусалимъ, авторъ на „Бееротъ Майимъ“, сборникъ Responsa и коментари на Маймонида (Солунъ 1754); „Бееръ Ицхакъ“, сборникъ отъ проповѣди; „Бееръ Лахай“, надгробни речи. (Е. Е. XV. 91.)

Ицхакъ Хананъ, живѣлъ въ срѣдата на XVIII в., авторъ на „Бене Ицхакъ“, сборникъ отъ хомелии и Responsa (Солунъ 1757); Хаимъ бенъ Авраамъ Миранда (край на XVIII в. — нач. XIX в.), авторъ на сборницитѣ: „Ядъ Нееманъ“ (Солунъ 1804) — новели, Responsa върху обрѣзването и коментаръ на литургичния химнъ „Баръ Иохай“; „Дикдукé Хаверимъ“ (Солунъ 1803), талмудически новели; „Руахъ Нееманъ“ (Солунъ 1803) — талмудически сентенции въ азбученъ редъ, и пр. (Е. Е. XV 503.)

Презъ сжщата епоха забележителни равини въ Битоля сж: Иосифъ Яковъ Израелъ (1768) и Иосефъ Израелъ (1790).

Въобще литературата презъ този вѣкъ е свършено посрѣдствена и суха, въ по-голѣмата си частъ състояща отъ тълкувания на теми, вече тълкувани отъ много по блестящи автори и Responsa, които иматъ значение като материалъ за изучаване бита и нравитѣ на македонското еврейство презъ тия

сто години. Нито единъ отъ авторитѣ, живѣли презъ това столѣтие, не се е сдобилъ съ слава и име, заслужаващи да му опредѣлятъ видно мѣсто въ развоя на еврейската култура.

Книгопечатането, напротивъ, е по-дейно презъ тази епоха, и ние можемъ да споменемъ редица трудове, излѣзли въ Солунъ.

Авторъ	Название	Дата
Haim Schabetay	Torat Hayim (въ 3 тома)	1713—22 (спор. E. E.)
Schelomo Amarillo	Kerem Schelomo	1715 (спор. Franco)
Schelomo b. Hassan	Bet Schelomo	1719
Yaakov b. Naim	Mischkenot Yaakov	1720
Hasday b. Perahia ha-Cohen	Tozat Khessed	1721
Schemuel Modigliano	Neeman Schemuel	1722
Yaakov de Botón	Edút be-Yaakov	1723
Haim Schemuel Florentin	Meil Schemuel	1724
Mair Mizrahi	Peri La-Arety (2 тома)	1725
Schemuel Gaon	Mischpatim Yescharim	1727—55
Yossef David	Bet-David (2 тома)	1733
David Hazan	Tehilat Ben David	1734—36
Itzhak Cohen	Bate Kehuná (2 т.)	1738
Mosche Amarillo	Devar Mosche (2 тома)	1740
Haim Assael	Sam Hay	1742—43
Hanania Schaúl	Magén Schaúl	1746
David de Medina	Ruah David	1747
Mair Bekiasch (Bakisch?)	Magén Avót	1747
✓ Meyohas b. Schemuel	Minhat Bikurim	1748
Mosche Amarillo	Alahá le-Mosché	1752
Itzhak b. Sanche (Schañgi)	Beerot ha-Mayim	1752
Meyohas b. Schemuel	Peri ha-Adama (4 тома)	1754
Schemuel Modigliano	Aruhat Tamid	1755—63
David Hazan	Agen ha-sohar	1756
Itzhak Hanan	Bene Itzhak	1757
Schemuel Florentin	Bet ha-Rohé	1757
Ezra Malki	Malki Bakodesch	1758
Itzhak Nunez de Belmonte	Schar ha-Melekh (3 тома)	1759
David Amar	Tefila le-David	1762
Schemuel Sornaga	Peraschat ha-Kessef	1763
Haim Motziri (Mosseri?)	Beer Mayim Hayim	1763
Yossef b. Ardut (Ardut?Ardit?)	Yekare Deschohvé	1764—94
Daniel Estrumsa (Strumtza)	Magen Giborim	1666
Yossef Meyohas	Schaar ha-Mayim	1766
Yossef Eliakim	Schem Yossef	1768
Изд. И. Е. Алеви	Извадки изъ Маймонида	1769
David Pardo, равинъ въ Сарайево	Mikhtam le-David	1770

Schelomo Camondo	Nearot Damessek	1772
Eliau Hako	Ruah Eliau	1772
Schemuel Salem	Melekh Schalem	1775
Schemuel Florentin	Minhat Schemuel	1776
Meyohas b. Schemuel	Mizbah Adama	1777
Mintzur Mirzok (?)	Korbáu Elyatzur	1777
✓ Avraam Al-Calay	Zekhor le-Avraam (3 т.)	1778
Eliakim Gatenio	Agura be-Oelekha	1779
Israel Alghazé	Schalmé Tzibúr	1780
Avraam Hayon	Schalmé Haginat	1780
Yossef Molkho	Schulkhan Gavoá	1780
Yossef Nahamuli	Esched anehalim	1783
Mintzur Mirzok	Sur Teudá	1783
Itzhak Halevy	Beer Mayim Hayim	1786
Eliakim Gatenio	Ishak Yeranen	1786
Mintzur Mirzok	Ben Pedatzur	1786
Yossef Hazan	Hikeré-lev (8 тома)	1787—1808
✓ Hayim Banbanaste	Baé Hayé (2 тома)	1788
Yitzhak Gatenio	Bet Yitzhak	1788
Nissim Modai	Schaare Sedek	1789
Yossef Nahamuli	Aschdoth ha-Pisga	1790
Mair Halevy	Aschotefim	1790
Efraim Arditi	Maté Efraim	1791
Mair Melamed	Mischpat Sedek (3 тома)	1791
Yaakov Alghazé	Tehilath Yaakov	1791
Avraam Alegre	Lev Semah	1793
Yehuda Askenazi	Mahane Yehuda	1793
✓ Schabetay Nehama	Vezot Torat	1794
Haim Banbanaste	Kenesset ha-Gedola (8 т.)	1794
Yomtov Elnekavé	Schabetay Yom Tov	1794
Yossef S. Modigliano	Oriau Teliti	1795
Mosche b. Aderet (Adret?)	Berakh Mosché	1795
Mair Halevy Abulafia	Batra Schalem	1795
Aaron de Toledo	Divre Hefetz	1795
Yossef b. Gioja	Tal Oroth	1795
Aaron Amarillo	Pene Aaron	1796
Schemuel Itzhak	Schaaschua ha-Talmidim	1797
(Modigliano?)		
✓ Nissim Gabay	Peat Negeb	1787
Yossef Covo	Ben Porat Yossef	1797
Itzhak Mayo	Schorsche ha-Yam	1797
Avraam Penso	Ape Zutré	1798
Mosche b. Habib	Or Sadikim	1799
Mosche M. Meyohas	Mayim Schaal	1799
Menahem B. Schelomo	Hameiri Yebamot	1719
Schemuel Florentin	Pessaké Dinim	?
Yomtov Alasbeli (Alaschvili?)	Aritba Schabat	?
Schelômo Bula	Lekhem Schelomo.	1800

(Franco, 124—128; E. E. XV, 317, 91, 503, 557 XIII 907)

Правното и политическо положение на евреитѣ въ Македония и цѣлата империя остава почти безъ промѣна презъ цѣлия XVIII в. На 1702 г. великиятъ везиръ Далтабанъ паша забранява на евреитѣ и христианитѣ да носятъ жълти обуща и калпаци отъ червенъ цвѣтъ или украсени съ галуни по татарски образецъ. На 1757 година тази заповѣдь е била подновена отъ султанъ Мустафа III, чието първо дѣло при възкачването на престола е било да забрани всѣкакъвъ луксъ на раята. Въ изпълнение на императорската заповѣдь, вселенскиятъ и арменскиятъ патриарси и главниятъ равинъ (хахамъ-баши) били повикани предъ „чаушъ-башията“, който имъ заповѣдалъ подъ страхъ на най-строги наказания да бдятъ върху точното изпълнение отъ страна на подчиненитѣ тѣмъ паства, повеленията на падишаха¹.

Настѣпилото затишие въ лагера на дьонметата било прекъснато поради намѣсата на единъ новъ лъжемесия, мошеникътъ Яковъ Лейбовичъ (1720—1791 г.), познатъ подъ прозвището Франкъ или Баронъ Франкъ, който сполучилъ да мине последователно въ лоното на почти всичкитѣ монотеистични религии: еврейството, ислама, католичеството и православието. Родомъ отъ южна Галиция (Королевки) на 13-годишна възраст той се хваналъ на служба у единъ букурещки търговецъ, което често го придружавалъ въ неговитѣ пжтешествия на югъ — въ Гюргево, Никополъ, Солунъ и Смирна. Като самостоеенъ търговецъ на скъпоценни камъне, той бързо забогатѣлъ, и на 1752 г. се оженилъ за никополката Хана, на 14 години. Неговитѣ богатства, горещия му темпераментъ, трескавата му деятельность и умѣнието да подчинява хората, привлѣкли къмъ него мнозина отъ сектата на Шабетая Цеви, лишили се още на 1740 г. отъ своя последенъ вождь Берахя. Нито вдовицата на последния, известна подъ прѣкора „Гевирá“, нито малолѣтната му дъщеря, наречена „Света Дѣва“ не могли да обединятъ около себе си всичкитѣ последователи на Мехмедъ Ефенди. Съ съгласието и удобрението на смирненския равинъ и сабатианецъ Исахаръ, Франкъ приема мохамеданството съ цель да застане на чело на сектата. Същевременно той развива своеобразната теория за преселението отъ едно тѣло въ друго на месиевата душа, явяваща се органи-

¹ (Hammer, XIII 82, XVI 18, по Franco 118).

ческа частъ на самата Първопричина — Божеството (Е. Е. XV 360; Graetz, V 252). По такъвъ начинъ на единъ пътъ биватъ реабилитирани всички лъжемесии, тъй като царъ Давидъ, пророкъ Илия, Мохамедъ, Шабетай Цеви I, Яковъ Керидо Цеви II и Бераха Цеви III не сж били нищо друго освенъ въплотение на една и сжща душа. Тази метемпсихоза не спираше обаче тамъ, а се манифестираше отново въ лицето на самия Франкъ.

Благодарение на своето богатство и на безспорно голѣмитѣ си качества, Франкъ, подпомогнатъ отъ жена си, славеща се съ рѣдката си красота, образува значителна група свои сподвижници въ Влашко и Турция и отпочва борба противъ свещената солунска династия. Съ цель да компромитира солунскитѣ дьонмета предъ турскитѣ власти и за да се покаже по-благонадежденъ и преданъ предъ последнитѣ, Франкъ публично почналъ да нарушава предписанията на еврейската вѣра, — даже ония, които се спазвали отъ дьонметата. Това обаче предизвикало възмущението на еврейското население, което никакъ не е желало да бжде изправено предъ нови събития отъ месианско естество, и Франкъ билъ принуденъ да напусне Солунъ и да се откаже отъ намѣрението си да поеме водителството на солунскитѣ дьонмета, предани на наследницитѣ на Бераха. Франкъ се върналъ тогава въ Полша, гдето намѣрилъ добра почва за своитѣ мистификации. Единственъ неговъ принципъ е била пълната безпринципностъ въ живота. „Азъ дойдохъ, казвалъ той, за да избавя свѣта отъ всички закони, сжществували досега“.

Сектата на дьонметата се развивала, следъ отпътуването на Франка, въ пълно спокойствие.

Различавали въ нея три групи: Измирлии или Каравайо отъ последователи на Шабетая Цеви I, негови съграждани-смирненци; Яковити — именуващи се по признатия отъ тѣхъ за Месия Яковъ Керидо Цеви II, и последователитѣ на Османъ-Баба, нареченъ Хониосъ, който се „открилъ“ на своитѣ ученици едва къмъ края на XVIII столѣтие. Въ началото на настоящия вѣкъ главниятъ центъръ на дьонметата е билъ все още Солунъ, гдето наброявали около 4,000 „хаверимъ“ или другари. Тѣ сж живѣели съвсемъ отдѣлени отъ другото население на града, встъпвали сж въ бракъ само помежду си, отбѣгвали сж даже смѣсенитѣ бракове

между членове от различни групи, минавали официално за мусулмани, а тайно изповѣдвали еврейството въ оная форма, препоръчана имъ отъ Цеви и наследниците му. Тѣхното сакраментално изречение е перифраза на корановия стихъ „Аллахъ иль-Аллахъ ве-Мохамедъ рейсъ улъ-Аллахъ“, преиначенъ отъ тѣхъ въ: „Нѣма богъ освенъ Бога и Сабетай Цеви е неговъ пророкъ“. Тѣ сж вѣрвали, че ще настане време, когато всички евреи ще признаятъ „Гоеля“ (=Спасителя) и ще станатъ „ааминимъ“ (=вѣрващи) като тѣхъ самитѣ. За това не трѣбвало да се ненавиждатъ невѣрващите още братя, но не трѣбвало сжщо да се стѣпва въ брачни връзки съ тѣхъ, докато не признаятъ Месията. Задгробниятъ животъ сжществувалъ само за вѣрващите. Тѣ носѣли две имена, едно официално, мусулманско, и друго, тайно, еврейско за задгробния животъ. Скривайки своята принадлежностъ къмъ сектата, въ вжтрешния свой животъ тѣ съблюдаватъ Моисеевите закони, имали собственъ духовенъ сждъ, който е раздавалъ правосъдие съгласно съ еврейскитѣ вѣрски закони, задължително за всички членове на сектата. Кървавото отмъщение (албанската беса), двоженството (допуснато у сефардскитѣ евреи; обичайно у мусулманитѣ), разводътъ, употребата на алкохолъ сж имъ били забранени. Отъ друга страна препоръчвало се на членоветѣ на сектата да не се отказватъ отъ турското поданство.

Отъ дьонметата най-бедни сж били членоветѣ на групата Хониосъ; Измирлитѣ се занимаватъ съ търговия, а Яковититѣ, които сж били най-образованитѣ, въ качеството си на „мусулмани“ и на добри познавачи на турски и други езици твърде лесно се настанявали на държавна служба. Запазили въ себе си традиционното съзнание на „богоизбранъ народъ“ и на „виша раса“ дьонметата сж се отнасяли съ голѣмо макаръ и скрито презрение къмъ турцитѣ, които, отъ своя страна, не сж ги особено обичали.

Най-голѣмиятъ празникъ на дьонметата е билъ 9 августъ, день на разрушението на Иерусалимския храмъ и на рождението на Шабетай Цеви, а споредъ преданието — още и на Яковъ Керидо Цеви II и на Османъ Баба. Въ този день всички „вѣрващи“, освѣнъ девицитѣ и младежитѣ, отиватъ въ „синагогата“ имъ (Kal), гдето църковниятъ пѣвецъ, носищъ еврейското наименование Пайтанъ, произнасялъ молитви въ честь на Бога и неговия пророкъ Шабетай Цеви. Повечето отъ

молитвитѣ се четѣли на испански, макаръ че председателятъ на духовния сждѣ, пайтантъ и другитѣ „синагогални“ служители да сж знаели еврейски.

Освенъ празника 9 авг., тѣ сж празнували още 14, 21 и 24 Сиванъ, 9 и 17 Тамузъ, Светата сѣбота, 24 Тамузъ, 15 (или 16 авг. — годишнината на обрѣзването на Шабетей Цеви?), 17 Кислевъ — Пуримъ, 21 и 24 Адаръ. Презъ есенъта тѣ празнували „деня на агненцето“ — въ този день всички жени последователи на сектата се събирали на обща трапеза въ своята „синагога“. Освенъ установенитѣ молитви пайтантъ е четѣлъ на изустъ мѣста изъ Зохара или Книга на Великолепието и изъ прироцитѣ. Съ особена почитъ се ползували Пѣсенъ на пѣснитѣ — „Ширъ а-Ширинъ“ и Псалмитѣ. Молѣли се тихо, отъ страхъ да не привлѣкатъ вниманието на мохамеданитѣ. Самата синагога е била винаги отвсѣкжде и отблизу заградена отъ кѣщи на дьонмета, тѣй като турската власт и мусулманското духовенство често сж преследвали последователитѣ на Цеви, (З. Рубашевъ, Евр. Енц. XIII 796).

VII.

Вѣкъ на постепенната гражданска и политическа еманципация.

(1839—1908).

Началото на XVIII в. се ознаменува съ грѣцкото въстание и обѣсването на вселенския патриархъ Григорий (1821). Великиятъ везиръ Али паша Бендерли, забелѣзвайки между присѣтстващитѣ на екзекуцията трима евреи, именувемитѣ Муталъ, Бичачи и Леви, се обърналъ къмъ тѣхъ съ думитѣ: „Хошъ гелденизъ, вие, евреи! Ето го обѣсенъ вашиятъ и нашъ неприятель! Заповѣдвамъ ви, влачете го до морето! „Волею неволею тримата евреи завлѣкли трупа до Златния Рогъ (Франсо, 132). Веднага следъ това между грѣцитѣ се разпространява слухътъ, че евреитѣ сж подбудителитѣ на убийството на патриарха, а по-късно, че сами евреитѣ били го обѣсили. Тия, присѣщи на източната фантазия изопачения и преувеличения ставатъ причина на ужасни погроми въ Гърция, особено въ Морея, гдето числото на жертвитѣ достига до 5000. Успѣлитѣ да се спасятъ отъ тази сѣчъ намиратъ отчасти убѣжище въ Солунъ, съ което се още повече разпалва омразата между евреи и грѣци.

Отъ възкачването на Абдулъ-Меджидъ I на османския престолъ (1839—1861) започва ерата на обновата и постепеното уравниване на гражданското и политическо положение на евреитѣ и другитѣ раи съ господстващото въ империята племе. Още на 3 ноемврий 1839 г. въ Топъ-Капу (Стамбулъ) бива оповестенъ султанскиятъ Гюлъ-Хане Хати-Шерифъ, по силата на който, свидетелствуването на евреитѣ предъ сждилищата било напълно признато, изтезателнитѣ наказания, поне официално, забранени, конфискациитѣ премахнати и пр. Четири години по-късно великиятъ везиръ Риза паша предъ едно нарочно за тази целъ свикано въ островъ Митилинъ събрание на гръцкото, арменското и еврейското духовенства отъ Смирна, Хиосъ и Кавала, потвърждава отъ името на султана гражданското равноправие на всички народности въ империята. На 1846 г. тия увѣрения сж били повторени отъ новия великъ везиръ Решидъ Паша, но, както се знае, сжществени промѣни въ гражданския и общественъ животъ въ страната не сж настъпили. Едва на 7 май 1855 Високата порта премахва данъка харачъ и обявява свободенъ достъпъ за немусулманитѣ въ войската до чинъ полковникъ, а въ администрацията до първокласенъ чиновникъ. Въ сжщность обаче харачътъ е билъ замѣненъ съ другъ подобенъ данъкъ, но съ друго име, бедель и аскерие, отъ който сж били освободени само цариградскитѣ раи. На 1856 г. бива обнародванъ султанскиятъ Хати-Хумаюнъ, съ който се потвърждаватъ всички стари привилегии на отдѣлнитѣ вѣроизповѣдни общини и гражданското равноправие на всички отомански поданици, установяватъ се смѣсени сждилища за разглеждане дѣлата между мусулмани и немусулмани или между немусулмани отъ различни вѣроизповѣдания, и се гарантира известно, макаръ и твърде ограничено участие на иновѣрното население въ управлението на страната.

На 1858 г. султанъ Абдулъ Меджидъ, обикаляйки своята империя, придруженъ отъ своя братъ, бждеция султанъ Азизъ, посещава гр. Солунъ, посрещнатъ между другитѣ първенци и отъ солунския главенъ равинъ Ашеръ Ково. Въ града е имало вече такива богаташи евреи, че министърътъ на морската Мехмедъ Али паша отседналъ въ дома на Алатини, военния министъръ Риза паша въ дома на Соломонъ Фернандезъ, а именията на Абугъ, въ с. Проидрикъ, били отредени за разходкитѣ на султана. Напущайки Солунъ, Абдулъ Меджидъ пода-

рилъ 250 турски лири на еврейското училище и 261 т. лири на беднитѣ евреи.

За близката до Солунъ, сѣрска еврейска община се знае, че по онова време е имала за свой духовенъ глава главния равинъ Менахемъ, чиито знания и влияние трѣбва да сж били твърде голѣми, тъй като той, а не солунскиятъ главенъ равинъ, е билъ поканенъ на 1863 отъ великия везиръ Фуадъ паша да се ороизнесе, наедно съ смирненския главенъ равинъ Палачи и одринския Якиръ Геронъ, по изникнатия въ Цариградъ конфликтъ между напредничавитѣ евреи, начело съ графъ Авраамъ де Камондо, цариградския главенъ равинъ (хахамъ-баши) Авигдоръ и Хезкияу Кармона, и фанатичнитѣ и невежествени тѣлпи, водени отъ равинъ Ицхакъ Акришъ и нѣкой си Камхи. Известно е, че тричленната равинска комисия, се е обявила напълно съгласна съ напредничавия хахамъ-башия.

Презъ сжщата тази година единъ голѣмъ пожаръ опустошилъ града Битоля — изгорѣли сж 2080 кжщи и дюкяни отъ които 1008 еврейски. Най-влиятеленъ битолски евреинъ е билъ презъ царствуването на султанъ Азиса нѣкой си Авраамъ ефенди. Забележителенъ е битолскиятъ равинъ Яковъ Иосифъ Израелъ (1854—89), авторъ на еврейско-испанската книга „Йисмахъ Моше“ (Бѣлградъ 1896).

На 1864 Соломонъ Фернандезъ, италиански генераленъ консулъ въ Солунъ, основава въ този градъ мѣстно настоятелство на Alliance Israélite Universelle. Една година по-късно холерата опустошава цѣлата империя, отъ Пловдивъ до Диарбекиръ и отъ о-въ Критъ до Алепо; само Солунъ бива пощаденъ отъ смъртоносната епидемия (1865). На 1873 г. въ Солунъ се основава модерно еврейско училище подъ попечителството на All. Isr. Univ. и оттогава еврейството въ този градъ почва да придобива известния си френско-левантински обликъ. Две години по-късно семейството Алатини основава собствени училища, въ които се обучаватъ до 500 деца. Презъ сжщата година (10 януарий 1875) на мѣстото на починалия главенъ равинъ Ашеръ Ково се избира Авраамъ Гатенйо, авторъ на съчинението „Tselha-Kessef“. Деньтъ на неговото обявяване като хахамъ-башия билъ ознаменуванъ съ освобождаването, по негово искане, на тридесетъ затворници евреи.

На 1881 въ сжщия градъ се открива забавачница за деца, на 1887 г. професионално у-ще, на 1891 г. девическо народно

у-ще. Сжщевременно еврейскитѣ деца посещаватъ отчасти държавнитѣ, преимуществено чуждитѣ мисионерски училища. Много младежи отиватъ въ странство за да попълнятъ своитѣ знания, немалко постъпватъ и въ цариградскитѣ виши училища.

Презъ 1860 г. евреи отъ Сѣръ и Битоля основаватъ една нова еврейска община въ богатия търговски и земледѣлчески центъръ Драма. Броятъ на еврейското население на този градъ достига въ началото на XX в. до 62 семейства върху едно общо население отъ 9,000 жители. Общината е подържала синагога и училище съ 50 ученика.

Въ Битоля презъ 1896—98 год. начело на еврейската община е билъ равинъ Авраамъ Леви отъ Янина. Еврейското население е достигало до 4000 души презъ 1884 г. То се е управлявало отъ единъ хахам-башия, назначаванъ съ султански указъ, подпомаганъ отъ единъ мѣстенъ духовенъ сждъ и едно събрание на първенцитѣ, подъ чието ведомство били три синагоги и петъ мидраша (параклиси), едно талмудско училище съ 250 ученици, едно свѣтско училище съ 150 ученика, едно девическо училище съ 110 ученички и една детска забавачница съ 120 деца (1905 г.).

Съставявайки грамадно болшинство въ града, солунското еврейство презъ цѣлия XIX в. и въ началото на XX в. е фактически господаръ на града, а турскитѣ власти сж сѣнка, подъ която се пази знамето на полумесеца. Подържайки добри отношения съ околното българско население, единственъ неговъ съперникъ се явява елинизмътъ, съ когото еврейството води отявлена борба, и когато избухва презъ 1897 г. гръцко-турската война, солунскитѣ евреи се стичатъ масово въ казармитѣ за защита на империята. Презъ сжщото това време около и въ Солунъ кипятъ революционни дѣжания: евреитѣ поглеждатъ съ симпатия на всички опити на младотурския комитетъ Иттихадъ ве Тераки (въ който участвува и видниятъ солунски депутатъ Карасо) за модернизиране и реформиране на империята. Но когато последниятъ се отклонява отъ своитѣ задачи и се отдава на панисламизма съ явния стремежъ да мине къмъ пантурцизъмъ, което поражда нови изстребителни борби между отдѣлнитѣ народности, мнозина македонски евреи почватъ да виждатъ въ установяването на единъ автономенъ подъ суверенитета на султана, по европейски образецъ режимъ, единственото възможно спасение на страната. Когато обаче

презъ есенъта на 1912 г. гръцки и български войски заематъ града и въпросътъ за подѣлбата на Македония бива предприенъ безъ даже да се допитва мѣстното население, симпатитѣ на евреитѣ сж всецѣло на страна на българитѣ. На всѣка крачка избухватъ спорове между гърци и евреи, които се разрешаватъ често по кървавъ начинъ. Евреитѣ се държатъ отрицателно къмъ всичкитѣ гръцки домогвания, но между-съюзнишката война разбива последнитѣ имъ надежди. Предчувствуватъ всички, че краятъ на цветущия еврейски Солунъ настѣпва съ бързи крачки.

Отъ подѣлбата на Македония насамъ.

(1912—1928 г.)

Въ началото на XX вѣкъ еврейското население въ Македония се е разпредѣляло приблизително по следния начинъ:

Драма	380	Неврокопъ	110
Щипъ	500	Солунъ	75000
Кавала	2000	Съръ	2000
Беръ—Караферия	500	Горна-Джумая	50—100
Костуръ	1600	Струмица	650
Битоля	6000	Скопье	1700—2000

Отъ тия градове само Горна Джумая и Неврокопъ минали подъ българска властъ, Струмица, Скопие, Битоля и Щипъ — подъ сръбска, а Солунъ, Драма, Съръ, Кавала, Беръ и Костуръ — подъ гръцко влатъ.

Евреитѣ отъ Горна Джумая и Неврокопъ влизатъ въ съюза на еврейскитѣ общини въ България и се ползватъ отъ правата, признати на еврейското вѣрско и народностно малцинство въ тази страна. Въ тия две македонски общини цари пълно спокойствие и евреитѣ не сж били за нищо обезпокоявани презъ този периодъ.

Въ сръбска Македония, доколкото сведенията ни се простиратъ, тѣ се ползватъ съ всички граждански права; политическитѣ имъ правдини обаче сж такива на вѣрско малцинство и тѣхъ ще последва вѣроятно сждбата на сръбскитѣ евреи, днесъ сърби отъ моисеевска вѣра.

Най-интересно е положението на евреитѣ въ гръцка Македония, особено въ Солунъ. Благодарение на економическата дейность на солунскитѣ евреи, солунското пристанище се е издигнало до стѣпень да бжде единъ отъ най-главнитѣ центрове

на морската търговия въ източната частъ на Срѣдиземно море. Но поради тѣхната преданостъ къмъ религията и строгото съблюденіе на сѣботата тѣ сѣ изгубили своето първо и преобладаващо мѣсто въ пристанищнитѣ работи, като сѣ били измѣстени отъ другото население, работещо презъ седемтѣ дни на седмицата (*Memorandum de Joint Foreign Committee de Londres aux membres du Conseil de la S. d. N.* 11.8.1924). Когато презъ зимата на 1912 г. грѣцкитѣ войски се настанили въ града, грѣцкото правителство е заявило на *Alliance Israélite Universelle*, че правата на евреитѣ не ще бѣдатъ нарушени. Презъ юлій 1913 г. г. Генадіосъ, грѣцки пълномощенъ министъръ въ Лондонъ потвърждава тия ангажменти. Съ § 11 на мирния договоръ между Гърция и Отоманската имперія, първата се е задължила категорично да зачита живота, честта, вѣрата и обичаитѣ на мѣстнитѣ жители. На 1919 г. тогавашниятъ и сегашенъ министъръ председателъ Елеутериосъ Венизелосъ е заявилъ презъ време на преговоритѣ за миръ въ Парижъ, че евреитѣ могатъ да бѣдатъ спокойни, че не само ще се ползватъ съ равноправіе, но още и съ права, съответно равни на правата на християнското население по отношение на сѣботната почивка и свободата на труда презъ другитѣ дни. Една година по-късно грѣцкиятъ парламентъ гласува особенъ законъ (авг. 1920) въ духа на изявленията на г. Венизелосъ. По-късно обаче едно първо ограничение на този законъ се явява въ кралския указъ отъ 1923 г., чийто чл. 135 гласи, че сѣбота е седмичниятъ день за почивка на солунскитѣ (а не македонскитѣ) евреи.

Трѣбва да се отбележи, че още отъ първитѣ дни на режима на Венизелосъ въ Македонія борбата между гърци и евреи се бѣ разпалила отново подъ покровителството на самата властъ: пазарниятъ день става отъ понедѣлникъ въ сѣбота съ явна цель да се ошетятъ евреитѣ, носенето на традиционния фесъ се забранява и даже се опитватъ да разрушатъ старитѣ исторически еврейски гробища подъ предлогъ на благоустройство. Евреитѣ разбиратъ много добре, че противоеврейската политика се инспирира отъ самия Венизелосъ, задалъ си за цель да сломи еврейското първенство въ Солунъ и да елинизира града. Въ отговоръ на това негово поведение евреитѣ преминаватъ масово въ консервативно-монархическата партия на Гунарисъ и гласуватъ всички за нейната листа на

изборитѣ презъ 1916 г., въ която и се избиратъ нѣколко народни представители евреи, между които и Малахъ, по-късно министъръ на финанситѣ въ кабинета Гунарисъ. На 1917 г. избухва голѣмиятъ пожаръ въ Солунъ, при още недобре изяснени обстоятелства — почти всички еврейски училища, синагоги и стари библиотеки биватъ унищожени, а сжщо и множество домове. Настаняването на малоазийски бѣжанци-гърци довършва разнебитването на вѣковния еврейски центъръ. Съ настаняването на последнитѣ въ Солунъ избухва нова кампания противъ евреитѣ. Законътъ за сжботната почивка бива отмѣненъ въпрѣки поетитѣ международни задължения. Опитътъ на диктатора Пангалосъ да удовлетвори макаръ и частично еврейскитѣ искания пропада поради зложелателството на Търговската камара и Търговския силагосъ. Едничка работническата класа се отзовава симпатично на еврейскитѣ искания. Напротивъ, властитѣ ставатъ все по зле разположени спрямо евреитѣ, а опититѣ да се превърне сжботата въ пазаренъ день не сж изоставени и до сега.

Отъ друга страна гръцкото правителство открива въ Солунъ специална гимназия за евреитѣ и университетъ, казвайки имъ ясно, че тѣ трѣбва да станатъ непремѣнно елини отъ моисеевско вѣроизповедание.

Тѣй се очертава днесъ положението въ метрополията на сефардското еврейство при почти пълната апатия на мѣстнитѣ евреи и безучастието на сънародниците имъ отъ други страни.

ДАРЪ
отъ
МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

ВМѢСТО УЧИТЕЛСТВУВАНЕ — ЗАТВОРЪ И ЗАТОЧЕНИЕ.
(1875—1878)

Отъ Ив. Апостоловски.

Следъ освобождението ми отъ солунския затворъ¹ отидохъ въ Цариградъ и после презъ месецъ май 1875 год. въ Лозенградъ. Учителствувахме въ Лозенградъ десетъ месеци съ Христо Захариевъ, но доста тайно, подземно, за да не ни подозрятъ турцитъ въ комитаджилъкъ.

Въ село Дерекъой, Лозенградско, бѣше учителъ Проданъ Сербезовъ, родомъ отъ Чирпанъ. Той доста умѣло работѣше по тия мѣста за въстание. Не зная, какъ го подушиха турцитъ че билъ опасенъ за турската държава, взеха го и го изпратиха въ одринския затворъ. Понеже селото остана безъ учителъ, то дерекъойци поканиха Хр. Захариевъ и мене. И така двамата заехме вакантното мѣсто. Започнахме обучението. Всичко вървѣше добре, но следъ нѣколко време започна да се чува, че върлуватъ разбойници по тия мѣста. Заедно съ селянитъ наредихме, щото презъ нощта да дежуримъ, за да запазимъ селото отъ ненадейно нахлуване на разбойницитъ. Оплакаха се ограбенитъ селяни на каймакамина въ Лозенградъ, и последниятъ изпрати потера да преследва и излови разбойницитъ.

А главниятъ водичъ на потерата бѣше Али Пехливанъ, отъ село Карадаръ, близу до Лозенградъ, единъ жестокъ тиранинъ и пръвъ разбойникъ на разбойницитъ. Иванъ Н. Поповъ отъ село Коджда-Тарла, Лозенградско, го описва по-обширно въ своя споменъ за великия лозенградски патриотъ Рододаровичъ.

Дойде Великденъ. Намѣрихме за добре съ Хр. Захариевъ да отпразнуваме празника въ Малко-Търново. Една сутринъ тръгнахме за тамъ. Шосета нѣма. Ударихме по разни пѣтеки низъ горитъ, защото бѣхме изгубили пѣтя. Най-сетне се изка-

¹ Вж. въ „Макед. прегледъ“, г. V кн. 3, стр. 77.

чихме на една висока гора презъ кози-пжтеки и видѣхме, че на едно равнище пасѣха добитчета. Отидохме тамъ. Срегнахме единъ турчинъ съ натоварена [кола съ бакалска стока. Поискахме му хлѣбъ. Даде ни. Бѣхме много огладнѣли. Ние пжтувахме съ чифтета, а облѣклото ни бѣше нѣщо особено. Турчинътъ ни показа пжтя за Търново. Слизайки отъ гората надолу, видѣхме жени да ператъ дрехи на рѣката, но село се не вижда. Като ни видѣха женитѣ, хукнаха да бѣгатъ. Извикахме имъ да не бѣгатъ, защото не сме лоши хора. После се спрѣхме въ гората, преоблѣкохме се и така влѣзохме въ село. Минавайки по главния пжтъ, видѣхме турчинъ на чардакъ да седи. Поздравихме го и си заминахме за хана срещу голѣмия изворъ-чешма. Умихме со и седнахме да си починемъ. Но ето, че иде заптие да ни кани, че ни викалъ голѣмецътъ. Отидохме. Покани ни да седнемъ и ни поржча кафе. Много любезно взе да ни пита, отъ где сме, на каква работи сме и пр. Казахме му, че сме учители въ с. Дерекъой и дойдохме да си направимъ байрама — Великдена въ М. Търново. Той остана много доволенъ отъ отговора ни и ни пожела честитъ празникъ. Взехме си сбогомъ и си заминахме за хана. Търновци, мжже и жени, твърде любезни и гоствприемни хора, каниха ни отъ кжща на кжща да ни гощаватъ, и гдето отидѣхме — софрата готова. Цѣлъ день тя не се вдигаше. Минаха се тритѣ великденски дни, прекарани въ най-голѣмъ разкошъ, въ радости и веселби. Следъ това си заминахме въ Дебекъой.

На четвъртия день отъ Великдень започнахме занятията. Мина се доста време отъ тогава. Една сутринъ дойдоха въ училището кметътъ съ едно заптие и ни покани да отидемъ при голѣмеца — юсбашията. Отидохме. Погледна ни и веднага се обърна къмъ мене и ми каза да си отида. Рекохъ си на ума: „Има си хасъ мене да забравятъ.“ Отидохъ си въ училището и започнахъ преподаването, а Захариева взеха и го отведоха въ градеца Бунаръ-Хисаръ. Тамъ го затвориха. Не се мина много време, дойдоха пакъ въ село. Взеха и мене. Пжтувахме цѣлъ день. Пристигнахме въ града късно вечерята и право въ конака. Отвориха една врата и ме бутнаха вжтре. Бѣше тъмно, като въ рогъ. Направихъ две-три крачки навжтре, но веднага се върнахъ назадъ, уплашенъ отъ лаянето на едно куче. Пипайки съ ржце, набарахъ единъ сандѣкъ и се

зарадвахъ, че ще легна на хубаво мѣсто. Заспалъ съмъ дълбоко, защото бѣхъ уморенъ отъ дългия пжтъ. Не зная, колко време съмъ спалъ, и дойде запитие та ме събуди. Станахъ, но като че не съмъ въ себе си. Заведоха ме при юсбашията.

Той започна да ме пита, где сж другаритѣ ми комити. Отговорихъ му, че не знамъ, що е това комити. Накара запитието да ми наведе главата и каза, че ще ми я отрѣже, ако не изкажа комититѣ. Казахъ му: „Аманъ ефенди, вземи ми главата, че да се отърва отъ всѣкидневнитѣ мжки.“ После юсбашията каза на запитието да ме заведе пакъ въ затвора. Съмна се. Събудихъ се и какво да видя! Тази стая-затворъ била цѣла кучкарница, точно 17 малки и голѣми кучета. Извадиха ме отъ този затворъ и ме заведоха при Хр. Захариевъ. Зарадвахме се, че сме наедно. Поржчахме си гювечъ за обѣдъ. Часътъ стана 12 и гювеча ни го донесоха. Започнахме да ядемъ, но не се минаха нѣколко минути и дойде запитие, което ни заведе въ новъ, по-страшенъ затворъ, подъ стълбитѣ, пълненъ съ дървени вжглища. Тамъ ни държаха въ това положение четири дена, като наливаха отгоре ни вода презъ дюшемето, до пристигането на кавалерия, аскеръ, която ни взема и закара въ Одринъ. Пжтуването ни бѣше много трудно. Спѣхме винаги по дамищата и плѣвницитѣ. Въ Одринъ пристигнахме нощно време. Накараха ни да се провираме презъ едно тѣсно прозорче. Бедниятъ Захариевъ, докато мине презъ това прозорче претърпѣ много юмруци, защото турцитѣ го мразѣха, понеже бѣше извънредно високъ, хубавъ и интелигентенъ човѣкъ. Турцитѣ казваха, че той не е българинъ, защото нѣма такива българи, щѣлъ билъ да е най-малко турчинъ.

Следъ това дойде дежурниятъ на вжтрешната тъмница, взе ни и ни закараха въ най-лошия затворъ, който се казваше „Ишилъ-капи“. Въ този затворъ човѣкъ непременно трѣбваше да бжде обранъ. Не зная, по какви причини насъ не ни закачиха. На сутринята кафеджията ни донесе кафе и то за трима души. Разбрахме, че едното ще е за него. Платихме му 30 пари и той остана много благодаренъ, защото тамъ кафето се продава 5 пари, т. е. 3 кафета за 15 пари. Отъ тогава станахме приятели и никой не ни закачи. Не следъ дълго, една сутринъ, пристигна въ затвора велика блага вестъ — султанътъ далъ амнистия за всички стари и нови затворници, безразлично комити или други. Радостта на всички ни бѣ неописуема. По-

викаха ни всички по имена отъ всѣка стая да излизаме и да се наредимъ въ голѣмия дворъ. Пристигна пашата на конь, спрѣ се въ срѣдата и произнесе горе-доле следното: „Тукъ измежду васъ има много добри хора, но подведоха ги други, лоши хора, а именно даскалитѣ и поповетѣ. Но, султанътъ, нашиятъ баща, прощава грѣшкитѣ на всички ония, които проповѣдватъ да се въстава противъ великата мюсулманска империя. Съвѣтвамъ ви всѣки отъ васъ да се залови за мирна домашна работа, която ще даде на всѣки отъ васъ благодать и спокойствие презъ цѣлия му животъ.“ Извикахме всички „Яшасънъ султана, — за много години!“ . . .

Раздѣлихме се съ Хр. Захариевъ. Той замина за родния си градъ Т.-Пазарджикъ, а азъ за Лозенградъ, гдето останахъ за учителъ.

Презъ сжщата година продължихъ учителствуването си до 17 септемврий 1877 год. На сжщата дата дойде заптие, влѣзе въ училището и предъ ученицитѣ ми каза, че ме вика каймакаминътъ на конака да отида, а самъ той излѣзе отъ училището и си отиде, като ми каза, че той нѣма да дойде съ мене. Казахъ на ученицитѣ, че ще ида до конака, а тѣ започнаха да плачатъ. Утешихъ ги, че скоро ще се завърна, разпуснахъ ги да си отидатъ и имъ Казахъ утре пакъ да дойдатъ. Оставиха ме обаче въ затвора и ме държаха до 25 октомврий. Преди да влѣзна въ затвора, каймакаминътъ ме запита, какви книги имамъ, и поиска да ги види. Казахъ му, че те сж въ сандъка. Донесоха го и взеха да разглеждатъ една по една книгитѣ. Спрѣха се на анатомията и ключътъ на наукитѣ, които имъ се видѣха голѣми, или кой знае какви, и ме запитаха: „Какви кж тѣзи книги?“ Казахъ имъ, че тѣ сж учебници както и другитѣ книги, да се учатъ децата.

На 25 октомврий ме извика каймакаминътъ и ми каза, че ме освобождава подъ гаранцията на Иванъ Даямата, който бѣше ааза т. е. съветникъ въ мезлиша. Сутринята бѣше Димитровденъ. Пѣвецъ черковенъ освенъ мене нѣмаше. Него день извършихме тържествена служба съ тогавашния пръвъ екзархийски свещеникъ Андонъ Драгулевъ, родомъ отъ М. Търново.

Пусна се църква и по обичай тръгнахме по визити отъ кжща на кжща, а азъ трѣбваше да отида пакъ въ затвора, защото гаранцията ми бѣше до отпускъ на църквата. Отидохъ на конака, явихъ се при каймакамина, който ми каза да си

отида и да си гледамъ работата. Отидохъ си. Отворихъ пакъ училището, прибрахъ децата и започнахъ редовно преподаването, но то бѣше за нѣколко дена само. На 12 ноемврий сжщата година презъ нощта ме вдигнаха и право въ затвора. Рано сутринята ме сабудиха. Излѣзохъ на двора и виждамъ доста събрани хора, чувамъ желѣза да дрънкатъ и започнаха да ни нареждатъ, кой подиръ кого ще бжде. Наредиха ни. Първиятъ бѣ Д-ръ Павелъ Димитровъ Беронѣтъ, вториятъ азъ и тѣй наредъ, които бѣхме 16 души, туриха ни на всички халки на шиитѣ и презъ тѣхъ прекараха дълъгъ синджиръ (верига), и тръгнахме за Одринъ. На съмване стигнахме въ село Ениджия. Преди да се влѣзе въ селото, има рѣка бързотечна, а за мостъ служеше една греда, широка около 30 см., и презъ нея ще минемъ както сме свързани. Само Богъ ни запази та не се удавихме. Влѣзохме въ селото и тамъ ни оставиха да си починемъ и похапнемъ. Щомъ се нахранихме, даде се заповѣдъ да станемъ и да продължимъ пжтя си. Стигнахме въ Одринъ. На 14 ноемврий вечерята, Заговезни за Божикъ (Рождество Христово), а ние нѣмаме дори хлѣбъ. Нея нощъ си легнахме гладни. На сутринята пакъ таинъ нѣма. Благодарение на затворниците другари, дадоха ни по частичка хлѣбъ. На третия день ни повикаха на сждъ. Ще ни сждятъ по военния полеви сждъ. Благодарение на нашия отказъ, че не знаемъ нищо, не познаваме никого и че думата комити сега я чуваме, и още, че не се познаваме съ доктора и много други явни лъжи — спасихме се отъ бесилката, та нн осждиха на заточение въ Сирия, гр. Дамаскъ. Следъ два дена ни изпратиха въ Цариградъ. Тамъ ни затвориха въ затворъ, много по лошъ занданъ, отколкото другитѣ. Добре че не ни държахъ много време тамъ.

Отъ тамъ ни заведоха на единъ голѣмъ австрийски параходъ, който ни занесе въ Бейрутъ. Тамъ останахме два месеца, защото всички се разболѣхме отъ тифусъ. Благодарение на грижитѣ на трима славяни доктори (отъ Полша и Чехия) бѣхме спасени. Следъ като оздравѣхме добре, изпратиха ни въ Дамаскъ и ни туриха пакъ въ затвора. Научава се покойниятъ д-ръ Вълковичъ (и той бѣше на заточение, но на служба, воененъ докторъ), дойде при насъ да ни види и ни обеща, че ще работи за да ни турятъ пакъ въ болницата. Така и стана. Пашата въ Дамаскъ живѣеше въ една грамадна кжща. Тази извънредно красива кжща бѣше притежание на една крупна

милионерка (тя имала и други такива кжщи) на име Екатерина Караиванова. Почудихме се на това презиме. Отиде д-ръ Вълковичъ при тая госпожа, помоли я, щото тя отъ своя страна да помоли пашата да ги изпрати въ болницата, понеже сме били много слаби. Пашата се съгласилъ и повикалъ д-ръ Вълковича при себе си и му казалъ да се разпорежи той самъ за тази работа. Следъ два дена докторътъ намѣрилъ болницата и всичко необходимо доставилъ въ нея. Ние пакъ се наредихме въ прекрасна болница, както въ Бейрутъ, съ всички удобства. Останахме въ тая болница до приключването на мира 1878 год. 19 февруарий въ Санъ-Стефано. — Освободиха ни и останахмѣ два три дена тамъ за да разгледаме града. Д-ръ Вълковичъ ни подари по 4 напалеона за пжтъ на 10 души. Той ни изпрати твърде радостенъ и ни пожела щастливо пристигане при семействата си. Каза ни, че и той наскоро ще се завърне въ България. Следъ всичко туй ние му благодарихме за услугитѣ, които ни направи презъ всичкото време и си заминахме.

Варна, V. 1930.

КРЕСНЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ ВЪ 1878 ГОДИНА.

По спомени на Пантелей Урумовъ. Съобщава Хр. Чочковъ.

За да стане Кресненското въстание причината бѣше провалянето на Санъ-Стефанския миренъ договоръ, по силата на който Македония пакъ остана турска провинция. Това положение се узакони отъ Берлинския конгресъ презъ 1878 год., който допусна тая голѣма неправда спрямо българитѣ въ Македония.

Когато презъ месецъ августъ узнахме за решенията на Берлинския конгресъ, незабавно въ гр. Пловдивъ се събрахме около 50—60 по-събудени мъже изъ всички краища на Македония за да се занимаемъ съ създаденото положение. Това събрание стана въ пловдивската митрополия. Между присъстващитѣ бѣха митрополитѣ Панаретъ, епископъ М. Кусевъ, Натанаилъ Охридски, Д-ръ Мишайковъ, Иосифъ Ковачевъ, А. Ляпевъ, Андр. Георговъ, К. Шулевъ, А. Пановъ, азъ (П. Урумовъ) и още много други, умрѣли и живи, чиито имена не си спомнямъ.

Дневниятъ редъ на това събрание бѣше: „Участъта на Македония“. Следъ дълги разисквания събранието се приключи съ следнитѣ решения: 1. да се молятъ за подкрепа европейскитѣ царски дворове; 2. да се отиде въ Русия и да се моли лично рускиятъ императоръ и 3. да се отиде въ Виена да се моли австрийскиятъ императоръ чрезъ посрѣдство на епископъ Щросмайеръ, да вземетъ подъ свое покровителство македонското население. Въ комисията влѣзе и Д-ръ Поменовъ. Обаче реши се, щото имената на членоветѣ на комисията да не се съобщаватъ по чисто политически съображения. При разискванията мнозина застанаха на становището, е че по-добре да се влѣзе въ връзка съ Австрия, защото споредъ тѣхъ Европа била по-склонна да съдействува за австрийски протекторатъ, отколкото за Русия. Поради това реши се преди всичко да се влѣзе въ споразумение направо съ пловдивския

австрийски консулъ чрезъ една тричленна комисия, а следъ това да се отиде въ Виена. Реши се още, единъ отъ тримата делегати да бжде духовно лице.

Въ това време чрезъ три духовни лица се научава за това екзархътъ, който отъ своя страна уведомява комисаря князь Корсаковъ-Дондуковъ. Последниятъ чрезъ сжщитѣ духовни лица внуши на събранието да се изостави идеята за сношения съ Австрия, защото самъ той щѣлъ да отиде въ Ливадия да изложи предъ руския императоръ положението на Македония, и отъ неговата последна дума щѣла да зависи участието ѝ. И действительно подиръ нѣколко дена князь Корсаковъ-Дондуковъ замина за Ливадия. А на връщане донесе радостната вестъ, да се успокоятъ македонцитѣ, тъй като за три години тѣ щѣли да бждатъ освободени. Дали това е било сериозно казано, е въпросъ, обаче веднага се забеляза едно стремление на рускитѣ власти, щото всички по-будни и интелигентни македонски дейци да се назначатъ на служба, а на останалитѣ имъ се внуши да отидатъ да правятъ въстание. Това бѣше пакъ руска политика — временно да се отстрани вниманието имъ и въ друга посока.

Тогава именно мнозина български и македонски патриоти захванаха да организиратъ въстание. Събираха се пушки и момчета отъ разнитѣ краища на България. Образуваха се комитети, по-главнитѣ отъ които бѣха въ Търново, на чело съ Стамболовъ и Сарафовъ, въ Русе и Рахово — съ Никола Живковъ и Симидовъ Фил., въ Пловдивъ, Кюстендилъ, Дупница, Самоковъ и Г.-Джумая. А централниятъ и главенъ комитетъ бѣше въ София — подъ председателството на владиката Милетий; дѣловодителъ бѣше Икономъ попъ Тодоръ, касиеръ — Георги Грековъ. Това бѣше първиятъ комитетъ за онова въстание. Комитетътъ бѣше въ София, защото князь Дондуковъ се премѣсти въ София, тъй като Румелия се отдѣли. Отъ София, гдето имаше складъ, се препращаха пушкитѣ, събирани изъ разнитѣ краища на провинцията чрезъ Теневъ, Бракаловъ, Каранфиловичъ, Урумовъ и други видни лица.

Въ едно отъ събранията на софийския комитетъ се предложи да се избере една тричленна комисия, наречена „Комисари“, за временно правителство на въстанието, което предстоеше да се обяви въ Македония — въ Кресненско. За такива бѣха избрани: П. Урумовъ, Андрей Георговъ и Д. С. Стателовъ.

На този комитетъ бѣше даденъ единъ видъ върховенъ надзоръ надъ цѣлото въстание: да кореспондира съ Ц. К. въ София; да раздава пушки, пари, облѣкло, храна и пр.; да тури административенъ редъ въ освободенитѣ краища; да назначава кметове, старейшини, пждари, клисари, сждии и др. Комитетътъ се снабди съ свой печатъ, регистъръ, знаме, евангелие и кръстъ, тъй като всичко се подвеждаше подъ клетва. Прѣката цель на комитета бѣше да ръководи въстанието чрезъ новоназначения главнокомандуващъ, бивши руски офицеръ Калмиковъ (казакъ по военната часть). Не се знае, дали той не бѣше въ връзка съ руситѣ, но следъ въстанието той е билъ екстерниранъ въ Ромъния. Придружаваха го черногорскиятъ войвода Пеко Павловичъ (Бошковичъ), участвувалъ още въ Босненското въстание, отъ гдето бѣше известенъ и прочутъ; единъ сръбски офицеръ, черногорецъ, Панта Сречковичъ или Сретичъ; военниятъ инженеръ Валтеръ Шулце, като кореспондентъ на нѣкои австрийски вестници, и други нѣкои лица въ тѣхната свита.

Презъ единъ хубавъ есененъ день, въ началото на м. октомврий, „временното правителство“ заедно съ този щабъ потегли на 4—5 каруци за гр. Дупница. Тукъ още съ пристигането си потърсиха комитета, за да му предаде паритѣ, оржията и др. събрани нѣща, но за голѣмо очудване не намѣриха нищо, защото комитетътъ е билъ разнебитенъ. На чело на него стоеше г. Никола Пановъ. Отъ Дупница ръководнитѣ фактори на въстанието потеглихме за Г.-Джумая, гдето мѣстниятъ комитетъ начело съ К. Босилковъ ни посрещна и ни настави едни въ училището, други въ попската кжща, а трети въ разни частни кжщи. Тукъ намѣрихме Луисъ Уткевичъ, полякъ, бившъ учитель по французки езикъ въ Велесъ, ожененъ за българка, който самоволно се бѣше нарекълъ главнокомандуващъ на въстанието. Той се придружаваше отъ Мариновъ, офицеръ, родомъ отъ Етрополе, младъ, храбъръ и изпълненъ съ надежди, и още нѣколко души други воеводи, началници на мѣстнитѣ въстанически чети и други воеводи, между които Капчевъ и единъ грѣкъ.

На другия день „правителството“ и щабътъ държаха въ училището своето събрание, на което присѣдствуваха всички гореспоменати лица заедно съ мѣстния комитетъ. Тукъ „правителството“ имъ прочете своитѣ пълномощия отъ Ц. К. и имъ

изложи целта на мисията си, като имъ дали и нужднитъ за това наставления. Л. Уткевичъ, като разбра, че отъ Ц. К. се назначава атаманъ Калмиковъ за главнокомандуващъ, остана недоволенъ и заяви, че не желае да се подчини и че ще води самъ предприетото въ Разложко отъ него въстание и че съ своитъ другари нѣма да се подчинява на военнитъ разпореждания на Калмикова. Вследствие на това станаха шумни препирни, и въ разискванията се дойде до кървави разправи, съ което се нанесе първиятъ ударъ на дѣлото. Поради това събранието се принуди да раздѣли сферитъ на влиянието между Калмикова и Уткевича. Последниятъ заедно съ другаритъ си да оперира и напада въ Разложкия районъ, а Калмиковъ — изобщо въ района задъ селото Сърбиново, именно въ Кресна, Влахи, по лѣвия брѣгъ на р. Струма и Каршиака, по дѣсния брѣгъ на р. Струма. Тукъ по-главнитъ воеводи на мѣстнитъ чети бѣха Стоянъ войвода, Петко Чолакътъ, Кочо Лютата и др. Първиятъ отъ тѣхъ Стоянъ войвода, имаше на разположение 300 души добре въоръжени, опитни и пѣргави четника. Другитъ по-малки войводи имаха отъ по 20—40 до 100 четници или всичко подъ Калмикова имаше до 800—900 души; а при Уткевича — около 300-400 души. Но всѣки день прииждаха нови сили: ту отъ мѣстнитъ селяни, ту отъ провинциитъ отъ България, които увеличиха броя на четниците. На всички участващи временното правителство раздаваше пушки, патрони и др. припаси отъ главния депозитенъ складъ, който се намираше единъ часъ отъвънъ града Г. Джумая въ мѣстността Чиорлика.

Подъ предводителството на Калмиковъ съ дружината на Стоянъ войвода и на по-малкитъ войводи една нощъ презъ м. октомврий при зори, още въ тъмно, се нападнаха хановѣтъ на село Кресна — два хана — две голѣми огромни здания, едно отъ които е на лѣвата страна на шосето, а другото на дѣсната, едно срещу друго. Шосето отива за Мелникъ и има мостъ на р. Струма.

Селата въ тоя край на Македония освенъ с. Влахи, сж разпрѣснати по махали, по рѣтлинитъ и долищата по на единъ или половина часъ разстояние едни отъ други и обхващатъ една мѣстност отъ нѣколко часа пѣтъ. А съединени сж чрезъ една само црква, училището, общинското управление и нѣколкото кжщи, принадлежащи на старейшинитъ.

* * *

Село Кресна (177 м. надъ морето) е разположено въ една долина при политъ на Пиринъ пл. Мѣстото е хълмисто, залесено съ букова, джбова и кестенева гора. Кресненското поле е плодородно, защото почвата се състои отъ черноземъ; наторено е преимуществено отъ шумата на балкана и прорѣзано отъ безброй бистри като сълза потоци. Поради това плодородието на това поле е доста значително. По-вече се произвежда кукурузъ, а жито по-малко. Обаче тукъ лозята сж най-добри въ Македония — разположени на хубаво и топло слънце и окичени като букетъ по цѣлия склонъ. Отъ тѣзи лозя се получава най-хубавото вино, което се харчи въ Мелникъ, Неврокопъ и Сересъ т. е. въ цѣлата мѣстность около Кресна, наречена Каршилъкъ.

Населението е едро, снажно, здраво и бодро. То се носи облѣчено въ черно облѣкло. А женитѣ сж хубави и червени като ябълки, спретнати, работливи, чисти, интелигентни. Въ този край нѣма оная сиромашия, която я има въ полскитѣ мѣста. Въ облѣклото на женитѣ има едно украшение, състояще се отъ червени гайтани, които китно сж общити по сукмана.

Въ селото има хубаво двоетажно каменно училище, ханове и нѣколко десетки групи кжци, които, както и населението, сж много добре спретнати въ всѣко отношение и правятъ добро впечатление на всѣки пжтешественикъ.

Въ хановетѣ имаше около 130 души аскаръ отъ турския гарнизонъ, единъ милязимъ, двама юзбашии и нѣколко души турски унтерофицери, а останалитѣ бѣха редовни войски, за да пазятъ мѣстността. Като приближиха въстаницитѣ, дадоха единъ залпъ върху хановетѣ, но въ това време отъ турската войска, която вѣроятно още е спѣла, се обадиха само часовитѣ и ставаше само едно движение между войницитѣ. Ала нѣколко души въстаници, които идѣха отъ северъ, се приближиха и промъкнаха до самитѣ ханове и извикаха на турскитѣ войници доброволно да се предадатъ. Но въ това време тѣ си взеха пушкитѣ и се установиха въ хана, който укрепиха. Едни изгърмѣха презъ дупкитѣ, а другитѣ се редѣха предъ хановетѣ въ боевъ редъ. Тогава по командата на Калмиковъ хановетѣ се заобиколиха отъ всички страни и се размѣниха по нѣколко залпа и отъ дветѣ страни, отъ които паднаха двама българи и двама турци и по нѣколко души бидоха ра-

нени. Въ това време турцитѣ извикаха, че ще се предадатъ, понеже бѣха помислили, че въстаницитѣ сж редовна руска войска. Взети имъ бѣха около 200—200 пушки мартинки съ 300—400 патрони, а войницитѣ ги затвориша въ лѣвия ханъ, а въ дѣсния ханъ се настаниха въстаницитѣ. Турцитѣ имаха разни хранителни припаси.

Войводитѣ поставиха стража и преминаха въ Кършилъка, гдето превзеха около 43 села при слаба съпротива на турскитѣ войски. По всички дървѣнти на взетитѣ мѣста въстаницитѣ поставиха патраули.

Временното правителство, заедно съ военния си щабъ, се установи въ единъ отъ хановѣтъ — дѣсния на р. Кресна, и се зае съ административното уреждане на освободенитѣ 43 села. На другия день следъ превзимането на тия села разпратиха се куриери по четиритѣхъ страни на освободенитѣ краища да съобщатъ да се събератъ кметовѣтъ, старейшинитѣ и нѣкои свещеници за да имъ се дадатъ наставления, какъ да се тури административния редъ въ селета. Събраха се около 200 души, които още рано около изгрѣвъ слънце насѣдаха на кржгъ въ една ливада. Деньтъ бѣше прекрасенъ, зелената трева като чудно кадифе постилаше земята и повѣвайки се канѣше дошлитѣ да седнатъ. А пѣснитѣ на ранобуднитѣ птички допълняха тая чудна обстановка. При тая картина и тримата „комисари“ държаха речъ и увещаваха събранитѣ да се подчинятъ на правителството и да се постараятъ да турятъ всичко въ редъ, защото имаше грабежи и разбойничества отъ страна на населението и на въстаницитѣ. На сжщото мѣсто се избраха кметове и старейшини, които тозъ часъ бѣха потвърдени и отъ временното правителство. Раздадоха се брошури и други книжа, съ които се признаватъ за върховни административна властъ въ селото, а старейшинитѣ въ съставъ отъ 4—5 души, пъкъ председателствуватъ на кметовѣтъ, да пазятъ мира и спокойствието на селянитѣ, за която цель да иматъ постоянно избрани отъ самитѣ тѣхъ по 2—3 полски полицаи, за да пазятъ синоритѣ имъ. А чрезъ уредени патраули отъ по нѣколко селяни, нощна стража, да пазятъ селата имъ. Даде имъ се сжщо така и административно-полицейска и сждебна властъ да пресжждатъ по дребни граждански или углавни разпри, а по-голѣми да ги препращатъ на централното управление въ Кресна. Данъци не имъ бѣше позволено да събиратъ, защото това се изостави

за после, когато се уредят работитѣ по-трайно. Най-сетне поржча се имѣ да запазятъ недвижимитѣ имоти, които не подлежатъ на развала—собственостъ на избѣггалитѣ турци, за да имѣ ги предадатъ, когато се завърнатъ стопанитѣ имѣ. А онѣзи предмети, които се развалятъ, се препратиха въ Кресна: 10,000—15,000 ока бакъръ, 15,000 главъ добитѣкъ—овце, овни, кози и нѣкои говеда. Бакърътъ се складира на едно мѣсто въ една черква задъ Кресна, а добитѣкътъ биде раздаденъ на овчари да го пасятъ.

По-сетне стана нужда, щабътъ и комисаритѣ да се премѣстятъ отъ Кресна въ село Влахи.

Въ с. Влахи.

Селото Влахи е разположено на лѣвата страна на единъ потокъ, извиращъ отъ Пиринъ планина. То се заобикаля отъ северъ отъ Пиринъ пл. на извора на потока, отъ западъ отъ единъ камененъ хълмъ, а отъ изтокъ отъ единъ по-високъ баиръ безъ растителностъ. Има хубава каменна черква. Кжщитѣ наброяватъ около 160—200 и сж покрити съ плочи. Както хановетѣ, така и кжщитѣ въ по-голѣмата си частъ сж двоетажни. Училището сжщо така е двоетажно и съ добъръ, интелигентенъ учителъ. Жителитѣ сж заможни, понеже се занимаватъ съ търговия или отиватъ като дюлгери. При всичко че селото се казва Влахи, то е чисто българско.

Настанихме се въ най-голѣмия, хубавъ ханъ. Най-голѣмата стая заеха комисаритѣ и щабътъ, а другитѣ ги заеха воеводитѣ съ свититѣ си. А останалитѣ редовни въстаници бѣха разпредѣлени по кжщитѣ. Вечерята се запалиха нѣколко голѣми огньове, на които бѣха изпечени около 15—20 глави овни за да се хранимъ всички. Тази вечеръ се изпи доста вино съ кофи и стомни за да се подкрепятъ всички — отъ простия войникъ чакъ до щаба и правителството.

Следъ вечерята се състоя воененъ съветъ подъ председателството на атамана Калмиковъ, заедно съ воеводитѣ и правителството, за да се разисква относно мѣрkitѣ, които трѣбва часъ по-скоро да се ввематъ, понеже се узна, че турцитѣ се готвятъ да нахълтатъ въ освободенитѣ мѣста, които бѣха вече провъзгласени за самостоятелна провинция. Взеха се за случая следнитѣ мѣрки: реши се на другия день рано сутринята всѣки войвода съ опредѣлено число въстаници да почне дей-

ствие въ определенъ районъ. Следъ дълги препирни и кавги сполучи се да се опредѣли на всѣкиго районътъ му; следъ нѣколко дена пѣкъ атаманътъ заедно съ свитата си да ревизира войводитѣ. Въ това време между разискванията въ съвета дойде една вдовица и просълзена се оплака, че оставенитѣ на квартира въ нейната кжща вѣстаници, следъ като се наjali и напили, нападнали 17 годишната ѣ дѣщеря съ лоши намѣрения. По заповѣдъ на главнокомандующия и двамата виновници бѣха арестувани и докарани предъ съвета. Следъ като бѣха разпитани и се установи виновността имъ, опредѣли се да имъ се ударятъ до 100 тояги. До гдето се изпълни това наказание, идва още единъ селянинъ и се оплака, че седѣмъ души, квартируващи въ кжщата му, следъ като яли и пили, вмъкнали се въ зимника и изпуснали бѣчвата му съ 700 ока вино. И тѣ бѣха осждени на по 50 тояги. Въ време на изпълнение на пресждитѣ нѣкои отъ войводитѣ имъ се възпротивиха и работата дойде до кървава разправия между последнитѣ, главнокомандующия и правителството. Правителството за удобство се оттегли въ една стая, отъ гдето успѣ да посрѣднични, докато наказанието се намали и въпросътъ се уреди окончателно. На другия день докараха двама младежи, единъ свещеникъ и единъ възрастенъ селянинъ отъ турската територия, уловени, че се промъкватъ въ с. Влахи отъ вечерътъ; обвиняваха ги въ шпионажъ, а особено попа. Нѣкои отъ войводитѣ твърдѣха, че той не е простъ човѣкъ, а другитѣ поради омраза къмъ него бѣха на противно мнение. Но правителството реши да ги изолира затворени, докато се разясни работата.

На другия день атаманътъ съ свитата си отиде къмъ границата, за да ревизира районитѣ. И той на връщане разправяше, че намѣрилъ на едно мѣсто, че отъ 60 момчета липсватъ войводата и 50 души отъ момчетата, а останали само 10 души подъ предлогъ, че другитѣ отишли да се преобличатъ по домоветѣ си отъ други, 300 души били намѣрени само 50—60 души, всѣки ималъ по 2—3 пушки, които продавали за 1—1½ рубли, пиели по цѣли дни. Единъ войвода, Стойко, поставенъ на главния дервентъ по шосето до р. Струма, най-важната стратегическа мѣстность, съ 140 души, безъ да обади на другаритѣ си съ около 80 души отъ четата си тръгналъ къмъ Сърско, а другитѣ въ негово отсъствие се разбѣгали и оста-

вили това важно мѣсто безъ охрана. По пжтя Стойко плѣнилъ единъ турски бегъ и му взелъ 1500 лири откупъ, а по-нататкъ се отдалъ на грабежъ по турски и български кжщи, последнитъ отъ които наричалъ за свое оправдание гъркомански. Като стигналъ до едно село, петъ часа далеко отъ Сѣрѣ, намѣрилъ, че всрѣдъ селото се пекалъ 20-тина овни на шишъ, които били за храна на 200 души черкези, вѣроятно баши-бозукъ. Селянитъ обаче съ радостъ посрещнали въстаницитъ. Въстаницитъ се развеселили и заиграли хоро. Въ това време се явяватъ черкезитъ и ги избиватъ. Спасили се само 10-тина души.

Правителството, следъ тѣзи донесения, се завърна въ с. Кресна, защото с. Влахи не е центъръ. За своя охрана то имаше Панта Сретичъ и 10 въстаника. Отиването въ Кресна се наложи, защото се донесоха известия, че около три табора турска войска идва къмъ сжщото направление. Въ Кресна правителството завари нѣкой си Георги Сахатчията отъ Кюстендилъ, М. К-въ и др. самозвани воеводи и авантюристи, които се бѣха разположили и захванали да се разпореждатъ съ склада, безъ да признаватъ временното правителство. Понеже тия хашлаци бѣха повечко отъ правителството, ние се настанихме въ кжщата на кмета, малко по-долу отъ хана. Указа се, че тѣ били хора на кюстендилския комитетъ. Вечерята тѣ се наговорили да нападнатъ временното правителство. И наистина презъ нощта тѣ изнасилватъ вратата на кжщата да влѣзатъ, обаче последното бѣше поставило караулъ и той не ги пропусналъ. Въ това време излиза офицерътъ, и като разбралъ кои сж, пусналъ само двама отъ тѣхъ, обезоржжени, като заповѣдалъ на караула, ако другитъ насилиятъ, да стрѣлятъ. Отъ тѣзи двама правителството узна, че ако то иска склада, щѣло да бжде избито. Правителството ги успокои и остави работата за другия день. На другия день, когато пристигна единъ отъ воеводитъ съ 40—50 души, съ тѣхна помощъ заедно съ правителственитъ хора самозванитъ воеводи бидоха изгонени. Подиръ 1—2 дена двама отъ комисаритъ отиватъ въ с. Мечкуевци при склада, за да натоварятъ нѣщата на коли и да ги прехвърлятъ на безопасни мѣста. Третиятъ комисаръ г. Д. С. Стателовъ се връща въ с. Влахи при атамана за да му докладва какво става съ добитъка и склада съ бакъра. Комисаритъ бѣха изненадани огъ съобщението,

коли се товарѣли и по заповѣдь на воеводитѣ се закарвали въ с. Сърбиново. А за добитѣка се узна, че синьтъ на Ильо воевода отъ Кюстендилъ дошелъ и го задигналъ, половината отъ който билъ продалъ на предприемачъ за доставка на рускитѣ войници въ Г. Джумая и Дупница по 5—6 гроша главата, а останалитѣ закаралъ на баща си въ Кюстендилъ. Съ това се свърши историята съ склада.

Понеже липсваха пари, двама отъ комисаритѣ отидохме за тая цель въ Гор. Джумая. Но понеже бѣше късно, се настанихме въ хана. Докато единиятъ отъ насъ пишеше рапорта до Ц. К-тъ въ София, вратата се отвори и влиза единъ пиянъ казакъ, който ни запитва: „Що такой?!“ „Здравствуйайте!“ „Какви сте християнски търговци?“ За да се увѣри въ последното, накара ни да прочетемъ „Воскресенската молитва“. Следъ това поканихме го да ни освободи, обаче той почна да вика и крещи, защото ужъ сме го нарекли „Москов-гяуръ“. Обаче въпрѣки тая сцена той бѣ принуденъ да избѣга презъ стълбата, защото е видѣлъ, че работата съ оплакването върви зле.

На другия деръ пристигатъ отъ Рахово г. г. Ф. Симидовъ и Ник. Живковъ, обаче като се развеселили и гърмѣли, предизвикали голѣма гюрултия, поради което бѣха арестувани отъ комитета. Тѣ сж научили, че отъ комитета въ Рахово сж изпратени 5000 рубли, обаче не стигнали въ Кресна, а въ Кюстендилъ.

Въ това време въ Гор. Джумая пристигатъ Натанаилъ Охридски и Ст. Стамболовъ, които носѣли, споредъ сведения отъ мѣстния комитетъ, около 2000 лири. Като се срещнали съ представителитѣ на комисаритѣ, които имъ изложили положението, тѣ отказали да дадатъ пари, понеже били предопредѣлени за Кюстендилъ, а комисаритѣ да поискатъ отъ София.

Въ това време идва и английскиятъ консулъ отъ София въ Джумая и се упжтва, заедно съ драгоманина си г. Матеевъ, въ Разложко съ цель да се осведоми лично върху хода на въстанието и неговитѣ водители.

Следъ тия събития единъ день двамата отъ членоветѣ на временното правителство тръгнахме на връщане отъ Джумая за Кресна. По пжтя попаднахме въ една мѣстность, наречена „Беклема“ или „Караулъ“. Въ единъ рѣченъ боазъ, въ лѣвата страна на Струма, като бѣхме се отбили презъ шумака, а не по отжпкания пжтъ, задъ единъ храстъ намѣрихме единъ

женски черепъ, полуизгнили 2 косака (плитки), до единъ метъръ дълги, руси, чиси и хубави, като вчера оплетени. Това ни даде поводъ да поразгледаме мѣстността и намѣрихме останки отъ човѣшки и добитъшки кости, мяса, колчета отъ кола и др. Питахме единъ селянинъ, какво е ставало на това мѣсто. Той ни разправи, че когато бѣгали турцитѣ, въ този дервентъ е имало разни вещи отъ бѣгащитѣ турци. Тогава селянитѣ отъ околнитѣ села, като разрушили моста на рѣката, избили нѣкои отъ тѣхъ и плячкосали сума вещи и избили маса народъ отъ турското население.

По-нататъкъ, като минахме едно бърдо и единъ баиръ, се откри предъ насъ една грозна картина: на една поляна, обраснала съ дребенъ храстъ, съ единъ периметъръ отъ 3—4 клм. бѣха запалени много огнища и около всѣки огънь по 10—15 човѣка. Помислихме, че сж наши въстаници на лагеръ или че турцитѣ сж изгонени до това мѣсто. Но като се приближихме до тѣхъ, оказа се, че това сж били бѣжанци, които бѣгатъ отъ турския аскеръ и башибузукъ. Картината бѣше покъртителна: голи-боси жени, деца, старци и девици, измѣсени съ добитъка. Всѣки избѣгалъ съ това, съ което е могълъ. Тѣ бѣха се настанили на това мѣсто да пренощуватъ и на другия день да заминатъ за Джумая. На тръгване очитѣ ми останаха у тѣхъ: нѣкой взелъ старата си майка на гърбъ, други — децата си, трети навързали свини презъ кръста; а една голѣма часть болни се влачеха, кой подъ мишка, кой на гърбъ, на ржце, понеже нѣмахъ коли. Когато се явихме предъ тѣхъ, съ камъне щѣха да ни избиятъ, защото заради насъ страдаха. Обаче ние можахме по единъ деликатенъ начинъ да се измъкнемъ и да се приберемъ въ с. Кресна.

Въ това време Калмиковъ заедно съ щаба си се намираще въ с. Влахи. Съ него сжщо бѣха и 2—3 войводи, едни отъ най-привързанитѣ му. Калмиковъ бѣше младъ човѣкъ, около 30—35 години, който говорѣше на единъ смѣсенъ сръбско-български езикъ. Той бѣше доста уменъ, догадливъ, пѣргавъ, неустрашимъ и много общителенъ. Ала като виждаше, че е спечелилъ влияние и власть между близкитѣ си другари и воеводи, разпусналъ се бѣше доста много и се бѣ отдалъ на пьянство, а главниятъ му другаръ, Пеко Бошковичъ, и безъ това доста пиеше. Така тѣ занемариха работата си и оставиха надзираването на отдѣлни комити. Това негово поведение

бѣ принудило вр. правителство да му направи забележка, че той отива въ разрѣзъ съ дѣлото. Сжщевременно докладва се на Центр. К-тъ, поради което последниятъ писа едно писмо да му се внуши акуратностъ и съдържаностъ и подчинение на началството му. Писмото бѣше прочетено въ единъ съветъ отъ воеводи и цивилнитѣ власти. Въ време на четенето Калмиковъ се разгнѣви и яростно извика: „Спри!“ и запъна пушката срещу вр. привителство. Но Стоянъ воевода и други воеводи съ извадени револвери се хвърлиха върху му. Завърза се едно сборичкване. Двама отъ вр. правителство подъ предлогъ на служебна работа напуснахме заседанието, а Стателовъ предъ обещаната закрила отъ Стоянъ войвода остана при тѣхъ, за да се помирятъ.

Въ това време турцитѣ бѣха концентрирали на границата на освободенитѣ земи 6 табора войска съ 2 топа. Всѣки таборъ имаше по 500—600 войника. Разпредѣлени бѣха на 3 групи: дѣсна, лѣва и центъръ. Централната вървѣше по шосето на р. Струма, лѣвата по мѣстността Кършилъка, а дѣсната насочена срещу височинитѣ по източния баиръ на с. Влахи. Въ тѣхъ се виждаше една стратегическа мѣрка: бавно да настѣпватъ и да гърмятъ съ топоветѣ си повече на въздуха, за да изплашатъ въстаницитѣ. Като приближихме къмъ селото Кресна, виждахме и чувахме стрелбата на турцитѣ, а сжщо така забелязахме, че на отсрещната страна на Струма въ една тѣснина се води сражение. Въ резултатъ узнахме, че въстаницитѣ, макаръ че имали надежда въ себе, си принудени сж били предъ силната турска войска да отстъпятъ. Но 50—60 души мъжествено бѣха останали на дервента да се сражаватъ, и когато отъ тѣхъ паднали 20 души, то тогава и останалитѣ остѣпиха и дервентътъ се превзе отъ турцитѣ. Централната група се забави, обаче се вести подъ самото с. Кресна. Опасността отъ турската войска наложи на щаба и на вр. правителство да се оттеглятъ по-навжтре. По частенъ източникъ се узна, че шпиониралъ попътъ на селото, за което биде обесенъ на единъ столѣтенъ яворъ. На сутринята турцитѣ сж го взели за караулъ, надали 1—2 залпове отъ около 20 пушки и трупътъ падналъ. Населението и въстаницитѣ се събудиха и удариха на бѣгъ къмъ западния баиръ, гдето следъ малко се завърза едно слабо сражение. Обаче благодарение на единъ попъ отъ колибитѣ и блоковетѣ камъне на

около, се завърза едно сражение, което трая около половинъ часъ, при което паднаха и отъ дветѣ страни по 10—15 души. Следъ това сражение въстанилитѣ се оттеглиха задъ баира въ воденицитѣ. Турцитѣ останаха въ селото и удариха на плячка, разорение и клане. Вечерята въ една отъ кжщитѣ се събира съветътъ отъ Калмиковъ, Пеко Бошковичъ, Стоянъ воевода, Панко Чолака, Панта Стретичъ, Валтеръ, Стателовъ и др., които решаватъ подъ предлогъ, че руситѣ това изискватъ, четата на Стойко, която ограбваше въ Сърско, да се задържи и да ѝ се отнематъ всички пари, които е заграбила. Обезоръжението ѝ е станало лесно и бързо, и по пжтя за Джумая довърени лица на Калмиковъ ги избиватъ. Сжщото е станало съ Стоянъ войвода и Панко Чолака, въ които били намѣрени около 5—600 гроша, които Стателовъ е донесълъ въ София на Центр. Комитет. Останалитѣ двама комисари сжщо потеглили за вжтрешността. По пжтя пленници турци ни се оплакаха, че стражата ги ограбвала и ги биела, заради което молѣха тѣ да бждатъ пратени въ Джуия и да бждатъ предадени на руската власть. Обаче по-късно се узна, че въ нашия лагеръ има шпионство. Нѣкой си Алекс. Филиповъ отъ Прилепъ е билъ личностъ, която бѣше заподозрена въ разни сношения съ турскитѣ войници, а особено съ офицеритѣ, на които имъ препращалъ писма, безъ знанието на вр. правителство.

Двамата комисари се установихме въ с. Сърбиново, като по-безопасно мѣсто. Спрѣхме въ кметовата кжща на северната страна на селото. То е разположено на половинъ часъ и 6—7 килом., на лѣвата страна р. Струма на къмъ северъ. Центъръ е на 400—500 кжщи, разхвърлени по политѣ на малкитѣ пирински предпланини, които обграждатъ една котловина. Баиритѣ сж обрасли съ джбъ и кестенъ. Селото има една черква, едно училище, една фурна и бакалница.

Вечерята, следъ като писахме рапорта до Ц. К-тъ за положението, безъ да подозираме, че сме въ опасностъ отъ страна на турцитѣ, които ги оставихме на далечъ, спокойно си легнахме. Обаче къмъ 10—11 часа вечерята внезапно турцитѣ изгърмяватъ съ топъ откъмъ източната страна по пжтя за Кресна. Гюлето падна кжде черквата, която вѣроятно вечерята се е присторила на турцитѣ като крепостъ. Въ това време изплашенитѣ домашни на кмета почватъ да бѣгатъ, кой на кжде видѣлъ. Тогава се разбѣгватъ всички, дори и ние, представи-

телитѣ на вр. правителство. По пжтя щѣхме да се изпрѣчимъ предъ турскитѣ власти, ако единъ комита не ни бѣ позналъ ни преведе презъ единъ другъ пжтъ, гдето временно ни на- стани въ една овчарска кошара. Отъ тукъ насила се взеха два коня и бързо се отправихме до едно село, а отъ него къмъ Джумая, гдето се настанихме въ една бощинска кжща.

Както споменахъ по-горе, въ Разлога действуваше Утке- вичъ заедно съ поручикъ Мариновъ, бившъ опълченецъ, и др. Този отрядъ се бѣше раздѣлилъ на две отдѣления, а отдѣ- лението, което предвождаше пор. Мариновъ, следъ като бѣше превзело нѣкои села, пристигнало и нападнало градеца Ме- хомия или Банско, не помня точно. Тѣ влѣзли въ града, а тур- цитѣ се разбѣгали, и се изпокрили. Ала въ едно кафене на единъ площадъ били затворени 10—15 души турци, които не искали да се предадатъ. На предложението на пор. Мари- новъ да се предадатъ, тѣ отговорили съ единъ залпъ, отъ който повалили нѣколко въстаника, между които билъ раненъ въ бедрото и въ единия кривъ и пор. Мариновъ. Обаче на тур- цитѣ имъ пристигнала помощъ и нашитѣ въстаници трѣбвало да се оттеглятъ, а пор. Мариновъ на носилка го донесоха въ Джумая въ училището, гдето сетне се лѣкуваше. Отъ тукъ бѣше пренесенъ въ София, гдето въ болницата отъ ранитѣ умрѣ.

Сжщо така разпокжсана дейность е проявилъ и Ильо войвода, който съ около 200—300 въстаници безъ да се под- чини на вр. правителство е водилъ на границата нѣколко сра- жения безъ резултатъ.

Въ Джумая следъ единъ два дена отъ пристигането на двамата комисари около обѣдъ ненадейно пристигна и тре- тиятъ, Д. Стателовъ. Той пристигна уплашенъ и смутенъ. Той веднага и насъ покани да бѣгаме, защото въстаницитѣ се раз- бунтували и захванали да вършатъ убийства, та да не би и ние да пострадаме, като ни разправи за всички гореспоменати убийства отъ Стойковата чета, на Стоянъ войвода и Петка Чолака и че тѣ тръгнали да си дойдатъ въ Джумая. Работата била такава: четниците на Стоянъ войвода, като узнали за ковар- ното убийство на войводата си, грабватъ пушкитѣ и почватъ да гърмятъ срещу цѣлия щабъ па дори и Стателовъ. По пжтя за Джумая въ една тѣснина щабътъ и други четници ги на- падатъ, за да ги избиятъ, гръмнали нѣколко залпа, но въ това време всичкитѣ се разпръснали, кой кжде видѣлъ. Презъ

нощъта ние избѣгахме съ кола, защото имяхме положителни сведения, че четата идва къмъ Джумая. Презъ нощъта пристигнахме въ Дупница и се настанихме въ единъ ханъ, отвънъ града за по-лесно бѣгане. Презъ тази нощъ захвана една виелица и буря. А отсамъ Дупница къмъ София отъ студъ измръзнахме и слѣзохме да ходимъ пешъ, защото язденето или седенето не бѣ възможно. И така вечеръта стигнахме въ София.

Въ София написахме обстоенъ докладъ за всички тия приключения и за цѣлото въстание и за неговия печаленъ край. Рапортътъ бѣ прочетенъ и подаденъ въ общото събрание на Софийския Ц. Комитетъ, който сжщо получи и паритъ, който донесе Стателовъ.

Документитъ отъ въстанието и преписката по него — смѣткитъ, протоколитъ и др. книжа останаха у дѣловодителя на комитета Икономъ попъ Тодоровъ отъ София. А следъ смъртъта му останаха у сина му, който е офицеръ въ българската армия и който вѣроятно ги държи още или пъкъ ги е предалъ нѣкому.

Отъ гореизложеното се вижда, че въстанието е било неподготвено, неорганизирано, повѣрено на такива атамани и воеводи, дори и чужденци, недисциплинирани, нѣмащи помежду си никакво съгласие или солидарность и не изпълняващи заповѣдитъ на началниците си. Поради всичко това не бѣше възможно да се очаква другъ резултатъ.

Рецензии и книжовни вест.

Georges Desbons, La Bulgarie après le Traité de Neuilly. Avec 13 cartes hors-texte. Préface de M. Justin Godart, Sénateur, Ancien Ministre. Paris. 1930, 8° 462+XII.

Към политико-историческата литература, която обяснява положението на България следъ свѣтовната война, се прибави подъ горното заглавие едно крупно съчинение отъ г. Жоржъ Десбонъ, докторъ на

Жоржъ Десбонъ.

правото и адвокатъ при апелативния съждъ въ Парижъ. Трудътъ на г. Десбонъ е голѣма и приятна изненада за всички, които следятъ следвоенната литература досежно Балканския полуостровъ отъ гледна точка на обективната история и на практичната политика. Предговорътъ на книгата е написанъ отъ Жустенъ Годаръ, известния у насъ съ необикновената си прямота доблестенъ синъ на Франция, обикналъ правдата заради самата нея, състрадателенъ къмъ онеправданитѣ, чувствителенъ къмъ злочестинитѣ на невиннитѣ. Съ топли думи Годаръ възхвалява дѣлото на едного като себе си, бележития трудъ на Десбонъ, за който тукъ ще поговоря. И другъ пжтъ съмъ отбелязвалъ на това мѣсто

предимства на съчинения отъ тоя родъ, въ които безпристрастно се изнася истината за България, обаче въ случая има нѣщо повече отколкото да изпълня рецензентски дългъ: чувствавамъ, че трѣбва да дамъ изразъ и на възхищението, свързано съ чувство на признателностъ, що ме обзема следъ прочита на тая бележита книга, образецъ на пълна обективностъ, основана само върху факти безогледно кому ще бждатъ угодни или неугодни. Отъ нея напълно блѣсва печалната българска действителностъ, — неправдата, сторена на България, и то въ немалка мѣрка и отъ собствения на автора народъ, французкия. Чувствува се, че книгата е дѣло на човѣкъ съ правдива душа, пламенно сърдце и силна воля. Добре казва уважаемиятъ Годаръ въ предговора си, че книгата на Десбонъ е искрена и мощна, изживѣна отъ автора, вдъхновена отъ

страстта на правдата и на истината. Да, тѣзи добродетели въ Франция още сж живи и тѣ сж латентнитѣ двигатели тамъ къмъ ония велики подвизи, чрезъ които французкиятъ народъ нерѣдко въ историята си нравствено високо се е издигалъ. Четейки тази книга и намъ, тежко пострадалитѣ и отъ сжщата Франция, по-право отъ нейната дипломация, става по-леко на душата та не губимъ вѣра въ западноевропейската човѣщина, въ всемирната сила на човѣшкия гений.

Напразенъ трудъ би било да продължавамъ съ общи изрази на одобрение и възхищение да характеризувамъ книгата на Десбонъ, — тя трѣбва да се прочете. При все това считамъ за умѣстно, съ огледъ къмъ нашия по-широкъ кръгъ читатели, тукъ да изнеса частъ отъ своитѣ бележки за нея.

* * *

Госп. Десбонъ не е отъ онѣзи лѣзки писатели на книги за Ориента, набързо стѣкмени възъ основа на повърхностни лични наблюдения и на фрагментарни сведения, черпени отъ случайно попаднали имъ въ рѣка чужди съчинения. Напротивъ, съ основателността на нѣмеца Десбонъ въ течение на единадесетъ години е събиралъ материалъ за своята книга. Идвалъ е въ България, изучавалъ е българската история отъ край до край, проучвалъ е и цѣлата досежна етнографска и политическа литература — неговитѣ библиографски указания къмъ всѣка отъ дванайсетѣ глави на книгата се отличаватъ съ необикновена пълнота — така че, ръководенъ отъ идеята, че има единъ спасителенъ изходъ за България, едно справедливо решение на българския въпросъ включително съ македонския, което би осигурило благоденствието на южнитѣ славяни и би послужило на мира на близкия изтокъ, той, напълно осведоменъ върху миналото и настоящето, най-сетне сѣда аргументирано да произнесе своята присѣда надъ сторенитѣ исторически грѣшки и неправди спрямо България и да даде и свое мнение по отношение на бъдещето.

Поради тѣзи си качества трудътъ на Десбонъ представя най-изчерпателната политическа критика по българския въпросъ между всички, появили се подиръ свѣтовната война подобни съчинения. Съдържанието на книгата на Десбонъ напълно потвърждава това, що самъ авторътъ казва въ своя предговоръ за подготовителнитѣ си студии.¹

¹ „J'ai écrit ce livre en citoyen français — avec une absolue indépendance de jugement, même à l'égard de la Serbie, dont le courage me séduit et pour laquelle je professe une affection profonde, de la Roumanie que j'aime, et de la Grèce dont la culture m'emprisonne et m'enthousiasme. — J'ai étudié sur place, à diverses reprises, les angoissants problèmes bulgares et je ne me suis décidé à livrer ces pages au public qu'après onze années de recherches, d'investigations, de réflexions, après une centaine de conférences dans de milieux, pourtant instruits, où j'ai presque toujours rencontré une déconcertante méconnaissance de difficultés graves pour l'avenir de la paix européenne. — Je me suis attaché à voir impartialement, à disséquer selon les règles de la méthode historique, à exposer avec l'objectivité d'un physiologue. D'aucuns me disent, que ce travail est une œuvre de bataille, en même temps qu'un acte d'espérance dans la triomphe de la justice.

La vérité est, en effet, une arme“.

По-долу азъ особено ще изтъквамъ онѣзи сжждения на автора, които напълно характеризуватъ неговата римска ригорозностъ по отношение на дипломатически актове, чрезъ които се е потъпкувало правото на народитѣ да разполагатъ съ себе си, а се е насаждало безправие, било поради грубъ егоизъмъ, било поради политическо кжсогледство главно на дипломатитѣ, най-виновнитѣ за страшнитѣ страдания, на които българскиятъ народъ е билъ изложенъ, особено отъ Берлинския конгресъ насамъ.

I.

Излизащъ отъ тезата, че който нищо не знае отъ българската история, не може да разбере и българската политика, г. Десбонъ е вникналъ въ българското минало, знае до подробности българското национално и културно възраждане. Възраждането ни се характеризира чрезъ морално освобождение, чрезъ училищата, книгата и черквата, следъ което тепърва следва политическата свобода, когато напротивъ сърбското освобождение върви обратно, и затова освободителното движение на Карагеоргиевичитѣ е направило повече шумъ отколкото дѣло религиозно, училищно и литературно. Берлинскиятъ договоръ разпокжса Балканския полуостровъ противно на историята, на географията — за да се задоволи австро-германскиятъ егоизъмъ. Тукъ Десбонъ хвърля всичката вина върху Бисмаркъ, когато сега е известно, че не е той толкова отговоренъ за дѣлото на Берлинския конгресъ. Единъ инквизиторски духъ, казва Десбонъ, би могълъ да се запита, да ли въ възврѣщането Македония на султана официална Европа не е виждала възможностъ да се подържа размирица на Балканитѣ. Въ Берлинския конгресъ великитѣ Сили раздадоха на свои протежета земи, които не имъ принадлежатъ и върху които нѣмаха никакво право. Българска Морава се дава на Сърбия, а Ромъния изгубва северна Добруджа (35). Последното е грѣшка у автора, вмѣсто да каже, че въ замѣна на Бесарабия получава северна Добруджа. Следъ Румелийския превратъ България става вече модерна държава. Но българитѣ не забравяха, че вънъ отъ политическитѣ имъ граници оставатъ тѣхни братя по езикъ и по вѣра подъ чуждо иго — македонцитѣ. Стремезътъ на българитѣ да освободятъ последнитѣ довежда най-сетне до сърбско-българския договоръ отъ 1912 г. и войната съ Турция. Българското оржие се покрива съ слава при Люле-Бургасъ и Одринъ, обаче съюзътъ съ сърбитѣ, които сж български неприятели, доказва сърбската измѣна въ тайно сдружение съ гърцитѣ, които почти що не се биха въ тая война (... les grecs qui ne se sont presque pas battus).

Въ момента, когато избухна свѣтовната война (презъ августъ 1914 год.), България е имала само една цель — да използва събитията за да освободи своитѣ земи. Защото България въ 1912 год. воюва за да завърши своето народно обединение; въ 1913 год. тя пакъ дигна оржието за сжщата цель, а презъ 1915—1918 г. българитѣ съ хиляди изгинаха пакъ за сжщия идеалъ. Колкото и да е сгрѣшилъ единъ народъ и неговиятъ държавенъ глава да заслужава наказание, при все това нищо не може да намали свободата на народа, нито неговото неуве-

даемо (*imprescriptible*) право да разполага съ себе си. Така е говорилъ Уйлсонъ. А мирътъ въ Ньойи санкционира само наказание и не е нищо повече отъ това: отнема на една частъ на българския младъ и пламененъ народъ това свещено право, не му позволява да осъществи своето обединение.

Единъ проблемъ се изпрѣчва предъ българската съвестъ — да възстанови народното единство. Признаванъ или прикриванъ, той еднакво господствува надъ българския политически и общественъ животъ, надъ вътрешното и външно бждеще на България. Той ще остане опасенъ, докато не се осъществи голѣмото национално обединение на всички южни славяни. Десбонъ именно вижда спасението въ една истинска Югославия отъ Адриатическо до Черно море и отъ Дунава до Егейско море, която ще обедини южното славянство. Десбонъ казва, че не забравя, какво много българи заявяватъ, че предпочитатъ да си останатъ граждани на малка България отколкото да станатъ поданици на една твърде голѣма Югославия, но той не отдавалъ първостепенна важностъ на тази съпротива. Защото подъ истинска Югославия той не разбира Югославия, подложена на сръбски камшикъ (*sous la férule serbe* — 41). Великитѣ сили споредъ школата на Бисмарка, който създаде една Германия, която не бѣ друго освенъ уголѣмена и надмощна Пруссия, позволиха да се създаде една Югославия, която въ сжщностъ е една голѣма Сърбия. Уголѣмението на Югославия, създадена не чрезъ жертви само на сърбитѣ презъ време на голѣмата война, а чрезъ жертви на всичкитѣ съюзници, е означавало за всичкитѣ заинтересувани страни бързо разрешение, опредѣлено и окончателно на македонския въпросъ, тази кама, постоянно потапяна въ отрова, споредъ думитѣ на Стефанъ Пишонъ (*ce poignard sans cesse trempé dans le curare, selon le mot de Stephan Pichon*). То е означавало удовлетворение на всичкитѣ народни домогвания чрезъ връзкитѣ на единъ братски федерализъмъ. То е щѣло да бжде спойката на единъ грамаденъ славянски блокъ, солидната халка на една осигурителна верига противъ войната, която трѣбва да започва отъ Балтийското море презъ Полша, Ромъния и Югославия и да свършва въ видъ на вилка (*en fourche*) до Черното, Егейското и Адриатическото море. То не би, но утре ще стане чрезъ съдействието на другитѣ югославяни включително и на чиститѣ сърби (*y compris celle de purs serbes*), загрижени за бждещето на своето отечество (41).

Това е вѣруето на нашия авторъ, който и на други мѣста въ книгата си го повтаря и го дообяснява, както ще видимъ по-долу.

II.

На България отрѣзаха разни части отъ родната ѝ земя (Глава II, 45 нат.). Ньойскиятъ договоръ ѝ отне и земя, която се счита за чисто българска. Това е бруталенъ фактъ. Войницитѣ на Съглашението се биха и мрѣха за свободата на народитѣ за да разполагатъ тѣ съ себе си. До единъ милионъ и осѣмстотинъ хиляди само французи сж дали живота си въ свѣтовната война. „А Сърбия — не казвамъ Югославия — получи

и земи отъ царство България. Подъ какъвъ предлогъ? Съ огледъ къмъ стратегически възможности. Това е сторено въ интереса на интернационалнитѣ финансисты, тѣзи пирати, които иматъ нужда отъ размирици дори и отъ войни. Като разгледаме и анексиитѣ ромънски и гръцки, постигнати въ Ньойи, явно е, че делегатитѣ на мира тамъ доброволно сж обърнали гърбъ на историческата и географическата истина“.

Македонцитѣ, българи по раса, продължаватъ да чакатъ своето освобождение, — тѣ само промѣниха господаритѣ си. Македонцитѣ, толкова достойни за съчувствие, бидоха хвърлени въ робство, и то главно чрезъ сръбската администрация въ едно робство невѣроятнo, ужасно. Престъплението е толкова възмутително, че тѣзи, които упражаватъ народитѣ отъ западна Европа, не могатъ го разбра или пъкъ вляватъ народитѣ отъ западна Европа, не могатъ го разбра или пъкъ е страхъ да го разбератъ или пъкъ не смѣятъ да го разбератъ и да го отмѣнятъ. „Ние ще хвърлимъ свѣтлина върху неговата скандалност и неговия непоносимъ характеръ, защото Европа не се би, не пролива кръвъ, не се осакати и не измрѣ до половина за това мрачно зрелище: историята, географията, етнографията, економическитѣ нужди, здравиятъ разумъ, моралътъ, почтенността бидоха стъпкани чрезъ договора въ Ньойи! Той ще трѣбва да се ревизира, за да зацари миръ на Балканитѣ“.

Цариградъ, Трънъ, Босилеградъ винаги въ историята сж се причислявали къмъ българскитѣ земи. Населението по езикъ е българско. И долината на българска Морава и на Нишава съ гр. Пиротъ сж български земи, а по Берлинския договоръ се паднаха на Сърбия. Въ сжщностъ присвояването на западнобългарски земи продължава политиката, внушена отъ Австрия. Въ 1833 г. по внушение зтъ Виена се анексира Тимошката долина съ Кладово, Неготинъ, Заечаръ и Княжевацъ съ до 150,000 българско население срещу 43,000 сърби. Сърбия играеше на сигурни карти, — тя използва общитѣ страхувания на Австрия, Германия и Англия отъ едно напредване на Русия къмъ Цариградъ и къмъ Западъ. Желанието на Сърбия да владѣе Трънъ и Цариградъ (по погрѣшка на автора е казано „и Тимошката област“), което не се осъществи въ Берлинъ, се постигна въ Ньойи, въ видъ на „стратегична позиция“, за да се засили въоръжена Сърбия срещу обезоръжена България. Съ една безочливостъ и невежество (*une impudence et une ignorance*) великитѣ Сили така разполагаха съ отечественото наследство на малкитѣ държави, на които дори не позволиха да присъствуватъ при разискванията за да защитятъ своитѣ гледища. Сърбия получи до 2566 кв. клм. български земи. Така тя следъ Пиротъ се промъкна въ Драгоманския проходъ, втора римска тѣснина (*cette clausura secunda des romains*). Загубата на Цариградъ е сжщо чувствителна за България.

Това поведение на Сърбия, да заграбва български земи, ще да е по внушение на нѣкоя велика сила, — тя обаче не е Франция.

Авторътъ подробно излага историята съ анексията на Добруджа отъ 1877 год. насамъ, като посочва и цѣлата по-важна литература по въпроса. Всѣки французинъ ще съжалява, че делегатитѣ за мира въ 1919 год. съ такава лекота (*legerté*) забравиха ромънскитѣ изявления противъ анексията на Добруджа отъ 1878 год. И сега отродяването на Добруджа е господствуваща грижа на ромънското правителство (с. 88).

Въ статистикитѣ за източна Тракия е трѣбвало да се взематъ въ внимание и около сто хиляди помаци та въ сжщностъ българитѣ сж не 228 а 308 хиляди срещу 163 хиляди гърци. Напразно грѣцкитѣ атински професори изкарватъ помацитѣ че не били българи. Сжщо тѣй и бѣжанцитѣ отъ източна Тракия трѣбва да се причислятъ къмъ българското население. Множество бележити писатели, отъ които авторътъ цитува пасажы, признаватъ българското мнозинство въ Тракия. Това всичко се дължи на по-голѣмата частъ делегати на мирната конференция, излѣзли отъ тия посрѣдствени срѣди, каквито сж парламентитѣ, които блещатъ съ невежество. „Дипломацията е една стара фантосана дама“.

Преминавайки къмъ плачевната история на западна Тракия, авторътъ излага възмутителнитѣ обстоятелства, при които Гърция се добра до западна Тракия — до 8000 кв. клм. земя. Привежда се статистиката на населението, направена отъ международната администрация въ тая страна. Картината на бѣжанцитѣ презъ 1920 г. следъ заминаването на французкитѣ окупационни войски е покѣртителна. Англия не е искала да остане Франция въ западна Тракия. Описватъ се страшнитѣ жестокости на гърцитѣ, вършени следъ възвръщането имъ въ западна Тракия¹, ужаситѣ въ Скеча (Ханти) отъ грѣцки банди и пр.

Авторътъ изтъква благодатнитѣ последици отъ една автономна Тракия, ако да бѣше се създадала, което е щѣло да бжде въ интереса на Франция.

III.

Особено голѣмо внимание е посветилъ Десбонъ на македонския въпросъ, (гл. III, с. 144—221). Населението въ Македония въпрѣки разнообразието си представлява ако и нееднородна група, все пакъ една различаващата се отъ съседитѣ си агломерация, която клони къмъ единство, а главно — къмъ свобода. България счита македонскитѣ славяни за българи, а сѣрбитѣ ги прогласяватъ за сѣрби. Разглежда се цѣлиятъ въпросъ. Въ сжщностъ до 1885 година Сѣрбия не е мислила за Македония (*ne pansa point à la Macédoine*), както се бѣ изразилъ самиятъ Миловановичъ, известниятъ бившъ сѣрбски министъръ на външнитѣ работи. Отъ гдѣ произлиза, че изведнажъ Сѣрбия взе да се домогва за Македония? Обяснението е просто: Виена, за да отклони Сѣрбия отъ Адриатическото море, я насочи къмъ Солунъ. За тая завоевателна политика лесно се е спечелило сѣрбското обществено мнение. Външното министерство въ Бѣлградъ става центъръ на една скжпа пропаганда. Трѣбвало е да се покаже на Европа сѣрбскиятъ характеръ на Македония. Това е периодътъ на редица публикации съ чисто лъжлива научна основа, която зле прикрива преследваната политическа цель, както е напр. съ известната книга на Гопчевичъ. Една научна руска мисия на чело съ Кондаковъ и Милюковъ установи истината — българщината на македонцитѣ. Въ противовесъ на руската констатация сѣрбското правителство мобилизира най-добрия сѣрбски географъ, професора Іов. Цви-

¹ „Gendarmes sadiques, attentats, viols, bestialités, ne reculant pas devant la pédérastie enfantine, professionnels du chantage à l'internement dans les îles“ etc. (129).

ичъ, който систематично почна да обсебва Македония, като отдѣли първонъ Скопье съ околията му отъ Македония и го причисли къмъ Стара Сърбия. Сетне той отиде и по-нататъкъ, а неговиятъ колега Андоновичъ причисли къмъ Сърбия и областитѣ до Островското езеро. Най-сетне доаждва Никетичъ, който просто заличава Македония, която не била друго освенъ продължение на Сърбия, населена съ сърби дори до Солунъ, въпрѣки противоположнитѣ свидетелства на видни автори, чиито мнения Дебонъ цитува.

И гърцитѣ сжщо така си присвояватъ Македония. Но за тѣхъ главниятъ народностенъ белегъ е вѣрата: всѣки православенъ християнинъ подъ ведомството на цариградската патриаршия е гъркъ. „Всичкитѣ жители на Гърция, които вѣрватъ въ Исуса Христа, сж елини“ — е казано въ гръцката конституция отъ 1822 год., и въ тоя духъ за гърци сж сметнати и българи, власи, албанци, гагаузи дори и цигани. На тая гръцка теза — на тази църковна система се указалъ ревностенъ адвокатинъ на конгреса на мира самиятъ гръцки министъръ-председателъ Венизелосъ. Ректорътъ на Атинския университетъ Казасисъ му дошелъ на помощъ, доказващъ, че цѣла Македония, именно Солунскиятъ и Битолскиятъ вилаетъ сж гръцки, а сърбитѣ имали право само надъ Косовския вилаетъ. А въ сжщностъ, казва Дебонъ, тѣй нареченитѣ. „българо-гласни“ (bulgarophones) гърци сж чисти българи. Десбонъ цитува и отъ рапорта на единъ гръцки полковникъ на 18 гръцки полкъ отъ Съръ, въ който се твърди, че българогласнитѣ гърци сж до тамъ чисти българи, че ставали опасни за Гърция (с. 159). Гърцкиятъ кралъ Константинъ изгори толкова много села въ 1913 год. на тѣзи българогласни гърци! Всичкитѣ културни старания на гърцитѣ да изкаратъ Македония за гръцка не можаха никого да убедятъ, и за науката си остава безспоренъ фактъ, че исторически взето Македония е българска (historiquement, la Macédoine est bulgare, 164).

Забележително е, че и следъ смъртта на сръбския царъ Душанъ велможитѣ, които завладѣха Македония, като Углешъ, Деянъ, Вукашинъ носятъ български титли: „кралъ на българитѣ“, „войвода български“ и пр. Сръбското господствуване презъ XIV вѣкъ въ Македония е кжсо, то трае 73 години въ Скопье, 25 год. въ Велесъ, 21 год. въ Прилепъ, 13 год. въ Струмица, 10 год. въ Съръ. Исторически указванитѣ граници на българскитѣ земи отъ видни пжтешественици, дипломати и духовни началници на католическата черква и пр. сж: на западъ Морава, Шаръ, Дринъ; на югъ Бистрица и егейското морско крайбрѣжие; на изтокъ Черно море; на северъ Дунавъ.

Македония става въ ново време истинско огнище на българското национално възраждане. Десбонъ изрежда главнитѣ македонски дейци. Референдумътъ (плебисцитътъ), предвиденъ въ X членъ на султанския ферманъ, почва отъ Скопье и Охридъ. Всжду въ Македония, въ надвечерието на първата балканска война, сжществуватъ български общини съ български училища, отъ което се вижда българското национално чувство на македонцитѣ. Чрезъ своето множество, сила и солидностъ тѣ потискаха елинизма къмъ неговитѣ етнографически граници. Гърцитѣ и

сърбитъ затова се обединиха, за да разрушатъ народното и религиозно дѣло на македонцитѣ.

Македония никога не е престанала да дава своята ефективна, полезна и гореща помощ на българитѣ отъ източна България, която се стремѣше да си придобие независимостъ. Чрезъ усилията и общността на страданията и на сподѣленитѣ надежди и чрезъ общитѣ жертви Македония е интимно свързана съ българския народъ, отъ който тя съставлява частъ, на който тя и е мозъкътъ. Македонцитѣ ръководятъ политическия животъ на България (176). Чрезъ своитѣ твърде сѣриозни, неоспорими естествени способности македонцитѣ влияятъ върху общественото мнение въ България. Отъ Бѣлградъ и Атина заблуждаватъ свѣта, че българското правителство подбуждало македонцитѣ къмъ революция; напротивъ, македонцитѣ сж, които спѣватъ българското правителство.

Македонцитѣ, изгубили търпение, прибѣгнаха къмъ революционна борба, организирана научно, постоянна (*organisée scientifique, permanente* 180). Десбонъ разказва историята на вътрешната македонска револ. организация (В. М. Р. О), чието начало почва въ 1893 год. въ Ресенъ. Втората организация — това е на емигрантитѣ македонци въ България. Обяснява се организацията на четитѣ. „Кой не е чулъ да се говори за страшното македонско въстание презъ 1903 год.“ — пита Десбонъ и разказва историята му, като дава въ цифри жертвитѣ на въстанието: 5428 турци убити, а отъ македонска страна: 198 села разорени, 12,000 кжци опожарени, 30,000 бѣжанци, забѣгнали въ България, 71,000 души безъ подслонъ, 4,866 д. убити, 3,000 жени изнасилени, 1500 политически затворници, 1000 паднали въ сражения, стотици и стотици ранени (184).

Следъ Мюрцшегскитѣ реформи и младотурската измама македонцитѣ подновяватъ борбата. Тѣ мечтаеха за една автономия на тритѣ македонски вилаета. Това доведе до балканската война. Сърбско-гръцката измѣна спрямо Бѣлгария я докара до капитулация въ Букурещъ въ 1913 год. Сърбия и Гърция си подѣлиха Македония.

Въ началото на свѣтовната война вътрешното положение на Македония бѣше по-лошо отъ преди балканската война. За това България, неразривно свързана съ македонцитѣ и чрезъ пролѣтата кръвъ, трѣбваше пакъ да загази въ война за да постигне освобождението на Македония. Въ основата на мисълта на царъ Фердинандъ да се реши да отиде съ Централнитѣ сили сигурно сж били следнитѣ съображения: „България, съ огледъ къмъ предшествувалитѣ преговори и обещанията на Съглашението касателно Македония, при дветѣ предположения, а именно че би воювала заедно съ Съглашението и последното би победило, би зависѣла отъ преценката на дветѣ си съперници, Гърция и Сърбия, които въ 1913 година я тикнаха въ катастрофа, и следователно тя не би можала да освободи освенъ една частъ отъ Македония; ако ли пъкъ, напротивъ, тя смѣси знамената си съ знамената на Централнитѣ империи, тя не би имала съюзници, на чиито апетити тя би подлежала, а сама ще може да завземе Македония, ще я освободи и така ще осъществи своето собствено народно освобождение“ (188).

Безспорно е, че въ 1914 год. дипломатитѣ на Съглашението въ София не сж съумѣли да разбератъ България. Въ 1919 година бѣ Англия господарка на мирната конференция, — което тя иска, и конференцията на мира го иска. Не изглежда тя сериозно да е желала едно окончателно разрешение на македонския въпросъ. И така Македония не биде освободена. Тукъ французинътъ Десбонъ премълчава за ролята на Франция въ лицето на Клемансо на конгреса на мира, която не по-малко, а дори и много повече се указа враждебна на България. И тъй казва Десбонъ, Македония, както и следъ балканската война, си остана подъ гръцко и сръбско управление, една колония, която завоевателитѣ експлоатиратъ и терзаятъ по своя воля.

Рисува се ужасното положение на македонскитѣ българи, оставени вънъ отъ законитѣ подъ гръцка и сръбска властъ следъ балканската война. Привежда се между друго за примѣръ и печалната сждба на нещастнитѣ македонски новобранци, които въ надвечерието на втората балканска война бѣха отказали въ Крагуевацъ да се закълнатъ въ вѣрностъ на Сърбия (189). И сега Македония, казва Десбонъ, било подъ Гърция или Сърбия е сжщо така нещастна, както и въ 1913 год. Даватъ се за потвърждение на това цитати отъ самия сръбски печатъ, гдето се казва, че въ Македония е адъ, че тамъ хората ги колятъ, стрелятъ и изгарятъ, че Македония е Сибиръ въ дваисетия вѣкъ. Всичко това обаче не прѣчи на сръбския представителъ въ Парижъ г. Спалайковичъ да твърди, че „Македония не иска вече българитѣ, отъ които твърде много е страдала.“ Г-нъ Десбонъ изброява ужаситѣ, които се вършатъ въ Македония: Обѣсване съ главата на долу, стискане прѣститѣ между гвоздеи, горене подмишницитѣ чрезъ горещи яйца, изгаряне съ нажежено желѣзо, изкрѣстване жбитѣ, изтрѣгване (enucléation) и горене на половитѣ части, изгаряне брадата, мустацитѣ и коситѣ, потапяне деца въ врѣла вода, пълно изгаряне жени, полѣти съ гасъ и пр. и пр.¹ И за българскитѣ мъченици отъ Тарлисъ е споменато. Описватъ се и страшната корупция и моралната низостъ на администрацията въ дветѣ окупирани части на Македония — гръцка и сръбска. Авторътъ пита, има ли освенъ македонцитѣ другъ народъ на земята, на който, свърхъ всички други страдания, да е забранено да говори на майчиния си езикъ, да носи името на бацитѣ си, а да го измѣня — отъ Петровъ на Петровичъ, отъ Ляпчевъ — на Ляпчевичъ и пр. (вж. с. 198). Македония остава голѣма жертва на войната отъ 1914—1918 год. и на лошия

¹ Нека тоя пълень описъ на безчовѣчнитѣ инквизиторски сръдства, съ които си служатъ въ Македония нейнитѣ завоеватели и които не сж останали неизвестни и на Обществото на Народитѣ чрезъ подаванитѣ до него петиции отъ македонцитѣ (вж. стр. 193) да цитуваме тукъ изцѣло, както го дава Десбонъ:

„Pendaïson la tête en bas, écrasement des doigts entre des clous, brûlure des aisselles par des œufs bouillants, cautérisation au fer rouge, arrachement des dents, énucléation, rotissement des parties sexuelles, incendie de la barbe, des moustaches et des cheveux, écrasement des mains, lacération des paumes des mains, immersion d'enfants dans l'eau bouillante, calcination de femmes arrosées de pétrole, strangulation, compression des testicules, flagellation de femmes dénudées, inhumation de vivants, enfonce-

миръ, който последва. Тя не се освободи и биде само разпокъсана и то така, че утре, ако избухне една балканска война, членове на едно и също семейство — нѣщо ужасно — ще бждатъ принудени да се биятъ подъ три различни знамена — гръцко, сръбско и българско.

Това състояние, казва Десбонъ, не може да трае; то готви много нови жертви, много разорения, проливане на кръвъ. Македонскиятъ народъ, въ постоянно положение на война, има вѣра въ своето освобождение. Той продължава борбата и се надѣва да победи. Тодоръ Александровъ бѣ казалъ на единъ французки журналистъ: „Това, което изглеждаше да превишава силитѣ ни, само по себе си се създаде подъ натиска на негодованието, причинено отъ начина, по който се постѣпваше съ нашитѣ съотечественици. Ако сърбитѣ да бѣха дали минималнитѣ права на македонското население, ако да бѣха лоялно приложили мирния договоръ относително малцинствата, македонцитѣ не щѣха да подновятъ борбата, която този пѣтъ ще да е решителна“ (199). Македонецътъ преди всичко си е македонецъ. Ако неговитѣ погледи сж обѣрнати къмъ България, това е просто за това, че той е привързанъ къмъ нея чрезъ специалнитѣ връзки, които безъ да засѣгатъ неговата македонска особеностъ, обясняватъ чрезъ етнографията, езикознанието, преданията както и чрезъ историята неговата принадлежностъ къмъ майката-родина. Каквото и да казвтъ гърци и сърби — македонецътъ по потекло си е българинъ. Ето една известна и важна истина! (200). Десбонъ въ подкрепа на това привежда редъ изявления на видни чужденци за народността на македонцитѣ. Покрай „комитаджията“, чиято външна характеристика се дава, има, казва Десбонъ, и другъ типъ македонецъ, който умствено или материално работи и сътрудничи за общия напредѣкъ и социалния животъ иначе, отколкото чрезъ насилия и тероризъмъ, за което Десбонъ дава примѣри.

Имаме различни предложения за разрешение на македонския въпросъ — анексия, автономия, независима Македония. Последното, което би водило къмъ образуването на една нова държава въ Европа, споредъ Десбонъ, нѣмало никакъвъ изгледъ на успѣхъ. Не трѣбва да се правятъ илюзии — Македония нѣма да образува една автономна държава съ всичкитѣ прерогативи на свобода и независимостъ, които дава международното публично право на народитѣ, облѣчени съ властта на юридическа личностъ. „При все това, продължава Десбонъ, — и тукъ е ползата отъ жертвитѣ на комитаджиитѣ — Македония необходимо ще

ment d'épines sous les ongles, crucifixion, martelage des hanches et des fesses de femmes déshabillées et accrochées par les pieds, brûlement des yeux avec des bouchons de paille, écrasement du crâne par un cercle de fer à vis, viols en série de vieilles femmes et d'enfants, privation de soins aux mères en couches, incendies de maisons, de bergeries, de granges, de récoltes, bastonnades privées et publiques, épilations brutales, exécutions sans jugement, fusillades, mutilations de cadavres, serrement dans un pressoir, mitraillades, promenades de prisonniers ligottés et nus, disparitions à jamais, — tels sont les soldats, les officiers, les gendarmes, les sous-préfets. les detachements de poursuite, les bandes à la solde de l'administration.“ (p. 192—193).

образува въ близко бъдеще, — нека това го кажемъ, единъ административенъ блокъ, който ще намѣри своето мѣсто било въ една Югославия, обгърщаща всички южни славяни, на равна нога съ Хърватско, Словенско, Босна и Херцеговина, Черна Гора, Сърбия и България, — било подъ видъ на съединителенъ елементъ (*à titre d'élément de composition*) въ една Балканска федерация, която голѣмитѣ народи ще се принудятъ, може би, да поискатъ да се образува подъ натиска на народитѣ, уморени безполезно да мратъ по полесражения“ (210). Само въ този смисълъ ще се постигне истината, — толкова повече, че това разрешение нѣма да срещне систематична опозиция въ България, която нѣколко пѣти вече е изявила готовността си да изпразни македонската зона, която тя владѣе, ако Гърция и Югославия сторятъ същото. И ВМРО въ 1925 год. прецизира крайната целъ на македонското движение въ твърде приемливи изрази, които Десбонъ текстуално цитува. Тази аспирация, толкова разумна, къмъ освобождение на Македония, трѣбва, казва Десбонъ, да привлече всичкитѣ добри воли (*volontés*), понеже македонскиятъ въпросъ е европейски въпросъ (212).

Потиснати, македонцитѣ се домогватъ за едно управление демократично, миролюбиво и честно. Като начална мѣрка би могло Обществото на народитѣ да възложи на една безпартийна и великодушна държава да извърши това чрезъ единъ мандатъ. И защо не би могла това да бжде Франция? Тракийската администрация на генералъ Шарпи показва, че тя може да раздава правда и умиротворение на единъ народъ, мжченъ за управление, измжченъ и озлобенъ. Този етапъ би позволилъ да се очаква моментътъ, когато една разширена Югославия, братска и великодушна, би примирила всички южни славяни, за да обединятъ усилията си за едно по-добро бъдеще. Етапи сж необходими, но нека вървимъ къмъ едно разрешение, да не стоимъ на стату-кво-то. Македония трѣбва толкова повече да се зачита, защото тя безъ да достигне една абсолютна однородностъ, все пакъ притежава своя неоспорима самобитностъ (индивидуалностъ). И наистина, да се смѣта тя като една лоша смѣсь (амалгамъ) отъ раси, е заблуждение. Своята самобитностъ, своята особностъ (*personnalité*) Македония е запазила благодарение на своитѣ опредѣлени естествени граници. Македонцитѣ сж сами свои, иматъ си земя, която сжщо тѣй си е отдѣлна. Това е вториятъ мотивъ да не се остави въ сегашното положение. Самото французко правителство е длъжно официално да осжди статуквото преди всичко отъ стопанска гледна точка, за което Десбонъ излага мотиви. Едно обективно изложение на македонския въпросъ, казва Десбонъ, не може да завърши иначе освенъ съ единъ позивъ къмъ международното публично внимание върху опасността отъ война, която се таи, въпрѣки мирнитѣ договори, въ тази толкова опасна зона на Европа (217).

Самата България, и докато мълчи, не се дезинтересира отъ Македония. Ако и нейнитѣ управници и да биха станали безчувствени (*s'engourdisaient*), македонската фракция бърже ще ги възвърне къмъ действителността. Докато ще има македонци въ България — а тѣ сж

до триста хиляди чисти македонци — софийската дипломация не ще може да се дезинтересира по македонския въпрос. Въ 1914 год. България поиска от крал Петър да повърне Македония, но той ѝ отказа. България грабна оржжието въ 1915 г. против сърбитѣ и дори против руситѣ, които не се застъпиха за България. Какво ни крие утрешниятъ день? Деньтъ, когато топътъ ще загърми на Балканитѣ, мѣстнитѣ воюващи не ще останатъ сами въ драмата. Македонскиятъ въпросъ не е изключително балкански, — той е европейски (219). „Въ случай на атентатъ отъ македонцитѣ (които живѣятъ въ България), нашата военна акция ще бжде решителна“ — е казалъ на „Matin“ единъ день представителтъ на Сърбия въ Франция, г. Спалайковичъ, бивши министъръ на външнитѣ работи. Решителна военна акция, — това на французки ще рече война. А една война на Балканитѣ при днешното статус-кво не може да бжде локализирана.

Първитѣ стѣпки, които биха се предприели за освобождението на македонцитѣ, веднага ще донесатъ умиротворение. Въ очакването на тия първи стѣпки, които трѣбва да направи европейската дипломация, македонскитѣ революционери, които властта на българското правителство не достига, въ своята главна квартира запазватъ и съживяватъ въ окупиранитѣ отъ сърбитѣ и гърцитѣ земи чрезъ удвоени жертви своя страшенъ девизъ „Свобода или смъртъ!“ Македонскитѣ студенти въ университетитѣ въ Виена, Парижъ, Берлинъ, София, Грацъ, Лайпцигъ много вѣрно казватъ, че „само една свободна Македония, която ще обедини въ границитѣ си своитѣ разпрѣснати чеда, ще осигури мира на Балканитѣ и че всѣко друго разрешение на македонския въпросъ ще бжде безъ ефектъ та желанията за миръ на Балканитѣ ще отидатъ по вѣтъра“.

IV.

България е лишена отъ достѣпъ на свободно море въпрѣки чл. 48 отъ мирния договоръ, споредъ който съюзенитѣ сили ѝ гарантиратъ економически излазъ на Егейското море. Въмѣсто да си служатъ съ двосмислени фрази, дипломатитѣ, които сключиха мира, е трѣбвало просто и ясно да кажатъ: „България ще има това и това пристанище на Егейското море“. То би било ясно, разбираемо, опредѣлено, точно. Преточно безъ съмнение и поради това, по балкански, недипломатично. И щѣха, казва Десбонъ, да се избѣгнатъ толкова излишни преговори, хабене мастило, глупости, интриги. Дипломатитѣ, влюбени въ двосмислени решения (*amoureux des solutions bâtarde*) — за да си отварятъ винаги работа — сж мислили да дадатъ на България пристанището Дедеагачъ. (206). Разбира се, че България не би намѣрила нужднитѣ финансови срѣдства за да уреди това пристанище, ако не би го владѣла спокойно, трайно заедно съ единъ хинтерландъ. Дипломатитѣ много добре схващатъ туй, и за това просто си мълчатъ по въпроса за Дедеагачското пристанище и не говорятъ за приложението на § 48 отъ Ньойския договоръ. При все това България има жизнена нужда да излѣзе на свободно море, понеже Черно море е затворено. Голѣмо лицемѣрие е отъ страна на Силитѣ гарантки да не изпълняватъ чл. 48, а сжщевременно да при-

канватъ България да развиела економически усилия за да смогне да понесе тежките финансови задължения, съ които я товари сжщият миренъ договоръ. Какъ така французкото правителство не е реагирало противъ грѣшката, сторена съ отнемането отъ България западна Тракия и лишаването ѝ отъ едно пристанище на нейнитѣ брѣгове? Та съ това България е принудена да насочи своето търговско движение — вносъ и износъ — къмъ Германия презъ срѣдна Европа, което съвсемъ не е въ интереса на французката търговия поради скжпитѣ италянски и югославянски транзитни такси. Въ сжщностъ Съюзниците, тласкани да импровизиратъ двосмислени решения, сж пленници на опоритото желание на Англия да даде на Гърция изключително положение, тѣ сами хванаха за ржка България и я поведоха къмъ Германия като неинъ економически клиентъ. Това е резултатътъ. Всички видни български общественици и държавници, чиито изявления авторътъ редомъ цитува, сж се изказали съ болка на сърдце противъ тая неправда, извършена спрямо България, и то въ разрѣзъ съ мирния договоръ. Въ интереса на Франция е да настои да се изпълни даденото на България обещание чрезъ Ньойския договоръ.

Въ глава V. на книгата (242 нат.) се разглежда въпросътъ за обезоржжаването. България съгласно съ досежната клауза на мирния договоръ биде обезоржжена, „за да можело да се подготви общо ограничение на въоръженията на всички народи“. България изпълни това си задължение, макаръ че за нея, земеделска страна съ селски народъ, доброволческата рекрутна система нѣма здравъ смисълъ и се дължи на психологическа грѣшка. На Балканитѣ лесно се раждатъ конфликти, и затова положението на обезоржжена България е трагично. Излишно е да се доказва, че тя не може да бжде съ своята малка войска опасна за мира.

И финансовитѣ си задължения, съ които биде тежко обременена, България редовно си посрѣща. И откъмъ тая страна Ньойскиятъ договоръ не е договоръ за миръ, а актъ на наказание (263.). Да се притиска България още въ първитѣ години да го изпълнява, то означава да ѝ се отнеме възможностъ да си въстанови социалното равновесие, да се обрече населението ѝ на очаяние, фатално да се предизвикатъ размирици, да се намалятъ сигурността на кредита и известността на плащанията. По-добре осведоменитѣ французи относително България, нейното минало, нейната психология, приходитѣ ѝ и възможноститѣ смѣтатъ, че е трѣбвало зарадъ равновесието въ тоя жгълъ на Европа, толкова смущаванъ, и заради бждещето на мира да се постжпва спрямо нея съ повече великодушие и съ по-вече разумъ. А жестокото отнасяне къмъ България е и лоша политика отъ французко гледище.

Българскиятъ народъ между балканскитѣ народи най-добре изпълнява свещенитѣ права на малцинствата (291 нат.). Българскитѣ власти респектиратъ правата имъ въ тѣхнитѣ езикови, културни и вѣрски прояви. Забележително е, че турцитѣ въ България отъ освобождението ѝ до сега никога не сж извършили актъ на неприятелство спрямо нея даже и презъ време на войнитѣ. — До 45,000 арменци ревностно сътрудничатъ за развитието на България. Има до 50,000 евреи въ Бълга-

рия отъ испански произходъ. Авторътъ никога не е констатиралъ освенъ добро отнасяне къмъ тѣхъ отъ страна на българитѣ. Само по отношение на помацитѣ по време на войната въ 1912 год. България направи изключение като позволи да се извършатъ надъ тѣхъ известни насилия за да се принудятъ да приематъ християнството и по този начинъ да станатъ истински българи. Изобщо, заключава Дебонъ, въ България се отнасятъ къмъ малцинствата тѣй добре, както въ никоя друга балканска държава па нито дори въ Полша и срѣдна Европа (310).

Бѣжанцитѣ съставляватъ за България една економическа тежестъ, а за Европа — опасностъ (315 нат.). Въ Бѣлградъ казватъ, че нѣмало български малцинства въ Югославия, защото македонцитѣ били сѣрби па дори и българитѣ въ новоанексираниитѣ отъ Сѣрбия земи около Струмица, Босилеградъ и Цариградъ сѣщо така били сѣрби. Това е, казва Дебонъ, умишлено заблуждаване.

Всѣки разбира, че присѣтствието въ България на такъво голѣмо количество бѣжанци — до триста хиляди — само по себе си съставлява политическа и социална опасностъ. Бѣжанцитѣ сѣ сѣщински мѣченици, страдалци; отъ гладъ и болести тѣ измиратъ. „Бѣхъ очевидецъ на покъртителни сцени въ България — казва Дебонъ; очитѣ ми се напълниха съ сълзи“. Смъртността на децата у тѣхъ е повече отъ 16% годишно. Въ края на първата четвъртъ на XX. вѣкъ сѣществувалъ въ Европа едно колективно очаяние, което може се сравни съ голѣмитѣ бедствия, чиито страшни описания сѣ ни предадени отъ историята. Такива сѣ страданията на българскитѣ бѣжанци. Тѣхното сѣществуване е единъ скандалъ, а продължението му е престѣпление.

Въ глава IX, 331 нат. се разглежда руското психологично влияние въ България, което е още живо. Австрия се противопоставяше на Русия противъ освобождението на България. Когато Австрия престана да се страхува военно отъ Турция, тя дори се зтѣпяше за последната за да се запази тя. И други европейски сили за жалостъ вършеха това. Тѣ забавиха освобождението на потиснатитѣ отъ Турция народи заради своя егоизъмъ, който коштува стотини хиляди жертви. Фактъ е, че Русия даде свобода на християнскитѣ народи въ Турция. На Берлинския конгресъ осакатиха Санъ-Стефанска България противъ волята на Русия, и тя остана да играе сетне голѣма роля въ България. Българитѣ считатъ руситѣ за свои братя. Императоръ Александъръ II — „Царъ Освободителтъ“ запази единодушна и силна популярностъ у българитѣ. България получи първия си князь отъ Русия. Авторътъ излага по-нататѣкъ историята на руско-българскитѣ отношения, които постепенно се влошаватъ. Въпрѣки това всѣки българинъ носи въ сърцето си мисълта, че българскиятъ народъ е освободенъ отъ най-голѣмия славянски народъ — руситѣ. България се отвращава отъ комунизма (351 нат.).

Франция има въ България полезно влияние, но тя не умѣе да го използва дори и за своята търговия. Французкитѣ търговци изобщо слабо се интересуватъ за българския пазаръ, не даватъ кредитъ на българскитѣ търговци и пр. Франция не би трѣбвало да се сърди на България, че последната дигна орѣжие и противъ нея. Разправя

се подробно историята, какъ България влѣзе въ свѣтовната война на страната на Централнитѣ сили. Споредъ Дебонъ отъ тази история следва, че Франция не трѣбва да има лошо настроение спрямо България, която не го заслужава. Трѣбва да се знае значението на македонския въпросъ, който въ 1878 год. не се разреши. Животътъ на Македония, люлка на българското възраждане, представлява трагиченъ нанизъ отъ тежки неуспѣхи, кървави сблъсквания, диви провокации, жестоки преследвания, редици убийства и пр. Въ тая мъченическа и сложна драма не се касае само за борбата на македонцитѣ противъ угнетителитѣ имъ турци, но и за анархията между македонцитѣ, възбудени едни срещу други чрезъ лични омрази и по чужди смѣтки — отъ Атина, Бѣлградъ, Виена, Петербургъ, Букурещъ и Римъ (403).

„Защо се би България въ балканската война? Да освободи Македония или да я завладѣе? — Да я освободи, и въ това тя успѣ“. Но въ послѣдствие войната усложни и усили българскитѣ домогвания. Царь Фердинандъ помисли дори да влѣзе въ Цариградъ и пр., докато най-сетне се дойде до междусъюзническата война въ 1913 год. „Десбонъ много добре излага сръбскитѣ извѣртания на договорнитѣ задължения, а сжщо и гръцкитѣ извинения за измѣната спрямо съюзницата България. Гръцкитѣ и сръбски власти преследваха българитѣ въ Македония и тѣхнитѣ национални културни учреждения, върху които и турцитѣ до тогава не бѣха посѣгали — българскитѣ общини, училища, черкви; изпждиха българ. учители и свещеници, пълнѣха затворитѣ съ българи. Патриотизмътъ на сръбската военна лига е прекаленъ патриотизмъ, който докарва до империалистична хистерия (410). Презъ 1913 год. сръбскитѣ войски бѣха нѣколко месеца си отпочивали, когато българскитѣ напотивъ бѣха паднали духомъ отъ умора, огорчени отъ обрата на събитията поради измѣната на съюзницитѣ, силно неспокойни за бждещето та проявяваха вече и важни признаци на недисциплина. Българскиятъ войникъ предъ 16 юний 1913 год. чувствуваше, че правителството се бори съ една дълбока нерешителностъ, и не се лъжеше, понеже новиятъ министъръ председателъ, г. Даневъ, като наследи колебливия Гешовъ (succédant au temporisateur Guéchoff), „прояви това чудно равновесие (prodige d'équilibre): приготвява неприятелски действия, оставяйки си убеденъ партизанинъ на мира“ (410). Или да се биятъ или да демобилизиратъ — това бѣше българската дилема предъ 16 юний 1913 год.

Царь Николай II е виждалъ добре, че за да бжде полезенъ неговиятъ арбитражъ, трѣбва да засегне всичкитѣ обекти на разпрата между балканскитѣ съюзници. Той се заканва, ако не бжде послушанъ, но ни Бѣлградъ ни София не взематъ заканата му трагично. Министъръ-председателътъ Даневъ въ министерския съветъ на 9 (22) юний 1913 год. заявява, че размишления презъ една безсънна нощъ го убедили, че сърбитѣ се готвятъ да обявятъ война та било по-добре да се предвари неминуемото — да се откриятъ неприятелскитѣ действия. Той е твърдѣлъ, че вѣрно тълкува мисълта на генералъ Савовъ. На това г. Теодоровъ му е отвърналъ, че войната съ съюзницитѣ би била срамотна, че той се надѣва на посрѣдничеството на Петроградъ и се помжчилъ да

възвърне доверието на своите колеги. Решението на арбитъра, е казалъ той, ще бжде благоприятно за България; сърбитѣ, обвързани съ договора отъ 1912 г., ще сж длъжни да се преклонятъ. Ако тѣ постъпятъ инакъ, цѣла Европа ще ги бламира и ще вземе страната на българитѣ противъ тѣхъ. Мнозинството въ министерския съветъ е одобрило мнението на Теодоровъ.

Дохожда известие, казва Десбонъ, че Сърбия приема арбитража на Царь Николай II. Противъ всѣко очакване българското обществено мнение зле посрѣща това — то желае война. Нека забележж, че г. Десбонъ тукъ не е точно уведоменъ, защото сърбитѣ не бѣха приели арбитража съгласно съ пълния смисълъ на договора касателно спорната зона, както е опредѣлена въ съюзния договоръ съ точно опредѣлени граници до подъ Скопье, а подържаха, че цѣла Македония отъ Места на западъ била кондиминиумъ, подлежащъ на арбитража на руския царь. Тъкмо поради тоаа важно извъртане на договора българското обществено мнение реагираше. По-нататкъ г. Десбонъ говори за натиска, който се е упражнявалъ отъ македонци за да не отидѣлъ Даневъ въ Петроградъ. Въ момента, когато Даневъ се готвѣлъ да тръгне за Петроградъ, се узнава, че войната отъ българска страна е започнала. Царь Фердинандъ, убеденъ, че гърцитѣ и сърбитѣ ще атакуватъ, е заповѣдалъ (а enjoint) срещу 16 юний на генералъ Савовъ да премине въ офанзива, което последниятъ е изпълнилъ.

Гърцитѣ и сърбитѣ въ печата на двата свѣта експлоатиратъ съ удара на царь Фердинанда, твърдятъ, че атаката е дошла отъ българитѣ. Обаче тѣ добре се пазятъ да признаятъ, че самитѣ тѣ сж чакали единъ претекстъ за да започнатъ втора балканска война; че тѣ отъ шестъ месеца сж строили укрепления съ армиранъ бетонъ, насочени противъ България, която още се сражаваше на Чаталджа; че тѣ сж сключили още презъ септемврий 1912 год. едно съглашение противъ България (415).

Госп. Десбонъ е пропусналъ тукъ да спомене за готовата и разпратена на сръбския фронтъ още преди 16 юний прокламация на кралъ Петъръ, съ която се обявява война на България. Тя е датирана фалшиво отъ 18 юний, а въ изложенитѣ въ нея мотиви противъ България не става ни дума за българския ударъ отъ 16 юний.

Подробно сж изложени последвалитѣ следъ 16 юний печални за България събития — гръцкитѣ и сръбски жестокости надъ македонското българско население, за ролята на Делкасе (421, 432), изобщо за поведението на Франция спрямо България тогава. Авторътъ за характеристика, види се, на славянската взаимностъ, изтъква че сърбитѣ, споредъ Карнегиевата анкета, сж празнували победата надъ България съ такава радостъ, че било мжно да се каже, да ли една победа надъ турцитѣ би имъ причинила таково удоволствие (423). По въпроса за присъединението на България къмъ централнитѣ воюващи Сили Десбонъ казва, че решително е било обещанието отъ страна на Австрия и Германия, щото Македония да бжде българска. За това е характеристично и едно стихотворение отъ българския поетъ Кирилъ Христовъ, силно възбуденъ противъ французитѣ, което се цитува.

Сърбските дипломати въ своята опоритост неотстъпно сж отказвали да следват съветитѣ за сближение съ българитѣ, които Франция имѣ е давала. „Никакви отстъпки на българитѣ!“ — това е билъ девизътъ на сръбската военна лига. Резултатътъ отъ това е билъ, че македонскитѣ водители и македонскитѣ бѣжанци сж повлияли тъй сжщо за да се насочи България къмъ оная отъ дветѣ воюващи групи, която не е включвала въ себе си Сърбия. И тъй по въпроса за българската „измѣна“ (trahison), за която често у французитѣ се говори, е ясно, че България не е измѣнила на никакво свое задължение спрямо Франция. „България нѣмаше съ насъ — казва Десбонъ — ни договоръ, ни съюзъ, ни контрактъ. Тя не бѣше нашъ съюзникъ. Никакъвъ текстъ, никакво обещание не я свързваше съ насъ. Тя не практикуваше спрямо насъ политиката „du chiffon de papier“. Отъ нейна страна, по право, нѣмаше никаква измѣна въ реалния смисълъ на думата. Ако не бѣха се явили войски на Съглашението въ Македония, при вратитѣ на царство България, въ страната, която българитѣ считатъ за българска, не би имало презъ четиритѣ години на касапницата ни единъ французинъ, убитъ или раненъ отъ български куршумъ, нито българинъ, убитъ или раненъ отъ французки куршумъ. Това е ясно и очевидно. Историята ще каже, тя вече го каза, че истинскитѣ отговорници за българската драма отъ 1915 год. сж авторитѣ на Берлинския договоръ (438). Македония си бѣше правилно включена въ Сан-Стефанска България. Защо биде България така осакатена въ Берлинъ? Защо не биде тя окончателно освободена? — Защото Англия, винаги подозрителна спрямо славянитѣ, не искаше, както и Австрия, да се развива България.“

Десбонъ хвърля главната вина върху Бисмарка (ainsi pour des motifs égoïstes les grandes Puissances, fouettées par Bismark, ont eludé le problème bulgaro-macédonien 442), а въ сжщностъ публикувани автентични документи доказаха, че не е той най-виновниятъ за Берлинския договоръ. И отъ изложението на Десбонъ на стр. 440—445 се вижда, че и французскитѣ делегати въ Берлинския конгресъ немалко сж виновни, като сж действували поради по-далечни политически смѣтки, изгодни за Франция, противъ нещастна България.¹ Но изобщо Десбонъ съ пълно право на историкъ, който вижда далечнитѣ причини, намира за последвалитѣ страшни страдания и кървопролития, сполетѣли българския народъ отъ договора въ Санъ-Стефано насамъ, делегатитѣ на Берлинския конгресъ и дипломатитѣ толкова виновни, че прямо ги нарича престъпници (Les plénipotentiaires de 1878 et les diplomates qui, en dehors des délégations officielles ont échafaudé ce traité, se sont conduits en criminels 442). Тази своя строга присжда Десбонъ

¹ Вж. нпр. на стр. 440 подъ бележка: „Les délégués français astraits à la prudence n'intervinrent pas dans le règlement de la question bulgare rendu si délicate par les sourdes hostilités en présence. Ils durent user d'autant plus de circonspection qu'ils sentirent très vite — leur correspondance privée et leurs rapports l'indiquent — le fossé creusé entre l'Allemagne et, par suite, la préparation du nouveaux groupement des Puissances qui devait conduire l'Europe au conflit de 1914“ (440).

мотивираща въ 11 точки, всяка отъ които захваща съ думата „престъпници“ (criminels), и съ тяхъ завършва книгата си. Заключение нитъ доводи на Десбонъ сж силни и откровени. България, ако бѣха я оставили цѣлокупна споредъ Сан-Стефански договоръ, е щѣла да си остане достояние на българския народъ, обединена и възродена споредъ основнитъ правила на *jus gentium*. Като дохода Босна и Херцеговина на Австрия, съ това отблъснаха Сърбия отъ Адриатическото море и я тласнаха къмъ Македония, гдето неизбежно трѣбваше да се сблъсне съ България. Престъпници се указаха, че тѣ сж пряма причина да се пролѣе толкова кръвъ въ Македония... Най-сетне дипломатитъ направиха ново престъпление, когато въ 1919 год. взеха въ Ньойи ново двосмислено решение (*une nouvelle solution bâtarde*) касателно македонския въпросъ, което ще доведе балканскитъ народи до нова война, ако не съумѣятъ всичкитъ южни славяни да се обединятъ въ една истинска Югославия, дори и противъ желанието на известни западни дипломатически канцеларии. Престъпници сж, защото чрезъ своята тройна грѣшка солидното установяване на европейския миръ, толкова желанъ отъ всички народи на цивилизования свѣтъ, е подкопано чрезъ постоянно актуелния македонски въпросъ...

Въ последната заключителна глава XIII. подъ заглавие „Утре“ (Demain) Десбонъ още веднѣжъ се изказва по българския въпросъ изобщо. Българскитъ народъ, ако и мълчаливъ, въ душата си дълбоко е огорченъ отъ Ньойския договоръ и таи въ сърдцето си идеята за народното обединение. Въ подкрепа на това се цитуватъ пасажии отъ българската учебна литература и др. Впрочемъ, казва Десбонъ, ако българскитъ народъ да бѣ останалъ безучастенъ предъ създаденото чрезъ Ньойския договоръ положение, той би билъ недостоенъ още да се нарича български! (452). Изглежда невъзможно да се иска, щото българскитъ народъ да забрави дори и да се прави, че не знае рефлексията на Бисмаркъ: „Никой народъ не смѣе своето съществуване да принесе въ жертва на олтара на единъ договоръ“ (*kein Volk darf seine Existenz auf dem Altar der Treue zu einem Verträge opfern*).

Най-сетне Десбонъ си задава въпроса, какви сж българскитъ съседи, и отговаря: сѣрбитъ сж братя по раса, които не сж разбрали, колко е лоша системата на бедни роднини (*parents pauvres*) — тази система разединява семействата. А гърцитъ? ромѣнитъ? — Това сж посрѣдственици (*des mitoyens*), които не знаейки сами да обичатъ, не умѣятъ да предизвикатъ обичъ у своитъ близки (453).

Ние, французитъ, казва Десбонъ, трѣбва да помогнемъ на българския народъ да осъществи своитъ надежди. Не бива да ни е грижа да знаемъ, да ли ще се харесаме на силнитъ на деня и да ли ще се харесаме на своитъ приятели. Малко значение иматъ ругателствата и заканитъ!

Г. Десбонъ изказва надежда, че никога вече топътъ не ще загърми на българска земя. Обаче условието за това е, да се измѣни сегашното положение — статукво-то. Тази промѣна ще бѣде една Югославия, която ще групира всички южни славяни. Македонскитъ въпросъ ще може лесно да се уреди, ако влѣзатъ въ една федерална

Югославия, като нейни равноправни членове, България, Сърбия, Хърватско, Словения, Босна, Херцеговина, Черна Гора и Македония. Една възродена България ще служи на мира. „А Ньойския договор? — И той ще премине (Le traite de Neuilly? — Et ceci passera aussi!).“

(Към книгата сж приложени 12 карти, представлявайки: 1. България след Ньойския договор; 2. Етнографическа карта на България; 3. Карта на Софийската област (отъ 1870 год.); 4. България според Цариградската конференция; 5. Страната на шопитъ; 6. Етнографическа карта на Македония; 7. Националнитъ домогвания на балканскитъ народи преди войната въ 1912 г.; 8. Балканскитъ държави и Спорната зона; 9. Карта на Спорната зона, приложена къмъ съюзния договоръ отъ 1912 г.; 10. Земитъ, окупирани отъ воюващитъ балкански съюзници къмъ края на априлъ 1913 г.; 11. Териториалнитъ измѣнения споредъ Букурещкия миръ 1913 г.; 12. Политическа карта на Македония споредъ Ньойския договоръ).

Л. Милетичъ.

Antonio Baldacci, prof. nella R. Università di Bologna: **L'Albania**. Con una carta geografica alla scala 1:500.000 (in tre fogli) e tre cartine. [Pubblicazioni dell'„Istituto per l'Europa orientale“, Roma. Seconda serie: Politica — storia — economia. XVII]. Roma [1929], 8°, XXI+463.

Изучването на населения отъ албанци западенъ планински дѣлъ на Балканския полуостровъ презъ първата половина на миналия вѣкъ е тѣсно свързано съ имената на най-известнитъ пѣтувачи въ Европейска Турция по онова време: Пуквиль, Ликъ и Ами Буе. Първиятъ, Rouquerville, въ своето пѣтуване въ Гърция (Voyage en Grèce) пръвъ дава подробни и извънредно ценни сведения за южна Албания, до р. Шкумба и Охридското и Прѣспанското езеро, особено за населението, неговитъ обичаи, нрави и начинъ на животъ. Южнитъ крайбрѣжни предѣли на Албания се описватъ всестранно въ пѣтеписа на английския полковникъ Leake, Travels in Northern Greece (1835, 4 тома). Най-сетне у геолога Ami Boué, който, както никой другъ, е кръстосалъ въ края на четвъртото десетилѣтие на миналия вѣкъ надлъжъ и наширь цѣла Европейска Турция, Албания заема значително мѣсто, и то не само въ неговия пѣтеписъ по Европейска Турция (Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe, 1854, 2 тома), но и — главно — въ знаменитото му съчинение La Turquie d'Europe (1840, 4 тома). Отъ по-късно време особено важно за изучването на албанцитъ, предимно на тѣхния битъ и езикъ, е обеимистото съчинение на австрийския консулъ въ Янина, Ханъ, онасловено „Албански изучвания“ (J. G. von Hahn, Albanesische Studien, 1853—1854), отъ когото има сжщо, между друго, и единъ твърде цененъ по своето описание на Албания и Македония пѣтеписъ — Пѣтуване въ областта на Дринъ и Вардаръ (Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Wien 1867). Дѣлото на Ханъ по изучването на Албания и Македония, подкрепено отъ Виенската Академия на наукитъ, която на своето

време бѣше дала широкото си съдействие и на Ами Буе, сложи основитѣ на една традиция въ бившата Дунавска монархия за всестранното изследване западнитѣ области на Балканския полуостровъ, особено Албания. Единъ професоръ по сравнително езиковѣзание на университета въ Грацъ — Густавъ Майеръ — се прояви особено съ своитѣ работи върху албанския езикъ и специално по неговия словарь: шестъ негови езиковѣзни студии, подъ насловъ *Albanesische Studien*, излѣзоха въ „Известията“ (*Sitzungsberichte*) на Виенската академия (между 1883 и 1897 г.), а етимологическиятъ му речникъ на албанския езикъ (*Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, 1891) остава и до днесъ единствено и най-добро помагало за сравнителното изучаване на тоя езикъ и съ огледъ къмъ съседнитѣ балкански езици. Все отъ сжщата Академия биде издадено едно археологическо изследване на една частъ отъ Албания, Бератската областъ, отъ д-ръ К. Пачъ (D-г С. Patsch, *Das Sandschak Berat in Albanien*, Wien 1904), директоръ на Босненския земски музей въ Сараево, въ чиито издания, главно въ редицата „Трудове къмъ изучаването на Балканския полуостровъ“ (*Schriften zur Kunde der Balkanhalbinsel*), излѣзоха доста изследвания и върху Албания — отъ баронъ Норпса и др. Тая традиция иследъ войната не престана, както може да се види отъ посветенитѣ специално на Албания работи на поменатия проф. Пачъ, на геолога баронъ Нопча, на етнографа Хаберландтъ, на езиковедеца Норбертъ Йоклъ и на мнозина други. Това се дължи въ голѣма степенъ и на систематическитѣ проучвания по време на австроунгарската окупация на северна и срѣдна Албания презъ време на голѣмата война, плодъ на които е, между друго, новото издание на австрийската карта на Албания (мѣрка 1:200,000), която се издава сега отъ Картографския (пѣ-рано Военно-географски) институтъ въ Виена, възъ основа на направенитѣ подъ ржководството на проф. Оберхумеръ картографски измѣрвания на страната.

Срещу това, за картографията на Албания въ по-раншно време, особено XVI и XXVII в., по-голѣмо значение се пада на италиянцитѣ. На сведенията, събрани въ тая турска провинция отъ страна на военни и политически агенти, предимно италиянци, се дължатъ и по-къснитѣ географски карти. Въ по-ново време пѣкъ измежду италиянскитѣ учени, които се отдаватъ специално на изучаването на Албания, изпѣква особено професорътъ въ Болонския университетъ д-ръ А. Балдачи, ботаникъ и географъ, който, поради многобройнитѣ си пѣтувания въ Албания и, вследствие на това, поради непосредното си познанство съ тая страна, заема днесъ предно мѣсто между нейнитѣ познавачи. Неговитѣ пѣтни бележки — за деветъ пѣтувания въ Албания (и Черна-гора), направени между 1892—1902 г., следъ като между 1885 и 1890 г. билъ посещавалъ вече нѣколко пѣти крайбрѣжието на Албания и съседнитѣ земи отъ северъ и югъ — бидоха преиздадени презъ войната отъ Италианското географско общество въ единъ обеменъ томъ — *Itinerari albanesi* (1892—1902), con uno sguardo generale all'Albania e alle sue comunicazioni stradali (Roma 1917, gr. 8°, XXIII+541), — богатъ особено съ сведения природоучни и етнографски. Тогава проф. Балдачи се намиралъ въ адмиралския параходъ „Кралица Елена“ като граждански

съветникъ при Висшето морско командване въ Валона и, окураженъ отъ издаването на неговитѣ „Албански пжтеписи“ съ субсидия отъ италиянската армия на албанския фронтъ и убеденъ въ абсолютната необходимостъ на Италия да притежава своя работа върху Албания (*la necessità assoluta che Italia aveva di possedere una sua opera aggiornata sull'Albania*), той започналъ новъ свой трудъ върху Албания, който довършва сетне презъ време на службата си въ Военното историко-графско бюро (*l'Ufficio Storiografico della Mobilitazione*) при Министерството на войната, ръководено отъ проф. Джовани Борели, като използвалъ за това и своитѣ материали отъ Военния географски институтъ, събрани за монография подъ насловъ: Албания.

Това е родословътъ на отбелязаната въ наслова нова книга върху Албания, за която авторътъ е използвалъ, вѣнъ отъ своитѣ лични впечатления, и цѣлата, стара и нова, литература върху новата държава, нейната земя и народъ, а особено, както самъ въ предговора обажда, поменатитѣ *Albanesische Studien* отъ J. G. Hahn, *Péninsule Balkanique* отъ Cvijić (1915) и *L'Albanie et les Albanais* отъ Bourcart (1918). Инакъ тая литература не се изброява, въ книгата сж избѣгнати каквито и да било книгописни указания, така че всички факти, изнесени отъ проф. Балдачи, било плодъ на лични проучвания и наблюдения, било заети отъ други автори, трѣбва да бждатъ вземани на вѣра. Задачата му, както се вижда, е била да даде едно общо изложение върху Албания, което да съдържа подробни сведения върху страната въ географско (с. 9—128), историческо (с. 129—154) и най-вече антропогеографско отношение (с. 155—422), при което се е имало винаги предъ видъ не само Албания въ нейнитѣ държавни граници, начертани въ 1913 г., но Албания въ географско и етнографско отношение изобщо.

Така тая книга се явява, подиръ сбитата статия отъ Р. Алмаджа (R. Almagià) подъ думата *Albania* въ Италианския енциклопедиченъ речникъ (*Enciclopedia Italiana*, vol. II, 1929), като новъ трудъ, въ който ясно се оглеждатъ италиянскитѣ тежнениа, насочени къмъ Балканския полуостровъ. И въ това отношение тя представя за читателитѣ на сп. „Македонски прегледъ“ специаленъ интересъ.

Албания се схваща и разглежда не въ политическитѣ граници на новосъздадената държава, но много по-широко: сжщинска „Албания трѣбва добре да се различава отъ днешното кралство Албания“ (стр. 154). Албанскиятъ брѣгъ на Адриатическото море, дълъгъ 550 км., започва отъ устието на р. Бояна, която изтича отъ Шкодренското езеро, и не спира при Санти-Каранта, гдето свършва Албанското кралство, но продължава и по на югъ край Корфенския протокъ и Йонийското море та до залива Арта, гдето свършваше бившиятъ Янински вилаетъ на Европейска Турция, който въ географско отношение изцѣло се причислява къмъ Албания, при все че подиръ Балканската война по-голѣмата му частъ бѣше предадена на Гърция. На северъ Черна-гора сжщо въ всѣко отношение, особено етнографски, принадлежи, споредъ проф. Балдачи, който е прекаралъ дълго време всрѣдъ нейното население, къмъ Албания. Той представя това население изобщо — по нрави, обичаи, начинъ на животъ — досущъ като албанското, отъ което се отличава само по

езикъ. Дори въ антропологично отношение нѣма разлика между населението на северна Албания и на Черна-гора: „не сжествува единъ единственъ албански типъ, както не сжествува и единъ единственъ черногорски типъ. Северна Албания и Черна-гора иматъ единъ типъ за себе си: срѣдна и южна Албания има другъ типъ“ (стр. 208). Авторътъ говори съ симпатия за нѣкогашния стремежъ на князь Никола Черногорски, който дълбоко „познавалъ албанската душа“ и който „силно чувствувалъ духа на Скендербега и на албанцитѣ“, да основе голѣмо албаночерногорско кралство и за опита му да протегне ржка въ 1875 г. върху североалбанскитѣ мирдита, при което се натъкналъ на противодействието на Австрия. „За Италия и за Европа едно ново царство, по тоя начинъ съставено, би представяло щастие, до колкото това отново би свързало раздѣленитѣ членове на единъ цѣлостенъ и пренебрегнатъ отъ свѣта народъ, който не бѣше познатъ и който наистина можеше да бжде познатъ и обичанъ. Желателно е, щото възкрѣснала Черна-гора и Албания да могатъ да се споразумѣятъ и да намѣрятъ, че политическото съгласие е сжщо така необходимо за тѣхното сжествуване и за тѣхното развитие“ (стр. 164). Установенитѣ отъ посланицитѣ въ 1913 г. граници на Албания той смѣта като резултатъ на компромисъ. Така симпатиитѣ на разни народи къмъ Сърбия, „страхътъ“ на Англия и Франция отъ развалата на съглашението съ Русия и, „по всѣка вѣроятность, още и жалкото непознаване фактитѣ отъ страна на Италия, допринесоха за едно решение, което, както съ огледъ къмъ Албания, така и къмъ Македония (*tanto nel riguardo albanese quanto in quello macedone*), включва въ себе си зародиши на бждещи смутове (*germi di torbidi futuri*). Войната трѣбваше да поправи балканскитѣ грѣшки и да създаде на полуострова по-добра атмосфера, а не по-лоша, както стана. Нашата победа не даде решението, което се искаше, и днесъ, повече отъ колкото въ миналото, положението е просто въ ржцетѣ на сждбата“ (стр. 165).

Като очертава естественитѣ граници на Албания отъ северъ и североизтокъ, авторътъ включва въ тѣхъ и областъта на Печъ (Ипекъ), Дяково и Призрѣнъ, все отъ водотечието на Бѣли Дринъ, което географски изцѣло спада къмъ Албания. Търговски и икономически тѣ сж естественъ „хинтерландъ“ на Шкодра и на Адриатическото море и, тепърва следъ като се прокара желѣзница презъ Санджака, тѣ били насочени къмъ изтокъ. По население тѣ сж албански. Като най-добра граница на Албания тукъ той посочва гребенитѣ на планинитѣ Мокра, Суха, Девица, Църнолейва планина и Коджа-балканъ та до Шаръ. Като отбелязва при това, че и Косово поле е населена предимно отъ албанци, сжщо както и Тетовската долина, той добавя, че „и въ Скопие албанцитѣ сж по-многобройни, отъ колкото сърбитѣ въ Призрѣнъ и българитѣ въ Дебъръ“. Страстното желание на Сърбия да владѣе тия земи — пише той — е чисто сантиментално, основано върху позоваване на срѣдновѣковната ѣ история. Сжщо за всѣки градъ и окржгъ, който славянитѣ могатъ да желаятъ по правото на победата, подъ предлогъ на нѣкакво мъгляво и преходно „*impero*“, албанцитѣ могатъ да противопоставятъ правото на първоначална собственост върху земята още отъ

епохи, въ които нито историята, нито славянитѣ сж сществували на Балканитѣ! (il diritto di originaria proprietà della terra da epoche in cui nè la storia, nè gli Slavi erano noti nei Balcani — стр. 159).

Основанията на проф. Балдачи могат да бждат прави, разбира се, само до толкова, до колкото почиватъ върху етничния образъ на тия области въ днешно време. Даннитѣ отъ далечното минало не могат да иматъ въ тоя случай никакво значение, защото днесъ се знае много добре, че албанското население въ очертаната по-горе област северно отъ Шаръ, както и въ Македония, се състои отъ колонисти отъ последнитѣ два вѣка, които отъ планинскитѣ мѣста на Албания се спускаха постепенно въ долинитѣ на „Стара Сърбия“ и на Македония, като стигнаха дори до Морава и горни Вардаръ. Другъ е въпросътъ за произхода на албанцитѣ изобщо и за тѣхната изконностъ въ самата Албания. Но него проф. Балдачи решава независимо отъ сжществуващата днесъ теория за тѣхния тракийски произходъ, като ги смѣта не само по географско положение, но и по кръвъ наследници на старитѣ илири.

И въ Македония той поставя границата на сжщинска Албания различно отъ прокараната днесъ източна граница на кралството. Отъ Шаръ надолу той я насочва по билото на Рудока, Яма, Бистра, Стогово, Турия, Илинска планина и Галичица съ Томоръ, между Охридското и Прѣспанското езеро, като включва въ себе си Дебъръ, Струга и Охридъ, които днесъ сж извънъ Албания. Дебъръ съ по-голѣмата частъ отъ своя окръгъ днесъ е, споредъ него, безспорно албански, а самиятъ градъ въ действителностъ билъ едно отъ най-здравитѣ срѣдища на албанската народностъ. Подобно и Струга и Охридъ, за които впрочемъ признава, че имали „достатъченъ брой българи“ (sufficiente numero di bulgari). Съ изключването имъ отъ Албания се побръквало прѣкото сношение отъ северъ къмъ югъ между Дебъръ, Струга, Охридъ и Корча, която, като безспорно албански градъ, съ право остава въ Албания. Естествениятъ търговски изходъ на тия мѣста билъ къмъ Елбасанъ и Драчъ, вмѣсто къмъ Битоля и Солунъ, както е днесъ вследствие на прокараната граница, но прокарането на желѣзница отъ Драчъ до Битоля по старата via Ignatia, която трѣбва да бжде първа въ новата държава, щѣло да има за последица по-естественъ търговски развой (стр. 109—170).

Разбира се, невѣрно е, че тия българи (Bulgari macedoni), които той представя като вмъкнали се въ албанското тѣло (incapsulate nel corpo albanese), сж се били наложили вследствие на пропагандата на Екзархията и на „комитаджиитѣ“, за да спечелятъ днесъ толкова напреднало и благоприятно положение въ „албанския изтокъ“, гдето заематъ долинитѣ и пжтя на трафика между Адриатическото и Егейското море (стр. 160). „Екзархийска пропаганда“ и „комитаджии“ сж днесъ у всички, които гледатъ на етнографията на Македония презъ очилата на политическитѣ интереси на своитѣ държави, та и у проф. Балдачи, магически формули, разковниче за лесно обяснение на етнографската сжщностъ на Македония. Тѣ не търпятъ опровержение, въ тѣхъ трѣбва да се вѣрва. А въ действителностъ, специално за западнитѣ краища на Македония (Дебърско, Охридско, Струга), които той включва въ Алба-

ния, се знае отъ всички посветени въ етничната история на Балканския полуостровъ, че българското население тукъ съществува още отъ сръднитѣ вѣкове, когато и южна и сръдна Албания, както свидетелствува и славянската ѝ топонимия, е била населена отъ български славяни, които съ време били поалбанчени. Проникването на албанцитѣ въ Македония е резултатъ на сѣщия процесъ, усиленъ особено по-късно, когато за това способствувала и самата турска власт.

Това не крие впрочемъ и проф. Балдаци, който съ съвсемъ друга целъ — за идеята да се създаде Велика Албания — намира за повече отъ любопитно да разправи, че Високата порта, която особено благоприятствувала албанския елементъ като сравнително надежденъ при защитата на държавата, се показвала въ 1880 г. разположена за създаване една Велика Албания не само отъ вилаетитѣ Шкодра и Янина, но и отъ Косово и Битоля, като се постави въ основата езикътъ; при това дори самата Англия не се въздържала да подкрепи албанската автономия въ най-широкъ и най-правъ смисълъ на думата (стр. 159—160).

Въ свръзка съ тия схващания на автора италианецъ е любопитно да се изтъкне и особеното внимание, което той отдѣля на аромънитѣ или погрѣшно наричанитѣ и отъ него „македонски ромъни“ (*Romeni di Macedonia*), на които е посветена специална глава подъ насловъ „Македонско-албанскиятъ романизъмъ“ (стр. 184—189). Тѣхната численостъ се изкарва отъ 600 до 800 хиляди души, цифра, която е 2—3 пѣти по-голъма отъ възможния най-голъмъ брой на оцѣлѣлитѣ гдето и да било на свѣта аромъни (цинцари, куцовласи). Въ планинскитѣ мѣста, особено въ Пиндъ, аромънитѣ образуватъ, споредъ него, компактна и хомогенна маса, а въ сѣседнитѣ мѣста — абсолютно множество отъ населението. „Тия ромънски населения — пише той — при невъзможността да се присѣдинятъ къмъ Велика Ромъния, се чувствуватъ естествено привързани къмъ Италия, отъ която очакватъ покровителство: тѣ гледатъ къмъ Римъ, тѣхната антична майка“ (стр. 184). Въ конференцията за мира трѣбвало да се отдѣлятъ въ самостоятелна държава, както искали, или поне да бждѣли присѣединени къмъ Албания, гдето тѣ съ интеллигентната си опитностъ и дейностъ могли да принесатъ безспорна услуга въ развоѣ на нова Албания. Това щѣло да даде и на Италия възможностъ да организира ромънския родъ на Пиндъ, съ огледъ на неговия произходъ и неговитѣ аспирации, изразени и въ позива му до римското правителство, даденъ на италианскитѣ войски при влизането имъ въ Янина (стр. 160).

Така книгата отъ начало и до край е пропита отъ политически разсждения съ огледъ къмъ интереситѣ на Италия. Това служи като канва на обилнитѣ сведения за числеността на албанцитѣ, въ кралството и извънъ него, за градоветѣ, за облѣклото, нравитѣ и обичаитѣ на населението, сѣщо — и особено подробно — за албанскитѣ племена (стр. 244—282), за поминъка на населението, богатството на земята и под., които пълнятъ книгата. Има дори и специална глава за политическото бждеще на страната, въ която се изтъква, че „Албания е днесъ сигурна, съ законнитѣ договори, сключени съ Италия, за границитѣ, които има. Ако това не бѣше станало, тя би била изложена на рискъ да бжде смазана въ самото начало; така че днесъ Албания нѣма основания за съмнение въ своето цвѣтуеще и дори блѣстяще бждеще“ (стр. 391).

Ст. Романски.

Dott. Angelo Focarile, Bulgaria d'Oggi. Nei suoi aspetti sociali, economici, commerciali e finanziari. (Con una carta delle ferrovie bulgare) 1929. 8^e 371. Milano, Editore Ulrico Hoepli. Ц. 25 lire.

Въ последно време зачестиха италиански книги върху България, главно съ огледъ къмъ нейнитѣ економически условия, търговия и финанси. Въ интереса на италианското общество е, предъ видъ на засилващитѣ се търговски връзки между Италия и България, да бжде то добре осведомено върху економическото състояние на нашата страна, а не по-малко е полезно и за България все по-вече и по-вече да я познаватъ и ценятъ въ чужбина споредъ истинската ѝ стойностъ. Покрай търговскитѣ сношения успоредно се развиватъ и културнитѣ, а тѣзи последнитѣ сж за насъ още по-ценни, особено когато чрезъ тѣхъ може българскиятъ народъ духовно да се сближи съ Италия, чието културно и политическо влияние върху Балканския полуостровъ още отъ римско време е било силно и благотворно.

Книгата на г. Анджели Фокариле върху „Днешна България“, чието появяване тукъ съ благодарностъ отбелязвамъ, е дѣло на добъръ познавачъ на нашето отечество, защото независимо отъ щателното и добросъвестно проучване на сегашна България, което е направилъ авторътъ, за това много му е спомогнало и обстоятелството, че той десетина години е проживѣлъ въ качество на италиански търговски аташе въ София та е усвоилъ и българския езикъ, що му е дало възможностъ самъ направо да използва всичката досежна по-важна българска литература както и да следи специалнитѣ наши научни списания и ежедневния печатъ. И действително г. Фокариле е успѣлъ да представи въ сбита форма цѣлото наше економическо законодателство и да изтъкне, както той самъ въ предговора си казва, постоянния напредѣкъ на българския народъ, който въ педесетина години на своя независимъ животъ успѣ да удвои своята численостъ и своето производство, да си построи железнопътна мрежа и добри пѣтища, да издигне градове, да се цивилизира и преобрази въ модеренъ народъ, съзнателенъ за своето бъдеще, да засили своята економическа и духовна мощъ, — съ една дума полека-лека да издигне своята индивидуалностъ. Много нѣщо е претеглилъ българскиятъ народъ преди да може да се приобщи къмъ цивилизацията на другитѣ народи; наистина чудо е, че българитѣ презъ дългото си петвѣковно робство сж могли да надвиятъ всички спѣнки, които не сж имъ позволявали да се развиятъ духовно и материално. Българското общество, бедно въ края на 19 вѣкъ, постепенно можа да се съвземе, и успоредно съ економическото преобразование почва да се проявява у него и диференциране на общественитѣ класи; образува се вече и буржуазия, която по-рано не съществуваше, — капитализмътъ, както и другаде, се развива; занаятчийството се преобразува споредъ нуждитѣ на модерния животъ; работничеството се умножава и представлява вече особена работническа класа, а заедно съ това върви развитието на земедѣлието, индустрията, банковото дѣло и търговията.

Желанието на автора, щото съ своя трудъ да представи въ справедлива свѣтлина економическия животъ на България та да послужи за

засилването на търговските и културни сношения между Италия и България, не ще отиде напразно, неговата книга наистина достойно ще изпълни предназначението си чрезъ безпристрастното и вещно изложение на цѣлата обемиста материя, която, разпредѣлена въ десетъ глави, обгръща всички области на економичния народенъ и държавенъ животъ: земедѣлие, лѣсовѣдство, мини, индустрия, съобщения, кооператорство, търговия и търговска политика, труда и социалната политика, монети и монетна търговия, публични финансии (с. 43—369).

Твърде умѣстно е постѣпилъ авторътъ като е далъ въ първата, уводна частъ на книгата си кжси сведения върху географията на България, нейната история, езикъ, литература, изкуство, печатъ, народно образование, обществени съсловия, демография и държавна конституция (с. 1—42). Изобщо взето, съобщенитѣ досежни данни сж добре подбрани отъ първа ржка и сж достатѣчни да дадатъ обща представа за културна България. Авторътъ при това се отзовава твърде симпатично за духовната мощъ на българитѣ, за националнитѣ ни идеали и културнитѣ ни стремежи изобщо. Дѣлото на св. Кирила и Методия се възхвалява, че е турило начало на етнично групиране върху религиозна, морална и интелектуална почва. Изтъква се силното византийско литературно влияние въ България, гдето безразборно сж се преписвали византийски вѣрски съчинения, безъ да иматъ нѣщо национално въ себе си. Само въ Поучителното евангелие на Свещ. Константинъ съдържащитѣ се 33 стиха представляватъ прѣвъ примѣръ на писмена поезия въ славянската литература. Следъ падането на „Източна България“, се задържа „Западна България“, първо въ София и сетне въ Охридъ. И тъй, казва авторътъ, Македония става прибѣжище на всички българи, които не сж търпѣли новосъздаденото положение. Ако и въ нѣколко реда, добре сж характеризувани богомилитѣ като секта, която е отричала духовната религия и държавата. Когато е паднало първото българско царство мнозина сж станали богомили. Даватъ се сбити сведения за времето презъ първото и второ българско царство, за социалнитѣ и политически условия на живота, сетне за настѣпилото турско иго. Особено внимание е посветено на новото време следъ освобождението на България (1878—1929), дължимо на Русия. Велико-Британия и Австро-Унгария, ревнувайки заради руската победа надъ Турция, наложиха на Русия Берлинския договоръ, въ силата на който останаха българитѣ отъ Източна Румелия и българитѣ отъ Македония (*i bulgari della Macedonia*) въ ржцетѣ на тѣхнитѣ угнетители. Следъ съединението на северна съ южна България (1885) и последвалата война съ Сърбия, презъ 1887—1894 българското Княжество подпада подъ желѣзната ржка на Стамболова, който, подпомогнатъ отъ завистливитѣ вслики Сили, тури край на руското покровителство надъ България и насочи вѣншната ѝ политика къмъ Австро-Унгария. Възхвалява се управлението на Фердинанда, който е повелъ страната съ мждротото си управление къмъ модерна организация и економическо благоденствие, създалъ великолепна войска (*un esercito magnifico*). Следвайки националнитѣ стремежи на своитѣ поданици, той въ съдружие съ другитѣ балкански народи обявява на Турция война (1912—1913), стремително победоносна, плодетѣ на която бидоха осуетени

отъ втората балканска война, сключена съ Букурещския миръ (1913). Добре е схваналъ авторътъ, като казва, че това не е можело да не увеличи омразата на българитъ къмъ тѣхнитъ бивши съюзници и че поради слабата похватностъ на дипломатията на Съглашението е трѣбвало България да се хвърли въ обятията на Централнитъ сили презъ време на голѣмата свѣтовна война.¹ Следъ поражението на България и отказването отъ престола на царъ Фердинанда, правителството на Стамболийски сключи на 27. ноемврий 1919 тежкия Ньойски миръ. Подиръ това страната прекарва тежка криза — социална и економическа, попада подъ ударитъ на една хаотична диктатура (*una caotica dittatura*) на земледѣлцитъ, която я разстрои и доведе до гражданска война. Обаче благодарение на едно енергично усилие на интелигенцията и на военнитъ биде низвъргнато това управление и дойде следъ едно кърваво потисничество правителството на Цанковъ, което образува (9 юний 1923) една концентрация на буржуазнитъ партии („демократически сговоръ“), която трае и до сега (януарий 1929 г.) съ кабинета на Ляпчевъ.

Интересно е, че авторътъ е отдѣлил до четири страници на българския езикъ — на неговата история въ славянската наука, която до началото на 19. в. почти нищо не е знаела за него. Тепърва сърбинътъ Вукъ Караджичъ дава първитъ положителни сведения за граматичнитъ особености на българския езикъ. Авторътъ говори за Юрия Венелинъ, а особено изтъква заслугитъ за българския книжовенъ езикъ на Найдено Геровъ, главно неговия български речникъ. Авторътъ се е помжчилъ да формулира характеристичнитъ особености на българския езикъ, говори за подѣлбата му на две главни наречия — източно и западно, обаче тукъ твърде се е объркалъ предавайки фонетичнитъ белези на тая подѣлба споредъ проф. Цоневъ, като не ги е разбралъ та твърде неумѣло ги е предалъ (стр. 20). Говори се за нашата азбука, за богатството на книжовния ни езикъ, за сходството на българския езикъ съ руския, за разликитъ, които отличаватъ българския отъ другитъ славянски езици. За задпоставения членъ авторътъ погрѣшно мисли, че той произхожда отъ „илиро-тракийския езикъ“, понеже го има и въ албанския и въ ромънския. Докато сърбскиятъ езикъ има склонение както и рускиятъ, напротивъ българскиятъ изразява падежитъ чрезъ предлози както французкиятъ, италианскиятъ и др. Старитъ български книги сж писани на „черковнославянски езикъ съ силна примѣсъ отъ говоримитъ наречия.“ Следъ книжовното възраждане, което датува отъ началото на 19. вѣкъ, „народното наречие на Македония и източна България, изчистено отъ старото влияние на черковния езикъ, става български книжовенъ езикъ.“

Авторътъ все тъй сбито, но сполучливо дава по-нататкъ характеристика на българската литература, — говори за писмеността отъ времето на царъ Симеона, на Іоана Екзархъ, за историята на Паисия,

¹ Ciò non fece che aumentare l'odio dei bulgari verso gli antichi alleati che doveva, a causa della poca accortezza della diplomazia dell'intesa, spingere la Bulgaria nelle braccia degli imperi centrali durante la guerra mondiale (1914—1918).

за Софрония, за Неофитъ Рилски, братя Миладиновци, за писателитѣ и поетитѣ Раковски, Каравеловъ, Ботевъ, Вазовъ, Ст. Михайловски, П. Славейковъ, П. Яворовъ, Алеко Константиновъ, споменува въ края и имената на по-новитѣ писатели — Елинъ Пелинъ (Д. Ивановъ), Д. Дебеляновъ, Дора Габе, Йорданъ Йовковъ, Г. Райчевъ, Н. Райновъ, Т. Траяновъ, Н. Лилиевъ, Г. Мутафовъ (21—25). По сѣщия начинъ се характеризова и нашиятъ напредѣкъ въ областта на изкуствата, периодическия печатъ, печатарското изкуство и народното просвѣщение, общественитѣ съсловия, дава се статистика на населението по народности, излагатъ се основнитѣ положения на българската конституция, говори се за административното устройство на държавата и се завършва съ данни върху българската войска въ сегашното ѣ състояние следъ Ньойския договоръ.

Л. М.

K. D. Spissarevski, La Bulgarie au travail. Cinquante ans après. Deuxieme édition. Marseille, 1930 гол. 8° 242.

Покрай сравнително немалкото книги върху България и Македония отъ автори чужденци, рѣдко ни се пада случай да отбележимъ сериозни съчинения на българи, писани на чуждъ езикъ и предназначени да запознаватъ чуждия свѣтъ съ нашето отечество. Българскитѣ консули въ чужбина проявяватъ вече похвална ревностъ въ това отношение, съ което правилно изпълняватъ и прямата си задача да засилатъ търговскитѣ ни връзки съ иностраннытѣ държави, давайки подробни и специални сведения за економическото състояние на България, като сѣщевременно рисуватъ и културния уровень на българския народъ въ истинския му видъ. И на дветѣ цели добре ще послужи и гореозначената книга на нашия консулъ въ Марсилия, г. К. Списаревски, излѣзла въ разкошно второ, допълнено издание. Който отъ чужденцитѣ читатели дори само повърхностно прегледа труда на Списаревски, сигурно ще престане да подценява България тъй, както обикновено правятъ слабо или никакъ незапознати съ нея чужденци. Въ предговора си авторътъ, за да разсѣе известни и трайно заседнали заблуди за нашата родина като огнище на постоянни размирици, обяснява самата действителностъ, доказва, че на противъ България е страна миролюбива, предадена на производителна стопанска и културна работа. Това подробно се освѣтлява въ следващитѣ, особено богати съ статистични данни отдѣли въ книгата, въ които се излагатъ постигнатото до сега у насъ въ областта на народната просвѣта, земедѣлието, индустрията, външната търговия, минитѣ и минералнитѣ извори, пѣтищата и съобщенията, кредитнитѣ институти, приходитѣ и разходитѣ на държавата ни. Авторътъ е използвалъ специалната литература, а освенъ това, както самъ признава, не малко е заимствувалъ, и то главно статистични данни по економическото състояние на България, отъ статиитѣ на публициста М. С. Башмаковъ, редакторъ на економическия отдѣлъ на в. *La Bulgarie*.

Госп. Списаревски изобщо се ограничава въ своето изложение съ царство България, но при все това въ главата за населението не-

говата численост и гъстота не е пропусналъ да спомене и българското население вънъ отъ границитѣ на България, достигаще приблизително до два милиона, — почти една трета отъ българския народъ, а именно: въ Югославия до 960,000, въ Ромъния до 584,000, въ Гърция до 200,000, въ Турция до 55,000, въ Албания 30,000, въ Русия 80,000 и други 130,000. Общото число на българитѣ г. Списаревски изкарва до 6, 00,000. Съобразно съ това правилно схващане на цѣлокупна България, въ книгата е дадена богата, почти пълна библиография на стари и нови съчинения върху България, излѣзли на французки езикъ. Съ тази библиография, въ която сж посочени 290 съчинения, твърде много е спечелилъ трудътъ на г. Списаревски, за което му дължимъ признателностъ. Французкиятъ читателъ отъ нея ще види, колко сравнително много се е писало за България включително и за Македония, Тракия и Добруджа отъ видни европейски учени, общественици и пътешественици, между които голѣма частъ сж французи, та ще разбере, колко ниско е паднала днешната политика на западни държави, която позволи въпрѣки историята и етнографията да се разпокъса българскиятъ народъ, да се изопачава истината та да сме принудени днесъ да доказваме, че въ Македония живѣятъ българи, че тѣ сж исторически жители въ тая страна, че иматъ своя национална българска култура и пр..

Една друга особеностъ на книгата на Списаревски съставя подробното описание на по-главнитѣ български градове отъ царство България — София, Пловдивъ, Варна, Русе, Бургасъ, Сливенъ, Плевенъ, Стара Загора, Габрово (стр. 28—49). Даватъ се и исторически сведения отъ миналото на тѣзи градове въ политическо, археологическо, художествено и просвѣтно отношение. Споменаватъ се и по-важнитѣ околни села съ тѣхнитѣ мѣстни забележителности. И отдѣлътъ за народното образование е подробенъ и цененъ съ богати статистични указания за постепенния растежъ на грамотността на населението по отдѣлно за двата пола и за непрестанния бързъ развой на учебното дѣло и на нашитѣ научни институти. Отдѣлено е повече мѣсто специално за двата народни музея — археологиченъ и етнографиченъ, като се изброяватъ и досежнитѣ научни издания. Трѣбва да се отбележи още, че е даденъ списъкъ на по-главнитѣ наши литературни и специални-технически списания. Най-сетне се говори за професионалното образование въ България. Въ специалнитѣ отдѣли на книгата, за които по-горе се каза, се даватъ твърде много подробни статистични данни за всички досежни отрасли на земледѣлието, индустрията, търговията и пр. и пр. За всичко, което може да интересува чужденеца за България, сж дадени достатъчно сведения. Но и за българския търговецъ и индустриалецъ книгата на г. Списаревски е много полезенъ указателъ, па изобщо за всѣки просвѣтенъ българинъ.

Л. М.

Владимиръ Тодоровъ-Хиндаловъ, Народни движения и въстания отъ предосвободителната епоха споредъ новооткрити турски официални документи. София 1929 год. Стр. 190.

Неведнажъ се е обръщало внимание отъ страна на българскитѣ историци върху особената важностъ на сведенията за недавното наше минало, които биха могли да се почерпятъ отъ официалнитѣ турски архиви, станали вече, благодарение на настъпилитѣ благоприятни условия въ турската държава следъ смѣната на султанския режимъ, достъпни за научни проучвания. Касае се въ случая за по-пълно освѣтляване историческитѣ събития презъ време на турското робство, за проучване стопанското и икономическо положение на българскитѣ области, подвластни въ течение на близу петъ вѣка на турската империя, както и за освѣтляване редица въпроси, свързани по-специално съ епохата на нашето възраждане. Още първитѣ опити въ тая посока, направени отъ покойния Ихчиевъ, който извлѣче на времето си маса ценни данни отъ Видинската библиотека на Пазвантоглу и отъ Рилската сбирка, подчертаха голѣмото значение на подобенъ родъ проучвания.

Благодарение на усилията на уредника на ориенталския отдѣлъ при Софийската народна библиотека г. Влад. Тодоровъ-Хиндаловъ, въ последната сж депозирани и съхранени въ недавно време голѣмъ брой важни турски документи, имащи прѣка връзка съ нашето минало. Всички тѣ, издирени и донесени въ София отъ г. Т. презъ време на неговата научна командировка въ Турция, по настоящемъ се превеждали на български и по всѣка вѣроятностъ по-важнитѣ отъ тѣхъ ще бждатъ и публикувани. Каква стойностъ представятъ тѣ за историка на епохата на турското робство можемъ да сждимъ по онѣзи нѣколко редици отъ сжщитѣ документи, които въ надлеженъ и пълненъ български преводъ бѣха публикувани отъ г. Т. въ Годишника на Соф. нар. библиотека отъ 1924—1925 год. и въ книга I—II на Църковенъ Архивъ (За първитѣ отъ тѣхъ вижъ отзива на проф. Ст. Романски въ Мак. Прегледъ, год. II, кн. 4, стр. 134—137).

Въ новия си трудъ г. Т. изнася въ български преводъ 55 документа, отъ които само една малка частъ, отнасящи се до дейността на Хаджи Димитра и Караджата презъ 1868 год., сж били публикувани по-рано. Както до сега изнесенитѣ, така и помѣстенитѣ въ новата книга на г. Т. документи се отнасятъ преди всичко до въстаническитѣ и народни движения около половината на миналото столѣтие. Къмъ тѣзи движения именно, по всичко личи, авторътъ е отправялъ до сега главното си внимание.

Книгата е подѣлена на шестъ глави, при всѣка една отъ които следъ кратки уводни и разяснителни бележки следватъ прибавени по нѣколко документа. Нумерацията на последнитѣ обаче върви непрекъснато отъ началото на книгата до нейния край.

Въ първата глава е сложенъ на разискване въпросътъ за участието на Раковски въ Браилския бунтъ отъ 1842 год. Противоречивитѣ и невѣрни сведения, съ които до скоро се боравѣше при описание както на тоя бунтъ, така и на другъ единъ, станалъ на сжщото мѣсто нѣколко месеца по-рано, въ който пъкъ съвсемъ неточно се смѣсваше името

на Раковски като на съучастникъ, можаха да се опровергаятъ и да се въстанови истината едва следъ публикуването отъ проф. Ст. Романски на голѣмъ брой австрийски, френски и ромънски официални рапорти въ студията му „Заговорътъ на Г. С. Раковски (Георги Македонъ) въ Браила презъ 1842 год.“ (Сборникъ на Бълг. акад. на наукитѣ кн. XIV). Турскитѣ документи, които сега ни поднася г. Т. сж ценно допълнение къмъ горната студия. Очевидно става, че Раковски не е ималъ нищо общо съ събитието, станало въ Браила на 13 юлий 1841 год., дѣло на нѣкои си Владиславъ Тачичъ. Любопитенъ е рапортътъ на влашкия войвода Александъръ Гика до турскитѣ власти. Войводата, чието положение следъ разигралитѣ се събития въ 1842 год. е станало доста неудържимо, се сили да омаловажи събитието и лишавайки го отъ политическата му окраска го представя като дѣло на обикновени разбойници. Тукъ сж намѣрили мѣсто и нѣколко важни турски служебни рапорти за положението въ Търновско презъ 1849 год. Този край, бидейки населенъ съ компактно българско население, е представлялъ добра почва за действията на преоблѣчени агитатори, които подстрекавали населението. Почти навсѣкжде се препоръчва предпазливостъ въ управлението и засилване на мѣстнитѣ гарнизони.

Въ втората глава и въ прибавенитѣ къмъ нея документи се разкриватъ трагичнитѣ перипетии на хода на едно въстание въ Видинско презъ 1856 год., неизвестно въ българската историческа книжнина. Въ това въстание, което се явява последна брѣнка въ размирицитѣ, разиграли се въ Западна България въ първата половина на миналия вѣкъ, изпъкватъ имената на нѣколцина неизвестни до сега самоотвержени патриоти като Хараламби Бояра, Димитъръ Петровичъ, Манчо Кръстникъ и Димитъръ Пановъ. Известната коварна роля на сръбскитѣ правителства, проявявана всѣки пжтъ неизмѣнно при всички опити за въстания на българското население въ западнитѣ наши краища, е оказала пагубното си влияние върху хода и на Видинското въстание отъ 1856 год. Ето какъ авторътъ характеризова тая роля на стр. 53: „Сръбски агитатори, агенти и разни „началници“ одобряватъ и подкрепватъ най-напредъ всѣко въстание въ Видинско; следъ обявяването му обаче сръбскитѣ власти бързатъ да затварятъ, както пише френскиятъ писателъ Сурпиен Робертъ, своитѣ граници и отказватъ обещани пушки и щикове, а за потушаването му самото сръбско правителство официално предлага своето посрѣдничество, въ замѣна на български села и градове. Това е традиционната триактна политика на сръбското княжество спрямо поробена България. Князь Милошъ, князь Александъръ Карагеоргиевичъ, князь Михаилъ, всички тия короновани сръбски глави преследваха една и сжща политика — уголѣмяване сръбската територия съ българска земя.“ Не е безинтересенъ фактътъ, че виновникъ за печалния край на въстанието отъ 1856 год. е сърбинътъ Христо Тодоровичъ, чиято предателска роля се изтъква ясно отъ документитѣ.

Въ третата глава намираме любопитни сведения за единъ конфликтъ на пловдивскитѣ българи съ гръцкия митрополитъ Хрисантъ въ 1857 год. Конфликтътъ, предизвиканъ отъ опита на безкрупулния митрополитъ да образува чрезъ редактиранъ отъ самия него съответенъ пра-

вилникъ единъ съветъ, който да му служи като слѣпо оржие въ посегателствата му надъ българитѣ, взема единъ неочакванъ за самия митрополитъ обратъ. Намѣренията на владиката намиратъ силна опозиция всрѣдъ пловдивскитѣ българи. Вследствие на подаденото отъ него клеветническо писмо, съ което е целѣлъ да злопостави предъ турскитѣ власти видни пловдивски първенци, нарежда се анкета, която разкрива виновността на владиката.

Въ следващата IV глава сж изнесени четири дознания на лица, взели участие въ изселването на Видинскитѣ българи въ Русия въ 1831 год. и тѣхното бързо връщане обратно. Цената имъ се крие въ подробноститѣ, които научаваме за хода на изселването, за мжкитѣ на изселниците и за непристойното отнасяне на рускитѣ власти къмъ тѣхъ. Въ желанието си да припечелятъ работното българско население, което, отчаяно отъ лошитѣ условия на работната земя въ Русия, иска незабавно да се върне обратно въ родината си, властитѣ прибѣгватъ до жестоки мѣрки, като отдѣлятъ мже отъ жени, деца отъ родители, братя отъ сестри. Прави впечатление благородната роля на младия Никола Савовъ Шоповъ отъ Враца, ученикъ въ Одеса, който подъ псевдонимъ Иванъ Богдановъ, се връща преоблѣченъ заедно съ изселниците въ Видинъ. Следъ като съ горещи убеждения накарва своитѣ съотечественици да поематъ пътъ обратно къмъ България, той не престава презъ време на цѣлото пътуване да се грижи особено старателно за тѣхната материална издръжка.

Въ последнитѣ две глави (V и VI) намираме доста важни сведения за сраженията на въстаническитѣ чети на Хаджи Димитра и Стефанъ Караджата съ турскитѣ войски и за злополучното Старозагорско въстание отъ 1876 год., за неговитѣ организатори, предатели и жертви.

На края сж помѣстени едно факсимиле и съответенъ български преводъ на една страничка отъ тѣй наречената „Караманска история“ отъ Шикяри, следъ което следватъ нѣколко обяснителни бележки на автора върху този интересенъ турски ръкописъ, въ който се намирили сведения за нѣкакво независимо българско княжество по протежение на Булгаръ-дагъ въ Мала-Азия. Споредъ увѣренията на г. Хиндаловъ частъ отъ този ръкописъ била вече преведена на български и скоро щѣла да бжде готова за печатъ.

Новиятъ трудъ на г-нъ Т. е безспорно единъ важенъ приносъ за проучване на въстаническитѣ и народни движения въ България презъ миналия вѣкъ. Не се съмняваме, че на автора ще се удаде да открие между богатата турска ръкописна сбирка на Соф. нар. библиотека и други важни документи, които ще хвърлятъ повече свѣтлина върху събитията отъ епохата на турското робство.

К. Мирчевъ.

Ст. Чилингировъ, Сърбитѣ и ние. Библиотека „Западни покрайнини“, кн. I. София, 1930, стр. 115. Издание на Трънското класно учителиство.

Следъ бѣгълъ прегледъ на историята на първото и второто българско царства, простиращи своята територия далечъ въ земитѣ на западъ, включително съ Поморавието и Браничевската област на Бѣлградъ, авторътъ на книгата се спира на широко върху една отъ най-интереснитѣ и най-малко разработени глави на нашата история — турското владичество. Въ този периодъ, лишень отъ сръбски заговори и сръбски нападения противъ цѣлостта на българския народъ, етнографскитѣ граници на България се ясно очертаватъ: На изтокъ — Черно море и делтата на Дунава, на югъ — брѣговетѣ на Бѣлото море, а на западъ — долината на Морава, Шаръ и албанскитѣ планини. Тази е историческата действителностъ на петвѣковния животъ на нашия народъ подъ турското робство, потвърдена и отъ описанията на западноевропейски и други чуждестранни учени, пжтешественици отъ XV, XVI, XVII и XVIII вѣкове. Презъ цѣлия този дълъгъ периодъ отъ време, сърбитѣ до тогава владѣли нѣкои български земи само презъ царуването на Неманя и Душанъ, населяватъ земитѣ на западъ отъ сръбска Морава, Шумадия, Косово, Босна и Херцеговина. Политическитѣ събития въ началото на XIX вѣкъ, лакомството на сърби, гърци и власи да откъсватъ части отъ българското отечество, постепенно стѣсняватъ обрѣжа край живото тѣло на нашия народъ. Отначало и до сега най-непримирими оставатъ сърбитѣ. Следъ освобождението на тѣхното княжество, станало не безъ съдействие на българитѣ, сръбскитѣ князе подхранватъ християнскитѣ и славянолюбивитѣ чувства на българитѣ, но въ сжщото време кроятъ съ задни цели образуването на една сръбска държава, която да се простира по цѣлия Балкански полуостровъ и да обема въ границитѣ си Сърбия и България. Събитията скоро показватъ, че сръбскитѣ планове сж неискрени: сърбитѣ скоро откриватъ своето истинско лице; тѣ скоро насочватъ усилията си да обладаятъ и посърбятъ Поморавието — Пиротъ, Нишъ, Враня, Лѣсковецъ, за които единъ французинъ, добре запознатъ съ областта, презъ януарий 1886 година пише въ „Temps“: *J'ajouterai que dans des départements qui étaient annexés à la Serbie conformément au traité de Berlin, l'élément bulgare prédomine, non seulement à Pirot et à Vrania, mais aussi dans toutes les régions montagneuses, comprises entre ces deux villes*. Сжщо „С. Петербургская Газета“ въ 1884 година пише, че населението което живѣе въ Поморавието е българско. Тогава сърбитѣ сж водили австрофилска политика. Съ помощта на Австроунгарската монархия, срещу която заговаряха и воюваха по-късно, сърбитѣ задържаха тѣзи български земи и получиха насърчение да отправятъ пропагандата си по направление на македонскитѣ български области. Сега вече тѣ организиратъ въ помощъ на завоевателнитѣ си намѣрения за смѣтка на българския народъ и действията на една сръбска шовинистическа литература, главнитѣ вдъхновители на която сж нѣколцина бѣлградски учени. Поморавското българско население е преследвано и силомъ денационализирано. Въ Македония се изпращатъ въоръжени сръбски чети,

покровителствувани отъ султанската власт, която започва да се плаши отъ повдигнатия националенъ духъ на тамошното българско население. При такива условия, Сърбия се показва склонна да сключи таенъ договоръ съ насъ, да признае съ подписа си българския характеръ на Македония, а въ сжщото време заговаря съ гърцитѣ срещу България. Следващитѣ събития, на които г. Чилингировъ сжщо дава подобаваше мѣсто въ своята книга, сж известни, навсѣкжде въ всички свои дѣла сърбитѣ мислятъ само какъ да уязвятъ българското национално чувство, да се съюзятъ съ враговетѣ на славянството за неславянски цели, да унижатъ България и най-сетне да я ограбятъ, като отнематъ и частъ отъ старата и територия, — Царибродъ, Тимокско, Босилеградско и Струмица, и да подложатъ населението въ тия области на преследвания и изстребление.

Всичко това г. Чилингировъ подлага въ книгата си на единъ обстоенъ прегледъ, като търси исторически да обоснове противославянската политика на сърбитѣ и нездравитѣ основи, на които сърбитѣ строятъ държавата си.

Книгата на г. Чилингировъ ни дава прегледно всички исторически събития, които придружаватъ сръбското държавно „строителство“, пълно съ примѣри на двоеличие, макиавелизъмъ, жестокостъ, безпринципностъ — безъ всѣкакъвъ подборъ на срѣдства за борба. Домогванията на сръбската държава, въ центъра на която има само два и половина милиона сърби, се заключаватъ въ това да подрови съ всички сили спокойствието на единъ шестъ милионенъ народъ, стремещъ се отъ вѣкове насамъ следъ като получи това което е негово да заживѣе миренъ животъ. Съ обсебването на западнитѣ покрайнини, както и съ поробването на македонскитѣ българи, напразно мислятъ сърбитѣ че ще могатъ да постигатъ целитѣ, които гонятъ. Духътъ на българския народъ и волята му да живѣе свободно ще надвиятъ всички затруднения. Тази последната именно идея г. Чилингировъ е съумѣлъ сполучливо да прокара въ своята книга.

Вл. Алексиевъ.

Д-ръ П. Джидровъ, Проблемътъ за Македония. Речь, държана на 27 априль 1930 год. по покана на Македонското студентско дружество „Вардаръ“ въ София. 1930, 8°, 64.

Г-нь Джидровъ, известенъ виденъ адвокатъ, членъ на социалистическата партия у насъ и бившъ народенъ представителъ, е изнесълъ въ гореприведената речь съ необикновена прямота и твърде вешо, ако и въ разтегната популярна форма, силни аргументи, съ които напълно оправдава двойната борба, легална и нелегална, която македонскитѣ българи сега водятъ и която, споредъ автора, се явява като неминуема последица отъ създаденото непоносимо положение въ Македония отъ сръбска и гръцка власт. Главната мисълъ, която се прокарва въ речта, е, че никоя сила не може да спре македонското освободително движение нито то може да престане на насието да противопоставя насилие, докато не се премахне първопричината. Критиката, на която г. Джидровъ подлага досегашната македонска политика на бъл-

гарскиятъ правителства, е колкото безпощадна толкова и справедлива, подкрепена и съ доводи, върху които струва да се замислятъ нашитъ отговорни фактори, а не по-малко и онѣзи български общественици, които си въобразяватъ, че могатъ да порицаватъ македонското движение и да даватъ само миролюбиви съвети на водителитъ му, безъ да сж вникнали основателно въ дълбокитъ причини, главно отъ психично естество, поради които то се развива като проява на единъ видъ немолимъ исторически законъ. Авторътъ съ право отхвърля главния аргументъ, задъ който тѣзи, които осжждатъ македонската нелегална па дори и легална борба, обичатъ да се закриватъ, като изтъкватъ, че последната носѣла голѣма опасностъ за самата България. Авторътъ подробно се спира на тая тема и намира, че се касае за мнима опасностъ, плодъ на безкритично отнасяне къмъ реалната действителностъ, на наивно възприемане по чужди внушения известни политически формули. Не съ наивни пацифистични пожелания ще се постигне справедливо разрашение на кипещия македонски въпросъ, а съ упорита настойчивостъ чрезъ всички срѣдства, съ които революционниятъ протестъ на македонцитъ споредъ нуждитъ на момента е принуденъ да си служи, ще се дойде най-сетне до единствения спасителенъ изходъ — автономията на Македония. До това си заключение авторътъ дохожда, почвайки отъ начало — отъ зародиша на македонската революционна борба още въ турско време и постепенно излагайки въ логична връзка своитъ доводи. Не може да се отрече на автора, че е успѣлъ да бжде като ораторъ твърде убедителенъ отъ край до край, и поради това речъта му ще заема видно мѣсто между нашата политическа литература по македонския въпросъ отъ този родъ.

Струва да се поспремъ тукъ на нѣкои отъ по-важнитъ мисли на г. Джидровъ.

Съгласни сме съ автора, че въ тоя главенъ политически въпросъ, какъвто е македонскиятъ, най-голѣмо значение въ полза на македонската борба има преди всичко българското съзнание на македонцитъ, обаче не бива толкова да подценяваме и етнографичнитъ белези, между които първа роля се пада на езика, на българския езикъ на македонцитъ. Потисницитъ на Македония съвсемъ не сж наивни, като се мжчатъ чрезъ разни извъртения да обезсилятъ тъкмо тоя важенъ народностенъ признакъ. Безъ него много по-лесно би било да хванатъ вѣра фалсификациитъ на историческата действителностъ чрезъ измислени аргументи, прокарвани отъ сърбитъ, като напр. че българското съзнание на македонцитъ било изкуствено, внушено отъ българската пропаганда, ужъ чрезъ влиянието на екзархията и на българскитъ училища и пр. Тъкмо о българския езикъ като о скала се разбиватъ подобни всевъзможни тенденциозни доказателства, съ каквито и фамозниятъ Венделъ си служи, за когото и авторътъ говори, спомняйки лична среща съ него презъ време на свѣтовната война (с. 5). Колко по-удобно би било и за гърцкитъ шовинисти, ако нашитъ гъркомани, патриаршисти не бѣха били „българогласни“. За това тезата на автора, че „нито научнитъ нито даже правилнитъ исторически аргументи“ можели да иматъ нѣкакво особено значение въ политиката (с. 6), не може

напълно да се поддържа. Днесъ и политиката, заради днешното по-събудено обществено мнение въ свѣта, на което и авторътъ много държи, е принудена да води смѣтка и за морала, който пъкъ изключва явни фалсификации на истината.

Самото подигане на македонския въпросъ, за да доказваме това, що е отъ давна сто пѣти доказано относително народността и произтичащитѣ отъ това права на македонскитѣ българи, съ сила ни се наложи отъ политиката на заинтересувани малки и голѣми държави. Българскиятъ народъ нѣма щастието чрезъ воденитѣ отъ него войни да прокара националното си обединение. Този народенъ идеалъ България го проигра. Всичко туй авторътъ добре обяснява. Първиятъ и главенъ ударъ ни се нанесе съ осуетяването на Санстефанска България. Тепърва следъ като по Берлинския договоръ Македония се остави пакъ подъ Турция, се предявяватъ официално отъ страна на Сърбия претенции върху Македония, тогава сериозно се почва пропагандата, че македонцитѣ ужъ били сърби. Твърде умѣстно се е досетилъ г. Джидровъ тукъ да изтъкне много важния фактъ, че когато въ изоставената подъ турско иго Македония въ послѣдствие се зароди и се засили революционно движение противъ Турция, ние не виждаме опитъ нито отъ гръцка нито отъ сръбска страна за да се помогне на македонското заробено и измжчено население; не се проявяваше отъ нашитѣ съседи никакво едноплеменно чувство (с. 14). Въ десетолѣтието на епическитѣ борби на македонскитѣ българи отъ 1893 до 1903, „вие ще видите — казва авторътъ — идеалисти българи, родени въ България, които отиваха да умиратъ съ въодушевление за Македония; ще видите симпатията на цѣла България, на цѣлия български народъ, когато нѣкой герой дойдѣше отъ Македония въ България, посрѣщанъ съ голѣми почести. Въ цѣлата тая борба обаче нѣма да видите нито единъ герой сръбски или гръцки, нѣма да посочите нито една сръбска или гръцка жертва. И въ самата Сърбия и въ Гърция нѣма никакво движение, насочено къмъ освобождението на Македония, не ще отбележите никакви овации на героитѣ за свободата на поробена Македония“ (с. 16). Важенъ аргументъ противъ домогванията на гърци и сърби върху Македония, изтъкнатъ отъ автора, е още, че докато цѣлиятъ български народъ бѣше обзетъ отъ идеята за народното обединение, което би се постигнало чрезъ освобождението на Македония, нищо подобно не се забелязва нито въ Гърция нито въ Сърбия. Напротивъ виждаме, че 3—4 милиона сърби, „хора, които сж толкозъ взискателни, импулсивни, темпераментни, че тия хора не се разтревожиха нѣкога за сждбата на единъ народъ, който страда и пѣшка подъ турското иго“. Вмѣсто това обаче официална Сърбия откупува архиерейски постове въ Македония, коронясва за владика Фирмилияна. Тя изобщо съ пари купуваше продажни души, за да може да покаже на свѣта, че въ Македония има сърбомани. Разбира се, не е чудно, че такива отдѣлни мизерни единици сж се намѣрвали и тукъ, както чрезъ подобни срѣдства Сърбия ги намѣри и въ Хърватско, напр. оная тѣлпа хървати, която отиде въ Бѣлградъ да се поклони на сръбската диктатура тъкмо въ деня, когато почваха тамъ да сждятъ хърватския водителъ Мачекъ, съ когото безспорно е цѣлиятъ

хърватски народъ. Но въпрѣки всички свои машинации, Сърбия не можѣ да влѣзе въ контактъ съ македонското население отъ вътрешността.

Съ право посочва авторътъ, като съкрушителенъ аргументъ противъ Сърбия, и договора сключенъ на 28. II. 1912 год. между България и Сърбия, въ който последната съ подписа си официално призна, че Македония е българска, че тя трѣбва да принадлежи на българската държава.

Следъ нещастния Букурещки договоръ отъ 1913 г. съкрушена България лесно биде увлѣчена въ свѣтовната война. Авторътъ отрича, че поведението само на една българска политическа партия е можело да доведе до това. „Известна партия дохожда на власт, когато именно трѣбва да се извърши една политика, която тя може да я следва. Винаги това е така. И именно тази партия, която е способна да извърши опредѣлена акция, — въ случая да отиде съ германцитѣ противъ Русия — тя ще трѣбва да се настани на чело на управлението въ онзи моментъ“ (23). И така България се увлѣче „въ единъ неестественъ съюзъ съ Австрия, която по-напредъ комплотираше противъ България, и съ една Германия на кайзера, която не даваше видъ, че се интересува отъ малко-малко за българското племе, Германия, която е една отъ виновниците за разрушението на Сан-Стефанска България“.

Следъ последната военна катастрофа България поради своето безсилие се отказа отъ всѣка идея да подпомогне освободението на Македония. Отъ друга страна Сърбия и Гърция много държатъ окончателно да задържатъ заграбенитѣ части отъ Македония и всячески бързатъ да отродятъ българското население, останало подъ тѣхна власть. Сжщевременно съзнателно се упропастява то и економически. Тежкото и непоносимо положение на македонския българинъ естествено ражда реакция, — негодуване, бунтъ, кръвъ. Гърция се изхитри да признае българщината на македонцитѣ — което е тѣй сжщо съкрушителенъ аргументъ противъ сръбската теза за народността на последнитѣ, — прокара нещастната клауза въ мирния договоръ за размѣната на населенията. Сърбия напротивъ не пропуска българското население презъ своитѣ граници, а сжщевременно продължава да прокара денационализацията на българитѣ съ нечуванъ тероръ. Предъ този грозенъ фактъ авторътъ се спира по-обстойно за да обясни, че македонското население, включително съ емигриралото въ България и другаде, не може да стои безчувствено, да не се раздвижи въ защита на себе си, на брата си, на бащинъ домъ, на майчинъ езикъ, на народната култура „съ сръдства, съ каквито намѣри за добре, да защитава себе си, своята националностъ“. И така по необходимостъ на сцената се явява революционното действие въ лицето на В. М. Р. О. — на Вътрешната македонска революционна организация. Тя е, казва авторътъ, абсолютно логическо и неминуемо последствие на тираническия режимъ на Сърбия и Гърция спрямо българското население въ Македония. Всички решения, дори решения на всички български политически партии противъ В.М.Р.О. биха били безсилни да спратъ протеста, който бушува въ гръдите на македонския българинъ (с. 40). Революционниятъ методъ

на действие не познава изборъ на срѣдства. Като социалистъ, авторътъ е за мирно развитие; социалистите хиляди пѣти сж доказвали, че за тѣхъ революцията е евентуално единъ краенъ моментъ, който е триста пѣти по-желателно да се избѣгне. Но когато една класа иска да защити своето сжществуване и срещу него има прѣчки, тя ще ги премахне съ всички срѣдства. Такъвъ е случаятъ и съ българското македонско население, което иска да спаси своето сжществуване. Нека последното се осигури чрезъ мирни срѣдства и тогава В. М. Р. О. ще се превърне въ една културна организация.

Македонската революционна организация сжществува безъ да пита нѣкого, и тъкмо нейното сжществуване поставя предъ свѣта проблема за Македония. Македонското движение се подържа — това е известно на свѣта, не само отъ македонцитѣ въ Македония, но и отъ македонската емиграция, гдето и да е тя. Движението за свобода, при сегашнитѣ условия, не може да се прояви легално отъ населението въ Македония. И всѣки, който тамъ се опита да прояви своя протестъ противъ чуждия гнетъ, неминуемо става емигрантъ. Авторътъ сочи за примѣръ тримата, неотколе напуснали родината си македонски делегати Анастасовъ, Шалевъ и Илиевъ; тѣ вече не смѣятъ да се завърнатъ живи въ Македония, — тѣ сж вече емигранти. И така легалниятъ македонски гражданинъ по неволя става емигрантъ, революционеръ, нелегаленъ. Напразно е да проповѣдваме мирна тактика, — насилието отъ горе ражда съпротива, ражда насилие отъ долу.

Авторътъ подробно се спира върху въпроса, истина ли е, че атентатитѣ, които ставатъ въ Македония, пакостятъ на българската държава, истина ли революционната деятелностъ на ВМРО може да увреди интереситѣ на България (46). Въ своята подробна аргументация по този въпросъ авторътъ дохожда до заключение, че България не може да се счита отговорна, щомъ тя сама не организува революционнитѣ действия, и следователно не може сериозно да бжде застрашена отъ когото и да било. А безспорна истина е, че България не организува революционитѣ действия на македонцитѣ. Затова пъкъ България може и е длъжна да си издигне гласа противъ причинителитѣ на македонския бунтъ.

Изходътъ на македонската борба най-сетне ще доведе до една автономия на Македония. Съ една Балканска федерация би се достигнало до спасителенъ край, но „какво значи, пита авторътъ, днесъ Балканска федерация? Ако това значи една държава на отдѣлни народности подъ сръбска хегомония, — а това значи днесъ тя — защо ще правимъ такава федерация?“. Преди всичко трѣбва да добиятъ народитѣ своята свобода та като равноправни помежду си могатъ сетне да се съюзятъ въ една федеративна държава. Това е възможно да стане, но въ едно по-далечно бждеще. Непосрѣдствената държавна идея по македонския въпросъ, която трѣбва по-скоро да се осжществи, това е „една Македония, закржглена въ своитѣ естествени граници, напълно автономна“. Това е идеалътъ на македонцитѣ.

Л. М.

Србската политическа и културна пропаганда през свѣтовната война.

А. Станојевић, Наша емиграција и пропагандистичка књижевност (печ. въ Летопис Матице Српске, год. СIII, кн. 324-325, стр. 237-257; 244-262. Нови-Сад 1930).

Известна на всички е днес голѣмата роля, която изигра плъзнатата по всички краища на Европа армия отъ люде, пустнати отъ сърби, гърци и ромѣни, и прѣсканата отъ тѣхъ по вси страни книжна пропаганда, за да се създаде у чужденцитѣ онова особено схващане по балканската народностна проблема и най-вече по србскитѣ политически домогвания, предъ което осѣмна откъснатиятъ отъ свѣта български народъ подирѣ балканската и особено подирѣ свѣтовната война.

На времето тази бърза и неочаквана промѣна, дори и у най-убеденитѣ приятели на България, внесе изненада и недоумѣние въ душата на и безъ това покрусения и обезвѣренъ български народъ и особено у българската интелигенция. Днесъ се знае, че тя се дължи на една дълга, упорита и планомѣрно водена пропаганда, която помогна на нашитѣ съседи да развиятъ презъ голѣмата война у великитѣ европейски народи отъ съглашението небивалъ до тогава интересъ къмъ земята и народа си, да ги убедятъ, че претенциитѣ имъ сж законни и да си осигурятъ пълната имъ морална и материална подкрепа въ отстояване на народностнитѣ си права и политически домогвания.

Още следъ окупацията на Босна и Херцеговина отъ Австрия въ 1878 година србитѣ бѣха започнали оживени агитации въ чужбина, главно, за да печелятъ почва и поддръжка въ домогванията си за Македония. Отъ тогава насетне въ услуга на новата србска политика се туриха охотно и србски учени като Милоевичъ, Гопчевичъ, Якшичъ, а по-късно Цвиичъ, Беличъ, Ст. Станоевичъ, П. Поповичъ и др., които въ своитѣ исторически, етнографски и географски трудове и карти се заеха да докажатъ и обосноватъ научно новитѣ потреби на србския държавенъ и стопански животъ. Отъ това време именно србската политическа пропаганда взема размѣритѣ на една добре обмислена и планомѣрно водена книжна борба, която имъ послужи не само да оправдаятъ измѣната на сключения въ 1912 година съ България договоръ досежно Македония, но и да убедятъ свѣта въ „свещенитѣ“ си права надъ земитѣ, които влѣзоха въ предѣлитѣ на днешна Югославия.

Тази пропаганда намѣри особено благоприятна срѣда и условия въ това време, когато следъ поражението на србската армия презъ голѣмата война, многобройна србска емиграция се прѣсна по всички краища на Европа. Злополуката, която сполетѣ тогава србския народъ, биде широко използвана отъ србското правителство и отъ србската интелигенция, за да спечели многобройни приятели на србитѣ и да привлѣче горещи защитници на србскитѣ народностни интереси.

Следъ катастрофата, която Сърбия преживѣ въ 1915 година, србското представителство въ Парижъ става предметъ на особени грижи и внимание отъ страна на всички съглашенски правителства, а връзкитѣ и

влиянието на забѣгналитѣ тукъ сръбски учени и политици се засилватъ. Тѣмъ тогава тѣ използваха цѣлия свой авторитетъ, за да групиратъ сръбската интелигенция и я подготвятъ за усиленa дейность въ полза на народа си, която прехвърли далечъ предѣлитѣ на Франция и се разпрострѣ по всички приятелски на Сърбия страни въ Европа и Америка. Тази емигрантска дейность на сърбитѣ взема размѣритѣ на цѣла невѣроятна акция и се изрази въ безброй манифестации и протести срещу „потиснитѣ“ на сръбския народъ, въ речи и беседи върху сръбската земя, народъ, минало и политически идеали и въ една дълга редица книги, списания, вестници, брошури и листове, вѣщо списвани и умѣло разгласявани, за да се засили отъ една страна единомислието по всички народностни въпроси у цѣлата сръбска емиграция, а особено да се спечелятъ чужденцитѣ за сръбскитѣ политически интереси.

Обширната и многолика пропагандистична дейность на сръбската емиграция, която допринесе несравнено по-голямa полза за създаване на днешна Югославия, отъ колкото сръбското орѣжие презъ голѣмата война, е напоследѣкъ подробно изложена отъ единъ изъ непосреднитѣ ратници въ това дѣло, проф. А. Станойевичъ, въ две обеимисти статии, които даватъ въ общи черти съвсемъ ясна представа за тази борба въ всичкитѣ ѣ прояви. „Преди войната“, пише авторътъ, „малцина учени и политици отъ Великия свѣтъ сѣ се занимавали съ живота и политическата уредба на нашия народъ, който, като членъ на Великата европейска коалиция, съ своята преданость къмъ идеята на войната, съ своята храбрость и самопожертвование надмина всички съюзници... При тѣзи условия да се спечелятъ симпатии, да се даде на свѣта авторитетно запознаване съ земята и народа ни, да се защитятъ законнитѣ народни идеали, бѣше станало насѣщна потрѣба. Тази потрѣба се съзна особено отъ емиграцията и отъ известенъ брой наши ратници — учени и политици, — и тѣ охотно се посветиха на това дѣло съ преданость, която и днесъ заслужава внимание и интересъ. Може да се твърди съ право, че за успѣха, постигнатъ съ орѣжие, особено голѣма, може би сѣщо толкова голѣма заслуга има оная книжна борба“ (кн. 324, стр. 237).

Голѣмиятъ успѣхъ на това дѣло авторътъ отдава преди всичко на онази сплотеность, единомислие и единомушие, които сѣ свързвали всички слоеве отъ емиграцията. Сближени отъ общата злополука, групирани около дипломатическитѣ представителства, Югославянския комитетъ, Червения кръстъ и други благотворителни дружества, умственитѣ работници сѣ обмисляли и ръководѣли цѣлата сложна мрежа на тази борба, до като отдѣлни личности, или цѣли политически групи сѣ подтикваха и насочвали младежъта и широката емигрантска маса къмъ жива, смислена пропаганда въ срѣдата на чужденцитѣ, за широко разгласяване идеитѣ на интелигенцията и къмъ уреждане масови протести и манифестации. „Въ това време“, пише авторътъ, нашитѣ единородци, най-вече сърби, а после и останалитѣ югославяни, внасяха въ Великия свѣтъ, въ неговата книжнина, наука и животъ своята душа и мисли, и изливаха предъ тѣхъ всичката накупѣла мѣжа за сѣдбата на нашата родина. Съ това дѣлото не само се налагаше на чуждия

свѣтъ, но се и търсѣше отъ него. Всѣки ратникъ съзнаваше нужда и дългъ да разшири кръга на симпатиитѣ за своята земя и за общото дѣло. Изкористванъ бѣше всѣки сгоденъ случай, въ който Великиятъ свѣтъ искаше да чуе за насъ и да дѣли съ насъ нашитѣ болки, страхове и надежди“ (кн. 324, стр. 238).

Срѣдище на емигрантската дейность и отъ най-голѣмо значение е била Франция, гдето сърбитѣ още преди войната бѣха спечелили предани и влиятелни приятели. Трудовѣтъ на френски публицисти и учени като Оманъ, Шервенъ и Шерадамъ, а особено Ланиксъ и Ернестъ Дени, проникнати отъ особена любовъ и преклонение предъ Сърбия и сърбитѣ, сж били могъща опора на сръбскитѣ учени въ срѣдата на френското общество. Свързани съ най-знатнитѣ представители на парижкия политически и книжовенъ свѣтъ, както и съ други интеллигентни люде, тѣзи влиятелни французи не само сж настанили сръбската младежъ въ училищата и университетитѣ на Франция, но и събудили живъ интересъ къмъ прокуденитѣ сръбски учени до най-висшитѣ кръгове на френското правителство, членовѣтъ на камарата и сената, и най-виднитѣ лица на френското общество. Живо участие тукъ сж вземали и видни дами, писателки, публицистки, членки на разни дружества и др., а „госпожитѣ Адамъ, Бераръ, Поанкаре, Милеранъ и др. влагали неуморно и въ печата, и въ обществото цѣлия свой авторитетъ“ (кн. 324, стр. 239).

Съ помощта и съдействието на видни учени и политици сж били уреждани събрания и манифестации, гдето сръбски професори и дипломати сж излагали въ блестящи речи злополучната сждба на родината си и будѣли всеобщи симпатии и одобрения. На голѣмата съюзна манифестация на Св. Сава въ 1916 година сж били събрани въ голѣмия амфитеатъръ на Сорбоната надъ 3,000 души, между които сж били председателятъ на републиката, най-висшитѣ правителствени кръгове, цѣлото дипломатическо тѣло и най-видниятъ политически, книжовенъ и граждански свѣтъ на Франция. Говорили професори, дипломати, народни представители и сръбскиятъ пълномощенъ министъръ въ Парижъ, Весничъ: „Всички говорѣха съ възторгъ и въздаваха слава на Сърбия, която бѣше тогава окупирана отъ неприятеля. Речитѣ бѣха изпращани съ френетически ржкоплѣскания и одобрения. Въ своята речъ сръбскиятъ пълномощникъ М. Весничъ намекна на значението и уредбата на сръбската сръдновѣкова държава, на нейната цивилизация и описа петвѣковната борба съ турци и австрийци. Като свърши речта си, изяви увѣрението си въ скорошната победа надъ общия неприятель и помена дълга на всички сърби къмъ „безсмъртна Франция“, плескаанията и въодушевението на публиката нѣмаха ни мѣра, ни граница. Цѣлата зала бѣше като наелектризирана и изпълнена съ единъ викъ: Да живѣе Сърбия! Да живѣятъ сърбитѣ! Възбуждението и възторгътъ се подновиха когато една артистка отъ френския театъръ рецитира предъ тази отбрана публика адаптираната за случая Змајева пѣсенъ „Светли гробови“ (кн. 324, стр. 245).

Такива тържества и беседи сж се уреждали при всѣки сгоденъ случай по цѣла Франция. „Такива сцени“, пише авторътъ, „имаше на много други мѣста, особено когато темата на речитѣ бѣше отъ

по-голям интерес и беседникът доволно красноречив или угледен" (кн. 324, стр. 245). Речи и беседи сж се държали въ Бордо, Тулуза, Марсилия, Ница, Поатие, провансалския Екс, Алби, Монпелие, Кан, Лион и др. Въ тях се засъгали особено въпроси, които вълнували и цѣлия френски народъ по онова време, главно въ свръзка съ „опустошителната дейность“ на австро-германцитѣ, а покрай тях и на българитѣ. Тѣзи речи не само вълнували силно, но и вбѣсявали и безъ това възбуденото френско общество и извиквали горещи симпатии и солидарность. Тѣ били широко разгласявани и въ дневния мѣстенъ печатъ. Ето какъ се е отзовалъ Тулузскитъ ежедневникъ „*Dérêche de Toulouse*“ за една такава лекция на проф. Св. Петровичъ, четена въ Алби на 1918 г.: „Тази лекция за войната и Сърбия е държана въ петъкъ предъ отбрана публика, между която имаше и много отъ нашата училищна младежъ. Тѣзи слова, изказани съ дивно красноречие, проникнати отъ съдържано възбуждение, не само повдигаха бурни одобрения у всички велможни дворяни, които бѣха омаяни и въодушевени, но будѣха у тяхъ силно вълнение. При движенията на тѣлото и ржцетѣ, подъ чара на нѣкои образи, нѣжно провлачване на гласа, подъ впечатлението на онзи речовитъ гласъ, който ту плачеше, ту искаше отмъщение, дворянитѣ избухваха въ болезнена солидарность, която се отекваше въ вика браво, и плесканията допираха до самия предавачъ като братска почестъ. Блѣскавата речъ за толкова преживени страхотии, толкова неволи и незаслужени напасти, извикваше у всѣки слушателъ и слушателка страдалческия образъ на сръбската земя“ (кн. 324, стр. 246). Нерѣдко и самитѣ сръбски ученици сж използвали празници и манифестации въ провинциялнитѣ лицеи, за да запознаватъ френското общество и учащата се младежъ съ сръбската земя и съ духовния животъ на сърбитѣ.

Въ Парижъ били уредени въ 1917—18 год. и редица редовни преподавания въ Сорбоната отъ сръбски професори. Цвиичъ излагалъ главнитѣ особености отъ географията на Балканския полуостровъ и етнографията на балканскитѣ народи. Ст. Станойевичъ преподавалъ сръбска история съ уводъ върху сръбската сръдновѣкова цивилизация и водилъ редица лекции и върху съвременното положение на сръбския народъ. Беличъ преподавалъ историята на сръбския езикъ, Кумануди — общитѣ принципи на сръбската държавна уредба, сравнявайки я съ уредбата на останалитѣ европейски държави и др. Преподавания върху сръбския езикъ и книжнина сж били водени и въ Висшето училище за източни езици отъ М. Ибровацъ, и въ Института за славянски изучвания отъ Павле Поповичъ. Но още по-големо влияние и значение сж имали политическитѣ, литературни и информативни беседи, държани въ Географското дружество, Висшето училище за социални науки, Великата франкмасонска ложа, въ разни дружества, театри, лицеи и др. Въ тяхъ сж се засъгали въпроси за Босна и Херцеговина, за Хърватско и Далмация, за „легендарна Сърбия“, за Сърбия въ войната, сръбската душа, сръбския войникъ, сръбската религия, мъченичеството на Сърбия, народната поезия у сърбитѣ и всичко, свръзано отблизу съ сръбския народъ (кн. 324, стр. 246-247).

Дейноста на србската емиграция се пренесла и по останалитѣ приятелски на Србиа и неутрални страни въ Европа, та чакъ и въ Америка. Женева, Лондонъ, Римъ и Петроградъ сж били важни центрове на србската емигрантска дейностъ. Въ тѣхъ сж били прѣснати значителни србски колонии, тукъ е била настанена частъ отъ србската школска младежъ, тукъ сж били и главнитѣ органи и ратници на това дѣло. Въ Женева сж имали седалището си, освенъ разни благотворителни дружества, единъ Комитетъ за врѣзки съ населението въ Србиа, Србското бюро за новини и политическия вестникъ „Србија“. Тамъ сж били уреждани митинги и протести противъ българската и австрийската окупация на Србиа. По цѣла Швейцария и главно въ Женева, Фрибургъ, Лозана, Люцернъ, Ньошателъ и Бернъ сж били четени беседи и лекции за оборване италианскитѣ претенции и българскитѣ надъ „србска Македония“, като се излагали „историческитѣ и етнографски права на србитѣ надъ този край“ и се описвали „страхотитѣ“ отъ българската окупация въ Србиа. Тукъ сж били уреждани отъ студентскитѣ и други дружества беседи и на србски езикъ, предназначени за младежъта и за широката емигрантска маса (кн. 324, стр. 249).

Въ Англия, „гдето условията за работа били по-други, ако и не помалко благоприятни“, е ималъ седалището си т. н. Югославянски комитетъ. Тамъ сж били четени беседи и лекции отъ членове на този комитетъ, главно за да се популяризира идеята за обединение на срби, хървати и словенци, а редица други — върху србската история и книжнина и за влиянието на английската цивилизация върху србитѣ. Все по починъ на Югославянския комитетъ е била уредена въ 1918 г. голѣма манифестация въ Mansion House, на която сж били изложени нашироко идеалитѣ, за които воювали Србиа и югославянитѣ (кн. 324, стр. 242, 250).

Въ Петроградъ сж били уредени въ 1916—17 г. редовни лекции при университета, четени отъ Ст. Станојевичъ, върху србската история и тежненията на србско-хърватския народъ за обединение, а отъ А. Беличъ върху историята на србо-хърватския езикъ и културно-националнитѣ врѣзки на србитѣ и хърватитѣ. Беседи и лекции сж били четени отъ Станојевичъ и въ единъ руско-србски клубъ и въ Историческото дружество, а отъ чиновника при легацията въ Петроградъ, Цемовичъ—въ клуба на Националния съюзъ. Тѣ засѣгали србския народностенъ въпросъ и били насочени главно да оборятъ българскитѣ претенции и да отговорятъ на статиитѣ на Милюковъ, писани въ защита на българитѣ. „Въ това отношение“, пише авторътъ, „Цемовичъ е билъ особено активенъ“ (кн. 324, стр. 251). За политическата пропаганда тукъ сж работили особено голѣмъ брой политически люде, прѣснати по цѣла Русия, за да запознаватъ руското общество съ србската народностна проблема и съ србскитѣ аспирации. Тукъ особено важно било да се подържатъ симпатиитѣ на Русия и да се оборватъ българскитѣ претенции. Известна мжчнотия създавали само нѣкои кржгове, които и въ най-мжчнитѣ дни на войната не забравяли българскитѣ „внушения“ (бугарске сугестии) и симпатии къмъ руската политика отъ 1878 г. Но условията на войната правѣли такива струи безгласни и безсилни за по-голѣма акция (кн. 324, стр. 251).

Най-слаба е била дейността на емиграцията въ Италия, гдето „италиянският шовинизъм“ се проявявал въ нескривана неприязнь къмъ сърбитѣ и не допускалъ никаква интензивна работа. Дейността на емигрантската маса тукъ се ограничавала да ласкае самолюбието на италианцитѣ, да изтъква взаимнитѣ връзки и интереси на двата съседни народа и да кори Австро-Унгарското потисничество.

Второто мощно срѣдство на сръбската емиграция е билъ дневниятъ и периодически печатъ на западна Европа и на Русия. Всички приятелски вестници бранѣли сръбскитѣ интереси наредъ съ тѣзи на съюзницитѣ си. Тукъ сж били помѣствани изявленията на престолонаследника, на председателя на Министерския съветъ и на Югославянския комитетъ, на парижкия и на петроградския посланикъ и др. Най-голѣмитѣ ежедневници въ Парижъ и провинцията, както и редица швейцарски и руски вестници, сж имали редовни сръбски дописници. Но тъй като условията на войната правѣли и дневниятъ печатъ на тѣзи държави зависимъ отъ общата политика на съюзницитѣ, за да се застъпи чисто сръбско гледище по всички въпроси, сж били основани дневни и периодични сръбски листове. Въ Парижъ се издавали *La Serbie* и *La Yougoslavie*, *Bulletin yougoslave* (печатанъ сжщевременно и на английски, и като Лондонско издание излизалъ отъ основването на Югославянския комитетъ чакъ до края на войната), *Bulletin monténegrin* (издаванъ отъ единъ черногорски комитетъ), *La patrie serbe*, *Nouvelle Serbie* (съ френски и сръбски текстъ) и *Mercur des Balkans* (издавано въ Марсилия). Въ Женева издаваниятъ политически вестникъ „Србија“ е билъ важенъ органъ на висшата интелигенция. Тукъ е излизалъ и единъ бюлетинъ на Сръбското бюро за новини, който е предавалъ изчерпателно изъ неприятелския печатъ всички статии, важни за сръбското дѣло и за войната. Въ Лондонъ се издавало известно време списание „Мисль“, печатано съ латиница на сръбохърватски езикъ. Голѣма частъ отъ тѣзи издания давали статии и въ сръбски текстъ, предназначени главно за младежта и за широкитѣ емигрантски маси, лишени отъ информации на родния си езикъ. Тази публицистична дейность се допълняла отъ цѣла редица меморандуми (на американскитѣ югославяни до председателя Уйлсънъ), резолюции, манифести, апели (на Бѣлградския университетъ до съюзнитѣ университети, на сръбскитѣ социалисти до цивилизования свѣтъ) и др., печатани и широко разгласявани и въ чуждия печатъ. Въ голѣмъ брой чужди научни, литературни и политически списания сж вземали дейно участие сръбски учени и публицисти, а въ Лондонъ, Лионъ, Женева, Парижъ и др. сж били уреждани редица етнографски, индустриални и художествени изложби, които допълняли и илюстривали дѣлото на емиграцията за популяризиране сръбската национална култура.

Книжовна дейность е имало и въ непосредна близость до самия фронтъ. Въ Корфу е била уредена специална сръбска държавна печатница, гдето се е печаталъ между друго и сръбскиятъ държавенъ вестникъ „Српске новине“, въ Солунъ и северна Африка сж се печатали на сръбски езикъ вестници, книги и брошури, предназначени главно за сръбскитѣ войски и емигранти, прѣснати по близкитѣ земи.

Още отъ 1915 година, а особено въ следващитѣ три години до края на войната, сръбски па и чужди учени, писатели и политици започватъ да издаватъ и редица книги на френски, нѣмски, английски и сръбски езикъ. Броятъ на тѣзи книги до края на войната е билъ тѣй голѣмъ, че днесъ, споредъ думитѣ на Станојевичъ, ни Министерството на външнитѣ работи, нито Народната библиотека, нито Министерството на просвѣтата въ Сърбия сж запазили, нито притежаватъ пълния списъкъ на книги, брошури и статии, обнародвани отъ сръбски и чужди учени и политически люде и тѣсно свързани съ пропагандистичната дейность на сръбската емиграция (кн. 325, стр. 244).

Съ малки изключения цѣлата тази книжнина е засѣгала географията, етнографията, историята и социално-политическата уредба на Сърбия, а крайната ѝ цель е била да пледира за създаване велика Югославия като единна и независима държава, която да обхваща „Сърбия, Хърватско и Словения“. Вѣрна на цѣлитѣ на сръбската емиграция изобщо, тази обилна книжна продукция е била насочена къмъ това, да представи изчерпателно предъ свѣта цѣлата югославянска проблема, решението на която е било „върховниятъ идеалъ на сърбитѣ.“

При голѣмото разнообразие на теми и въпроси, които сж били засѣгани въ книги, статии и брошури, тази книжнина е спазвала нѣкои особени черти, общи на цѣлата дейность на сръбската емиграция, и които сж били отъ голѣмо значение за сърбитѣ.

Цѣла редица беседи, книги и статии сж били посветени на въпроса да се изтъкнатъ взаимни връзки, интереси и симпатии между сърбитѣ и съюзницитѣ имъ презъ войната. Тукъ спадатъ книги като *L'Europe et la résurrection serbe*, Paris 1917, отъ Г. Якшишъ, *Administration française dans les pays Yougoslaves*, Paris 1917, отъ Б. Вошнякъ, *Influence intellectuelle française sur les Serbes*, Paris 1918, отъ Й. Жуйовичъ, *Monarchie française dans l'Adriatique*, Paris 1917, отъ Б. Вошнякъ, *Један српски англофил* — Доситей Обрадовић, Лондонъ 1917, и *Шекспир у Србији*, Лондонъ 1917 (на английски), отъ Павле Поповичъ и др.

При голѣмото родолюбие и живо усѣщане къмъ цѣлокупното „югославянско племе — сърби, черногорци, хървати и словенци“, което вдъхновявало цѣлата устна и книжна пропагандистична дейность на сърбитѣ, една отъ нейнитѣ главни цели е била: „да се представи и популяризира цѣлата югославянска проблема съ описание на Сърбия и сърбитѣ, които да се изтъкватъ като първи и главни носители на народнитѣ аспирации“ (кн. 325, стр. 247). Затова и най-голѣма часть отъ беседи, книги, статии и брошури сж били посветени на Сърбия и сърбитѣ, като се наблѣгало на „модерно устроената още въ срѣднитѣ вѣкове Душанова държава“, на срѣдновѣковата сръбска книжнина, архитектура, живопись, народна поезия, и се изтъквала политическата история на сърбитѣ — Косовската битка, борбитѣ и падането имъ подъ турцитѣ, „най-ранното имъ освобождение между всички балкански народи“, борбитѣ имъ за обединение и новата държава. Съ една дума, цѣлата културна роля въ живота на „югославянското племе“ се приписвала на сърбитѣ, които се борятъ за свободата на заробенитѣ въ разни времена отъ турци и австрийци свои братя. Въ съчинението си *Péninsule balkanique*, Paris 1918, извест-

ниятъ сръбски географъ Йованъ Цвиичъ, като очертава динарския си типъ, въ който включва сърби и частъ отъ хървати, пише: „Сърбитѣ иматъ национална душа и силно развита национална свѣсть. Всѣки сръбинъ е проникнатъ отъ идеи ясни като кристалъ: той иска свобода и независимостъ за земята, за които знае по традиция, че сж влизали въ състава на държавата му и че тамъ живѣе „бѣдна рая“, потиснати люде отъ неговото племе“ (кн. 325, стр. 249). Въ цѣла редица книги като *La Serbie d'hier et de demain*, Paris 1917, отъ Н. Стояновичъ, *La Serbie agricole et sa démocratie*, Paris 1917, отъ М. Зебичъ, *Nationalisme serbe*, Paris 1916, отъ П. Шочъ, *Civilisation du peuple serbe au Moyen âge*, Paris 1918, отъ Ст. Станойевичъ, *South Slavs Monuments: Serb. Orthodox Church* (London, Oxford, Cambridge, 1917, подъ редакцията на М. Пупинъ), *Nouvelle Serbie*, Paris 1918, отъ Йеленичъ, *Précis d'histoire serbe*, Paris 1917, отъ М. Миладиновичъ, *Droit historique des Roumains et des Serbes sur le Banat*, Paris 1917, отъ Радоничъ, *Rôle de Serbie dans l'avenir*, Paris 1917, отъ М. Новаковичъ и др., се превъзнася сръбското минало и сръбновѣкова култура, като се наблѣга на особената културна роля, която е играла и е призвана да играе Сърбия и въ най-новата история на южнитѣ славяни и на цѣлото човѣчество. Тукъ Сърбия и сръбитѣ сж представени като стражъ на Европа и европейската култура отъ източни врагове — „Византия, България и Турция“ — и на Истока отъ западни врагове — „Венеция, Унгария, Австрия и Германия“. Като говори за борбитѣ на поляци и руси противъ турското нашествие, А. Станойевичъ е писалъ въ една статия: „Малцина обаче знаятъ, че тѣзи борби (на полския князь Я. Собйески и на Русия въ раннитѣ вѣкове) не биха успѣли, ако противниците на турцитѣ не биха имали задъ безбройнитѣ турски войски единъ доброволенъ, вжтрешенъ съюзникъ, непомиримъ борецъ и нечуванъ мжченикъ — сръбскиятъ народъ. Нему и на неговитѣ борби безъ отмора собствено трѣбва да се отдаде упадъка на Турция, той спаси Европа и нейната застрашена цивилизация“ (кн. 325, стр. 248). Все съ тази цель сж били издавани на френски и английски „Српске народне песме“ (*Poèmes nationaux serbes*), Paris 1918, отъ Анг. Якшичъ, „Притче и легенди у Срба“, Лондонъ 1914 отъ В. Петровичъ, *Kosorovit's pritchi* (*Peoples of the Univers: Four Serbo-Croatian Plays*) London 1917, „Албум српскихъ народнихъ игара“, Парижъ 1917, отъ Йоксимовичъ, героичната поема на Негоша — „Горски вијенац“, (*Lauriers de la montagne*) Paris 1917, отъ Вековичъ, пѣсни отъ Змай Йовановичъ и др.

Още отъ началото на войната, като се изтъквала на предно мѣсто културната роля на Сърбия и сръбския народъ въ историята на „югославянското племе“, отъ политическа гледна точка проблемата се е схващала и популяризирала въ широкъ смисълъ, и ѝ се давало югославянски характеръ. Съ тази цель е билъ образуванъ и Югославянскиятъ комитетъ въ Лондонъ, и въ този духъ сж били издавани редица манифести и мемоари. Престолонаследникътъ, главнокомандуваниятъ сръбската армия и председателятъ на Министерския съветъ сж давали на нѣколко пжти изявления предъ войската и въ чужбина въ смисълъ, че Сърбия се бори за обединението на всички югославяни —

сърбитѣ отъ Австро-Унгария, хърватитѣ и словенцитѣ. Въ този духъ е билъ издаденъ въ 1915 г. и манифестътъ на обединената младежъ въ Женева „Югославянско единство“ (съ предговоръ отъ Масарика). Сж-щитѣ мисли сж вложени и въ книгитѣ на една цѣла библиотека, издавана въ 1916 г. на френски и английски отъ Югославянския комитетъ въ Лондонъ като: Programme Yougoslave, Pays et peuples Yougoslaves, Histoire Yougoslave, Littératures, sciences et arts des Yougoslaves и др. Въ тѣзи издания, е била твърде ясно опредѣлена ролята на Сърбия въ бждещата Югославия: „За да дадемъ точна идея за отношенията между Сърбия и другитѣ югославянски земи, ще се задоволимъ да кажемъ, че ние гледаме на кралство Сърбия като „Пиемонтъ“ на цѣлия нашъ народъ, като притегателенъ центъръ за всички наши провинции, като държава, която трѣбва да създаде националното единство и да групира около себе си всички етнически единици на нашия народъ“. . . Pays et peuples Yougoslaves, (кн. 325, стр. 256). Тукъ се отнасятъ и нѣколко книжки на една руско-сръбска библиотека, гдето сж обнародвани отъ Ст. Станојевић „Историјски нацртъ тежѣа Сърба, Хрвата и Словенаца за уједињење“, Одеса 1917, известната негова „Историје Сърба, Хрвата и Словенаца“, а сжщо и написаната отъ него съ А. Беличъ — „Борба за духовно и политичко уједињење Сърба, Хрвата и Словенаца“. Този дѣлъ е билъ твърде обиленъ и тукъ се изтъквала нашироко голѣмата роля на новата Югославия, която ще бжде „нераздѣленъ съюзникъ на всички културни народи и държави, които сж изтъкали принципа за право и свобода на народитѣ“, „пазителъ на мира на Балкана и зидъ на всички нови германски напади на Изтокъ“, и „помощникъ за ефикасното освобождение на единъ кжтъ отъ Европа, който дветѣ нѣмски държави отъ вѣкове държатъ въ економическа зависимостъ“ (кн. 325 стр. 250). Тукъ се е изтъквала голѣмата полза и особенитѣ придобивки, които ще има Франция и всички останали съюзници на Сърбия при новото положение, което би се създадо. Най-точно е била формулирана сжщността на югославянската проблема въ декларацията отъ Корфу, издадена въ 1917 г. отъ Сръбското правителство и Югославянския комитетъ. Отъ този моментъ името „Югославия“ добило сжщинския си смисълъ, и цѣлата емигрантска литература отъ тогава насетне се е придържала строго о концепцията за Югославия като земя на „сърби, хървати и словенци“.

Въ тѣсна връзка съ нуждата отъ създаване на голѣма Югославия е билъ и въпросътъ да се попрѣчи на задържането на Австро-Унгарската империя и подиръ войната. Трѣбвало да се отбиватъ всички гласове за задържане на Австрия като централна държава на Европа. Въ отговоръ на една речъ въ този смисълъ отъ английския държавникъ Лойдъ Джоржъ, женевскиятъ в. „Србија“ е поелъ оживена борба за да доказва, че Австро-Унгария не може и не трѣбва да възкрѣсне. Въ увода къмъ книгата си *A Dying Empire*, London 1917, Б. Вошнякъ е писалъ: „Какво ще прави Англия съ едно царство, което и днесъ ни подсъща за най-тъмнитѣ дни на английскитѣ борби съ режима на самодържавие, когато народътъ е търсилъ правата си отъ краля? Какви симпатии може да има британското кралство, кралството на свободата, къмъ австро-

унгарското, царството на потисничеството и на политическите неправди? Защо Англия не следва Франция въ схващането за насъщната потреба да се подѣли Австрия въ случай на победа? Английското обществено мнение третира австрийската проблема съ известно равнодушие; то не взема предъ видъ, че вътрешната анархия на това царство е единъ отъ главнитѣ виновници за тази война“... (кн. 325, стр. 258). Такива мисли сж изказвани и въ други съчинения като: *La Serbie d'hier et d'aujourd'hui* отъ Ник. Стояновичъ, *L'Europe sud-orientale* отъ Савичъ и др. Въ декларацията на Югославянския комитетъ по случай коронясването на Карлъ Хабсбургски се заявява, че „едничкото сръдство, което може да задоволи сръбския народъ и да донесе траенъ миръ въ югоизточна Европа, а особено на Адриатическо море и Балкана, е, да се иззематъ отъ Хабсбургската династия всички земи, гдето живѣе народъ съ една кръвъ и три имена: сърби, хървати и словенци, и да се съединятъ съ кралство Сърбия подъ славната династия на Карагеоргиевичитѣ“ (кн. 325, стр. 259).

При това, твърде важна е била за сърбитѣ и потребата да се снесе отъ Сърбия и най-малката сѣнка на отговорностъ за войната и да се покажатъ предъ свѣта Австрия и Германия като „истински виновници за нея.“ Този въпросъ е билъ разглежданъ твърде често въ устнитѣ беседи. На него сж били посветени и книги и статии като „Смишлян злочин“, Лондонъ 1915, отъ Н. Марковичъ, *Pangermanisme en Orient*, Nice 1916, отъ сжщия, *Procès politiques de 1908—1915*, Paris 1916, отъ В. Приморацъ, *Régime politique d'Autriche-Hongrie en Bosnie-Herzégovine et les Procès de Haute-Trahison*, Annemasse, 1915 (сбирка статии отъ група югославянски политически люде) и др. (кн. 325, стр. 252).

Друга редица книги сж били насочени да изнесатъ предъ свѣта балканската проблема въ свръзка съ България въ освѣтлението, което ѝ се дава отъ сърбитѣ. Тукъ особено характерни сж: *Questions balkaniques*, Paris 1915, и *Péninsule balkanique*, Paris 1918, отъ Йов. Цвиичъ, *Crise balkanique en 1912—13*, Paris 1915, отъ Янковичъ, *Mirage bulgare et la guerre européenne*, Paris 1916, отъ Весничъ, *Bulgarie, ses ambitions et trahisons*, Paris 1915, отъ Ст. Протичъ, *Aspirations of Bulgaria*, Лондонъ 1915, отъ Ст. Протичъ и др. (кн. 324, стр. 239, 240).

За да печелятъ приятели и защитници, отъ голѣмо значение е било за сърбитѣ да изнасятъ предъ свѣта колкото се може въ най-черни краски австро-българската окупация на Сърбия и „звѣрствата и опустошенията вършени отъ тѣхъ“. Тукъ се отнасятъ илюстровани албуми и книги като *Martyre du peuple serbe*, Genève 1916, отъ Ж. Дачичъ, *Кралевина Србија насупрот бугарском беснилу*, Фрибургъ 1916 (на нѣмски) отъ Андоновичъ, *Récrutement forcé des Serbes par les Bulgares*, издание на в. Србија 1918, *L'occupation austro-bulgare de Serbie*, Paris 1917, отъ М. Новаковичъ и др. „Илюстровани албуми и документи“ сж били издавани на нѣколко пжти не само отъ сръбското правителство, отгдето се разпращали за широко разгласяване до всички съюзнически правителства, но и отъ мнозина чужденци — предани сръбски приятели. Особено голѣмо влияние сж имали „документитѣ“, издадени отъ швейцарския професоръ д-ръ Reiss, „които възбудили цѣлия културенъ свѣтъ“, и изве-

стното съчинение — *Les Bulgares peints par eux-mêmes*, 1917, отъ V Kühne, „който е ималъ за свой интензивенъ съратникъ единъ отъ членоветъ на Сръбското бюро въ Женева, М. Гролъ“ (кн 324, стр. 242).

Трѣбва да се отбележи, че голѣма часть отъ отдѣлнитѣ книги и по-важни статии сж се печатали на нѣколко езика и прѣскали въ голѣмо множество по всички приятелски на Сърбия и неутрални страни въ Европа и въ Америка. Три години следъ мирната конференция, въ парижкия Институтъ за славянски изучвания ние сами намѣрихме цѣли грамади, натрупани по маситѣ въ залата за четене лекции, и оставени на разположение за всѣкиго, съ най-внушителни заглавия и съдържание като *Les atrocités des Bulgares dans la Serbie occupée* (два голѣми албума съ снимки), *Les mensonges des Bulgares devant la Conférence de la Paix* и др. За да се разбере, какъ сж схващали самитѣ сърби важността на емигрантската дейность въ чужбина, ще приведемъ статията на сръбския историкъ Ст. Станойевичъ въ *Летопис Матице Српске*, кн. 300 за г. 1914—1921, стр. 81—82, която А. Станойевичъ посочва: „Когато започна войната, никой въ съюзнитѣ ни държави не знаеше какво искаме. Никой не знаеше, че нашитѣ стремежи бѣха да обединимъ въ една държава цѣлия нашъ народъ: всички сърби, хървати и словенци. . . Нѣколко дена следъ обявяването на войната Temps писа уводна статия, въ която, увѣренъ, че ще се свърши войната успѣшно и много скоро, дѣлѣше на своитѣ съюзници земи и покрайнини. Тамъ бѣше казано, че Сърбия ще добие Босна и Херцеговина и че съ това нейнитѣ аспирации ще бждатъ задоволени. . . Тази интензивна работа на нашата интелигенция въ неутралнитѣ и съюзнишки земи следъ падането на Сърбия, пѣкъ и чакъ до конференцията за миръ, има успѣхъ. Ледътъ бѣше пробитъ. Общественото мнение и мѣродавнитѣ фактори въ съюзнишкитѣ земи започнаха да се ориентиратъ“. . .

А. Станойевичъ опредѣля така значението на сръбската емигрантска дейность: „Когато конференцията за миръ дойде до окончателното решение на нашия въпросъ, Югославия бѣше вече предъ очитѣ и на общественото мнение, и на дипломатитѣ такава, каквато я представяше този книженъ напоръ. Безъ съмнение, трѣбваше не по-малкъ напоръ задъ дипломатския столъ, за да се признаятъ нашитѣ претенции въ цѣлия имъ обемъ и да се бранятъ тѣ отъ нѣкои съперници и неприятелѣ. За това спомогнаха и публикациитѣ, които сръбското правителство и неговата делегация за миръ обнародваха въ момента, когато се чертаеше новата карта на Европа. Но тѣзи работи бѣха само продължение и подновяване на онова, което бѣше въ главни черти вече поднесено на Европа отъ нейни и наши ратници, още презъ време на войната. . . Европейското обществено мнение знаеше вече цѣлия обемъ на нашия въпросъ и на нашитѣ претенции. Наистина, тѣзи претенции и на този свѣтовенъ конгресъ не сж напълно задоволени. Но несъмнено е, че книжовната борба на нашитѣ ратници въ чужбина презъ време на войната много помогна да се съзнатъ и задоволятъ и въ тази мѣра, въ която е разрешена въ днешното положение нашата проблема.“ (кн. 325, стр. 261-262).

На край, като завършва обстойния прегледъ на дейността на сръбската емигрантска мисия, която „пласирала сръбската народностна проблема въ срѣдата на чуждото общество“, проф. А. Станойевичъ изтъква „единъ важенъ фактъ“, който заслужавалъ „изрично напомняне: „Това е“, пише авторътъ, „неточното и нееднакво отбелязване на нашитѣ териториялни граници“. Той отбелязва, че емигрантската мисия, представена въ най-висшитѣ си кржгове, издала по време на войната и нѣколко картографски прилози, нѣкои отъ които били отдѣлни издания (географски и етнографски карти), други — само скици къмъ отдѣлни книги, статии и брошури (най-често репродукции отъ картитѣ на Цвиичъ и Ст. Станойевичъ), а често и самата корица представляла скица на „югославянскитѣ земи“ и напомня, че тѣзи карти и скици представляли нагледно само „общото положение на югославянскитѣ земи, безъ да даватъ по-близко разграничение съ съседитѣ.“ „Разбира се“, пише проф. Станойевичъ, като отдѣлна политическа „творевина“ Югославия излѣзе тепърва подиръ войната. Днешнитѣ ѝ държавни граници създаде мирната конференция. Но все пакъ не може лесно да се разбере защо въ тѣзи карти и скици не сж се поставяли и „детайлнитѣ граници на онѣзи територии, за които се борѣше онова дѣло, но дори и въ картата на Н. Жупанича, която иде като приложение къмъ изданията на Югославянския комитетъ, източната граница на Югославия е старата граница между Сърбия и България!“ „Струва ни се“, продължава авторътъ, „че съ нашата скица къмъ „земитѣ на сръбския народъ“, още по-пълно отбелязанитѣ и на тази и на останалитѣ страни политически граници, които сж съ огледъ на оправданитѣ наши претенции, могли сж да дадатъ оня образъ на държавата, която е щѣла да излѣзе следъ войната...“ (кн. 325, стр. 260-261).

Въ този прегледъ на особеноститѣ, които свързватъ цѣлата емигрантска дейностъ на сърбитѣ не може да не се забележатъ тенденциитѣ вложени въ нея отъ край до край. Между друго не трѣбва да се отмине факта, че и Македония е била представена като нераздѣлна провинция отъ „югославянскитѣ земи“, затова и тази мисия е изтъквала винаги „историческитѣ и етнографски права на сърбитѣ надъ този край.“ Все съ огледъ на тази потрѣба да се сложатъ на научна основа „оправданитѣ сръбски претенции“, сж били безъ съмнение усилено печатани и разпространявани и многоизвестнитѣ две съчинения на покойния сръбски географъ Йованъ Цвиичъ — *Questions balkaniques* и *Péninsule balkanique*, а особено две глави отъ последното — „Зоне цивилизације на Балкану“ и „Географско разпростраѣне балканских народа“, които като отдѣлни брошури сж били печатани дори и въ Нью-Йоркъ. И трѣбва да се отбележи, че тъкмо тѣзи еднички по рода си научни мистификации, гдето населението на Македония се изкарва като „аморфна маса, безъ ясно опредѣлено народностно съзнание“, наредъ съ публикациитѣ „за звѣрствата и опустошенията, вършени въ Сърбия“, проф. А. Станойевичъ изтъква изрично като „мериторни документи“, които и днесъ сж останали като „велико дѣло“ въ сръбската пропагандистична книжнина и отъ не малко влияние за „форума“, за който сж били предназначени (кн. 324, стр. 243; кн. 325, стр. 262).

Мария Романска.

Къмъ въпроса за портрета на Димитрий Миладиновъ и нѣкои спомени за него.¹

¹ Вж. Мак. прегледъ, год. VI, кн. 1, стр. 150.

Въ кн. 1, год. VI. на Македонски прегледъ, предадохъ измисления отъ печатаря г. Ив. Миладиновъ портретъ на баща ми Димитрий Миладиновъ, заедно съ портрета на стрико ми Константинъ Миладиновъ. За да се установи истината, нека ми бжде позволено тука, въ свръзка съ моитѣ спомени за баща ми, да дамъ неговия портретъ — заедно съ този на Константина — както ми го е предалъ преди четиредесетъ години

Константинъ Миладиновъ
* Струна 1832-† Цариградъ 1862

Димитъръ Миладиновъ
* Струна 1810-† Цариградъ 1862

нашиятъ старъ учителъ и общественикъ Младенъ Панчевъ, сжция този портретъ, който бѣхъ видѣла преди толкова години и у покойния български консулъ Атанасъ Шоповъ, по-рано дългогодишенъ екзархийски секретаръ. За мене нѣма съмнение, че този портретъ на баща ми Димитрий Миладиновъ е отъ цариградски произходъ, а именно отъ годинитѣ 1874 — 75, когато майка ми и писващата тѣзи редове въ Цариградъ полагахме грижи да научимъ нѣщо по-положително за кончината на двамата братя и ако е възможно да откриемъ незнайнитѣ имъ гробове. Въ тѣзи грижи ние бѣхме подпомогнати отъ нѣкои дейци на нашето възраждане, тогава намиращи се въ турската столица, а най-вече отъ Чомаковъ и Драганъ Цанковъ, особено отъ първия, които се бѣха погрижили да възстановятъ и запазятъ ликоветѣ на Братя Миладинови. Тогава се споменаваха имената на нѣколцина видни търговци

отъ нашитѣ краища, установени на работа въ Цариградъ — между тѣхъ си спомнямъ само оригиналното име Манговъ — които бѣха взели грижата да помогнатъ на Чомакова. Както вече съобщихъ, портрета на Константина носѣхъ съ себе си отъ Русия, и този портретъ остана у Чомакова следъ заминаването ми отъ Цариградъ за Шуменъ. Какъ е билъ възпроизведенъ портретътъ на баща ми и дали нѣкой отъ цариградскитѣ търговци, охридчани и стружани, сж успѣли да извършатъ възложената имъ работа, не ми е известно, защото наскоро отпътувахъ. Зная само, че майка ми и азъ описвахме въ подробности чертитѣ на баща ми и че много по-късно портретитѣ на баща ми, съхранявани отъ Атанасъ Шоповъ и Младенъ Панчевъ, отговарятъ на това, което помня за баща си. Господинъ Младенъ Панчевъ е живъ и той би могълъ да ни каже, отъ где е ималъ портрета на баща ми, такъвъ какъвто го зная и както го давамъ тука. Въ всѣки случай, баща ми досущъ приличаше на брата си Константина, макаръ и да бѣ много по-възрастенъ отъ него; бѣ само по-пълненъ, по-късъ и по-плещестъ. По описанията на майка ми, двамата братя си приличаха „като две китки босилекъ“. Баща ми бѣ рѣдкъ и силенъ човѣкъ, неустрашимъ противъ заплашванията на фанариотитѣ, буенъ въ разпритѣ съ тѣхъ, но инзкъ уменъ и кроткъ въ разговоритѣ съ приятелитѣ си и съ многобройнитѣ си ученици. Най-любимата му тема за разговоръ въ интименъ кръгъ е била за школуването му въ манастиря Св. Наумъ и за Янинската гимназия. Баштата на Димитрий, моятъ дѣдо, е билъ известенъ въ цѣлата областъ грънчаръ. Неговитѣ ваяни глинести произведения сж намирали добъръ пазаръ въ Охридъ, Битоля, Корча и Шкодра. Димитрий е трѣбвало, като най-възрастенъ, да стане грънчаръ, но щасливъ случай го оставя за дълго, къмъ 1830 година, въ килийното училище при Свети Наумъ. Тукъ той учи да чете старобългарски книги и се готви за калугеръ. Св. Наумъ го отдѣля отъ бащинскитѣ занятия и отъ къщи, за да го изпрати на учение презъ Корча на югъ въ Янина. Преди години, когато моята майка ми е давала тия ценни сведения за живота на баща ми, записвахъ ги въ доста голѣми подробности, но изгнаничеството следъ войнитѣ разпилѣ много отъ споменитѣ ми, а най-вече — най-ценнитѣ, тѣзи за баща ми; все пакъ спомнямъ си, ученици негови сж ми казвали, че той е владѣялъ доста добре италианския езикъ, който научилъ въ Янина, гдето по онова време имало богата италианска колония. Италианскиятъ езикъ той ималъ случай да използва въ младинитѣ си като кореспондентъ на една търговска фирма въ Драчъ, която е работѣла съ Италия. Познанията си, науката си, силата на характера си, баща ми е придобилъ и обогатилъ чрезъ елинската култура, както всички наши елинисти отъ епохата на възраждането. Предполагамъ, и предположението ми има голѣми основания за вѣроятностъ, че ако не бѣ килийното училище при Св. Наумъ, баща ми би се скоро стопилъ, би се елинизиралъ още въ Янина.

Споменатиятъ въ първитѣ ми бележки престарѣлъ Мореитисъ, съученикъ на баща ми отъ Янина, ми е казвалъ къмъ деветдесеттѣ години въ Солунъ, че Димитрий Миладиновъ билъ единъ отъ най-силнитѣ ученици въ Янина. Познавалъ е отлично всички гръцки класици,

декламиралъ е на изустъ стихове отъ тѣхъ, но при все това още тогава е ненавиждалъ фанариотството и фанариотитѣ. Къмъ сжщитѣ години, малко по-рано, въ Солунъ бѣ учителъ Гр. Пърличевъ, единъ отъ най-виднитѣ ученици на Димитрий Миладиновъ. Тогава Гр. Пърличевъ живѣеше въ жгловата кжща срещу голѣмия дворъ на мжжката гимназия, до площада „Мула“, при разваленитѣ стари римски бани. Виждамъ го и сега, седналъ въ жгъла на миндерлъка да ни разказва за петдесеттѣ и шесдесеттѣ години въ Охридъ, за вечернитѣ училища, които баща ми тайно е основалъ и въ които е преподавалъ на ученици не само отъ Охридъ и околността, но и отъ по-далечни градове на Македония. „Ние ученицитѣ му, каззаше Пърличевъ, бѣхме повече отъ тридесетъ. Всички го обичахме, защото ни въвеждаше въ любовта народна. Колкото бѣ непокоренъ на владицитѣ и тѣхнитѣ хора, толкова бѣ мекъ и благъ съ насъ. Учеше ни на българско четмо. Научи ни много да обичаме народа си и да нѣмаме страхъ отъ гонителитѣ му. Когато по-късно отидохъ въ Атина, разбрахъ силата и смисъла на думитѣ на моя любимъ учителъ Димитрий Миладиновъ“. — Кузманъ Шапкаревъ, който бѣ ожененъ за най-възрастната ми сестра, сжщо ученикъ на баща ми, ми е казвалъ, че той е научилъ да събира народнитѣ приказки, гатанки, пословици отъ Димитрий Миладиновъ. Той е отъ него научилъ, като неговъ зетъ, да седи цѣли нощи и да „пречиства“ събранитѣ материали. Тѣзи безсънни нощи за баща ми, помня ги и азъ като дете. И сега виждамъ „газеничето“ въ ржката му. Когато ние ставахме отъ сънъ, той отиваше да поспи единъ часъ на своя твърдъ одъръ. Шапкаревъ не веднажъ ми е казвалъ, че баща ми години наредъ е събиралъ, отъ всички краища на българскитѣ земи, материали за народнитѣ пѣсни, които е изпращалъ на брата си Константина за разработване.

Стариятъ покоенъ Станишевъ, баща или дѣдо, не зная, на софийскитѣ лѣкари братя Станишеви, единъ отъ най-любимитѣ ученици на Миладинови, преди много години ми е разказвалъ съ въудошевение за учителскитѣ години на стрико ми въ Кукушъ. „А татко Ви, който на нѣколко пжти дойде въ Кукушъ бѣ необикновенъ и неустрашимъ човѣкъ. Той бѣ всичко за гражданитѣ, които веднага го обикнаха и почитаха. Той спѣше само по нѣколко часа презъ нощта. Всичкото друго врѣме писваше, обмисляше, разговаряше съ приятелитѣ си. Той не се преклони предъ патриаршията, както не искаше да се преклони и предъ униятѣ.“ Стария Д-ръ Константинъ Робевъ, сжщо ученикъ на баща ми отъ Охридъ, е билъ отъ сетне най-приближения неговъ човѣкъ. Въ домътъ на Робевъ, въ Битоля, баща ми е намиралъ винаги подслонъ следъ учителствуването си въ Магарево до Битоля, или когато е идвалъ отъ Струга и Охридъ, а сжщо и отъ странствуванията си по всички западнобългарски-македонски краища. Отъ майка си и отъ Робевъ, който преди тридесетина години умрѣ като осемдесетъ годишенъ старецъ, зная, че странствуванията на баща ми въ Австрийскитѣ земи и запознанството му съ австрийскитѣ славяни¹ сж били по неговъ собственъ

¹ Моята майка ми е казвала презъ последното посещение, което къмъ деветдесеттѣ години на миналия вѣкъ ѝ бѣхъ направила въ Струга, че баща ми Димитрий билъ ѝ изпратилъ единъ портретъ отъ австрийскитѣ земи, който тя сжщо изгубила.

починъ. По неговъ починъ е билъ изпратенъ въ Русия на учение и моя стрико Константинъ Миладиновъ следъ учителствуването си въ Кукушъ. Голѣмо нещастие е, казвахъ тогава на Д-ръ Робевъ, а мога спокойно да кажа и сега, че нито единъ отъ ученицитѣ на баща ми Дмитрий Миладиновъ, отсетне все видни наши дейци по възраждането, не се е опиталъ да събере и издаде материали не само за баща ми и стрико ми, но и за цѣлата тогавашна епоха. Нѣкой отъ прѣднитѣ Миладиновски ученици, между тѣхъ и зетъ ми Шапкаревъ, писаха само за себе си, а не писаха за епохата и вдъхновителитѣ ѝ. Нека ми бжде позволено да каже тази горчива истина сега, когато доближавамъ на свой редъ осемдесетѣ години отъ моя животъ. — За баща си Дмитрий Миладиновъ азъ лично мога да кажа, че той бѣ всеобилна душа. Той бѣ за насъ, неговитѣ деца, всичко. И сега на старостъ чувствамъ, какъ неговата бащинска ржка минава по челто ми, и сега го виждамъ, седналъ на чардака на кжщата ни надъ течещитѣ води на р. Дринъ, да ни милува, и то толкова рѣдко, на месеци, на години веднажъ. Той бѣ постоянно въ движение, моята майка се бѣ поплакала отъ него. Но азъ го оправдавамъ. Той нѣмаше другъ пжтъ, освенъ трънливия пжтъ, който си бѣ избралъ. Той искаше да го разчисти. И чинн ми се успѣ въ голѣма степенъ да го разчисти. Отъ какъ съмъ се съзнала като човѣкъ, ето три четвърти вѣка, виждахъ и виждамъ презъ цѣлия си животъ, че Дмитрий Миладиновъ и Константинъ Миладиновъ не сж единъ и двама за Македония, а хиляди. Нашата измжчена земя ги създаде все титани — единъ до другъ. Остава сега на грядущитѣ поколѣния да ги следватъ и да не отпадатъ духомъ до възтържествуването на истината и правдата. Ни, македонскитѣ българи, трѣбва да ценимъ своята сила и своето бждеще като просвѣтенъ народъ, и за това трѣбва да осждаме такива попълзновения, като това, което е накарало споменатия печатаръ да измислюва портрети на нашитѣ дейци отъ възраждането, какъвто е случаятъ съ измисления портретъ на баща ми Дмитрий Миладиновъ, помѣстенъ въ миналата книга на сп. „Македонски прегледъ“.

Сефия, 20 Августъ 1930 г.

Царевна Алексиева,
родена Ц. Д. Миладинова.

Résumés des articles de la revue.

St. Romansky, Les noms de quelques villes en Macédoine. — 4. Skopié.

Avant d'aborder le sujet de son article, le prof. Romansky rappelle le fait intéressant que les grandes villes de la Péninsule balkanique d'aujourd'hui sont bâties, en général, dans les endroits, situés sur le passage où sur le croisement des grandes routes importantes, où, dans les temps anciens encore existaient des établissements considérables, d'une importance essentielle pour le commerce d'alors. Après la conquête romaine de la Péninsule, ces centres commerciaux ont été transformés aussi en centres militaires et stratégiques. Ces deux conditions ont largement contribué à la prospérité et à la célébrité de ces villes, dont les dénominations ont été adoptées par les Slaves, à leur arrivée dans la Péninsule, même dans les cas, où les grandes villes prospères avaient été détruites et remplacées par d'autres, bâties même sur d'autres endroits. Mais leurs noms en ont été fréquemment modifiés d'après l'esprit de la langue slave et conformément à sa phonétique.

C'est justement le cas avec le nom de la ville de Skopié, l'une des trois plus grandes villes de la Macédoine avec Salonique et Bitolia. Par sa position géographique cette ville tombe dans une région limitrophe, où les noms de villes anciens par rapport à ceux de la Macédoine intérieure qui, par suite la colonisation compacte des Slaves, ont disparu et ont été remplacés par des noms nouveaux, s'y sont maintenus. C'est la région des anciennes provinces romaines la Dardanie et la Dacie méditerranéenne (*Dacia mediterranea*), englobant la Macédoine septentrionale d'aujourd'hui, la Bulgarie sud-occidentale et le côté sud de la Serbie (la région de Morava et de Kossovo), qui comptait à côté de Skopié, trois grandes villes encore, portant des noms anciens *Srēdec* (*Serdica*), *Niš* (*Nissus*) et *Lipl'an* (*Ulpiana*) et dans laquelle demeurait encore la population qui précédait les Slaves dans la Péninsule.

Le nom de la ville de Skopié comme dénomination de capitale de la Dardanie apparaît sous la forme *Scupi*, passée aussi chez les Grecs qui l'avaient adaptée à leur langue: *Σκούπιον* (chez Prokope et après). Ce nom s'est maintenu aussi chez les Albanais sous la forme *Shkup*, avec le passage de *s* en *sh* qui s'est effectué en albanais dans une époque plus récente, v. *Shkodra* de *Scodra*, *shka* „Slave, Bulgare“ — du lat. *sclavus* etc. Ce nom qui s'est maintenu chez les Albanais — habitants nouveaux de cette région, descendus par groupes des monts albanais dans la vallée du Haut-Vardar — sous une forme employée avant l'établissement

des Slaves dans la Péninsule, est très important pour le problème qui traite l'origine des Albanais, problème étroitement lié à la question de l'origine des Roumains, et c'est justement la même région des anciennes provinces romaines, la Dardanie et la Dacie méditerranéenne qu'il faut avoir en vue, lors du traitement de ces questions.

Quant à la forme slave *Skopъje*, nom de la ville Skopje, elle accuse quelques particularités dans la voyelle thématique et dans le suffixe que M. Romansky prend pour tâche d'expliquer. Il examine d'abord l'explication du nom en question, donnée dans les notes d'un voyage en Macédoine, fait par le professeur de l'Université de Zagreb M. P. Skok, intitulés „Notes linguistiques d'un voyage en Serbie de Sud“ (Glasnik Skopskog naučnog društva, vol. II, fasc. 1-2, 1927, p. 280) qui essaye d'expliquer ce nom, le prenant, cela va sans dire, sous la forme officielle serbe *Skopl'e*, et le considère important pour la phonétique du serbo-croate. M. Skok n'y fait pas même allusion à la forme, sous laquelle apparaît ce nom régulièrement dans les monuments anciens non pas seulement bulgares, mais aussi serbes et sous laquelle il s'est maintenu aujourd'hui même chez la population de la Macédoine. Et c'est justement la forme la plus exacte pour en expliquer aussi la forme serbe.

Ayant fait recours à Georges, Lateinisch-deutsches Wörterbuch II, 2282, M. Skok relève avec raison que la forme latine de ce nom nous y est attestée avec *u* dans le radical: *Skūpi*, -orum et admet que dans le latin local, — puisque la ville de *Scūpi* se trouve dans la zone latine de la Péninsule balkanique, — il a été prononcé avec *ū*, dont la preuve est la forme albanais *Shkup* et la forme grecque *Σκούπιον* (chez Procope). Cependant M. Romansky cite une série d'exemples qui prouvent que le *u* du lat. passe fréquemment en alb. aussi en *u* (*lumë* à côté de *lymë* < lat. flumen, *mushk* < lat. musc(u)lus, *nusc* < lat. *nuptia de nupta etc.), et en grec régulièrement en *ou* (*κλεισοῦρα* < lat. clausura, *κοῦπα* < lat. cupa, *μοῦλος*, *μοῦλα* < lat. mulus, mula, *πέδουλο*, *πεδούλι* < lat. pedulis, *σκοῦταρι* < lat. scutam etc.). Donc, l'explication de M. Skok qui s'efforce à faire comprendre le *o* thématique dans la forme „Skopl'e“ par la vocalisation de *o* comme substitut de *ū* d'une forme* *Scūpi* à l'exemple de *bozej* (de *bъzъ*) est infondée, étant donné que dans le cas présent le *o* n'est pas dans une syllabe forte: le mot *bozej* vient de *boz* < *bъzъ* et le rapprochement avec cette forme n'est pas à propos. L'explication de M. Skok, touchant le suffixe *l'e* de la forme serbe *Skopl'e* n'est plus réussie. Ayant en vue uniquement la forme serbe *Skopl'e*, il estime le *l'e* comme suffixe final d'un adjectif possessif, formé à l'exemple des noms de villes *Aril'e* (= la terre de l'église St. Archilij), *Prokupl'e* (= la terre de l'église St. Prokopij): la ville *Skopl'e* sit non loin de l'endroit où était bâti l'ancienne *Skupi*, c'est à dire dans sa banlieue).

Évidemment M. Skok ne prend pas en considération le fait important que dans les monuments serbes et bulgares, à partir du Moyen âge jusqu'à XIXème siècle, le nom de la ville en question, apparaît sous la forme *Skopъje* et non pas *Skopl'e*, comme le prouvent aussi les exemples nombreux ci-

tés dans l'article de M. Romansky, et tirés de Rječnik de Daničić et du recueil des Inscriptions serbes anciennes de Liub. Stojanović. Il n'y a que trois exemples qui attestent la forme serbe Skopl'é, dus évidemment aux copies inexactes, faites par des Serbes. Dans tout les autres cas c'est l'ancienne forme slave Skopъje qui nous y est attestée, forme qui correspond entièrement à la forme grecque Σκόπιον et qui représente aussi bien que cette dernière, une forme adaptée à la catégorie des noms slaves locaux, faits avec le même suffixe productif: pomorъje, porěčъje, primorъje, zagorъje etc. Donc, la forme serbe Skopl'e dissimule de même une signification comme celle de Podunavl'e, Posavl'e et autres.

Quand à la voyelle thématique -o- au lieu de -u- (bulgare y), elle n'est pas due à une évolution phonétique, comme l'admet M. Skok, mais à une étymologie du peuple, qui aurait tâché de mettre un sens dans le radical et l'aurait rapproché du thème verbal kop- du verbe kopati, skopati, (sъkopati) „bêcher, enterrer“ (v. le nom de l'endroit Zakopanie en Pologne), nom conçu peut-être par rapport à la situation particulière de la ville, située sur les rives du Vardar.

L'explication de M. Skok relative au nom turc de la ville — Üsküb, qu'il considère comme provenu d'un locatif serbe u Skopl'i et rapproche de noms Edirné et Perlepé qui auraient représentés aussi, d'après lui, des formes slaves locatives, n'est aussi admissible. Chacun qui connaît tant soit peu le turc, sait que les mots ayant comme lettres initiales les groupes sk, st, sl etc. préposent la voyelle i ou u, en égard à la voyelle de la syllabe suivante, v. ou Üsküdar de Scutari, Islimné de Silimnos, Sliven, Istefan de Stefan etc.

Donc, à la fin l'auteur de l'article fait ressortir que la vraie forme ancienne du nom slave de la ville de Skopie subsiste jusqu'aujourd'hui même dans le parler de la population macédonienne et dans la langue bulgare en général, c'est la forme Skopie, ou plus exactement Skopje. C'est elle qui nous est attesté aussi par tous les voyageurs qui ont parcouru la Macédoine au cours des siècles et par toutes les langues européennes d'aujourd'hui: italien — Scopie, allemand — Skopie ou Skopia etc.

Professeur M. N. Spéransky, Extraits de la correspondance de St. Verkovich.

M-r M. N. Spéransky, actuellement professeur à l'Université de Moscou, communique le texte de quatre lettres de St. Verkovich et d'une lettre de Gologanov, conservées dans les archives du Musée ethnographique de Moscou. Ces lettres ne sont qu'une petite partie de la grande correspondance qui a été échangée entre le Comité chargé de l'organisation de l'exposition ethnographique de Moscou en 1867, sous la direction du professeur Nal. A. Popov, et différents personnages des pays slaves. Les lettres ci-dessus mentionnées se trouvent parmi les papiers du prof. Popov, et cela non pas dans l'original mais dans leur traduction en russe qui a été faite en son temps par le publiciste et poète bulgare bien connu K. I. Jinzifov né en Macédoine et vivant alors à Moscou. À côté des lettres de Verkovich, qui jusqu'à présent encore sont restées inédites, se trouve un cahier de 25 feuilles qui contient des „Extraits des rapports de Verkovich“ ayant pour

sujet les relations de ce dernier, par l'intermédiaire de Garachanine et quelques autres, avec le gouvernement serbe, relations motivées par la propagande serbe en Macédoine jusqu'à la guerre russo-turque de 1877.

Les lettres communiquées par M-r Spéransky ont trait à la question, alors à l'ordre du jour, de l'authenticité des chansons populaires bulgares que Verkovich avait publiées dans son recueil „Veda Slovèna“ (La Veda des Slaves) et contiennent en outre, quelques informations ethnographiques relatives aux Bulgares de la Macédoine. Verkovich ne se doutant pas qu'il s'agissait d'une falsification, parle dans ses lettres avec enthousiasme de sa découverte, et avec une foi absolue dans l'ancienneté des chansons où le chanteur thrace Orphée est mentionné. Poussé par son imagination fantaisiste, Verkovich croit que la chanson concernant Orphée fera époque dans la science, et il s'étend longuement sur la révolution qu'y produira sa découverte (voir la lettre № 1, datée de Sérèsse le 23 mai 1867). Dans sa seconde lettre, Verkovich continue sur le même thème et exprime sa gratitude au Comité de Moscou pour le bon accueil qu'a reçu sa „découverte et pour l'aide généreuse qui lui a été donnée. Il émet l'opinion que la chanson concernant Orphée doit être publiée non seulement dans l'original bulgare, mais aussi en traduction dans toutes les langues slaves, en français, etc.

Dans sa troisième lettre du 14 mai 1867, Verkovich informe le prof. N. Popov, résidant à Moscou, qu'il lui a envoyé, par l'intermédiaire de l'ambassadeur de Russie à Vienne, la description des coutumes de mariage et des traditions populaires dans les régions macédoniennes dont proviennent les costumes nationaux qu'il a envoyés au comité ethnographique par le consul russe de Salonique. Dans la même lettre, Verkovich parle de la description envoyée par lui à Moscou des coutumes de mariage dans le village bulgare Brod, peuplé des ainsi nommés Mervatzi, et il explique les dénominations des différentes parties du costume national des Bulgares de la Macédoine — mervatzi, miazzi, sprakovtzi, etc. en se lançant dans des interprétations étymologiques de ses dénominations dénuées de tout sens critique.

Dans la quatrième lettre, Verkovich donne des informations supplémentaires sur les costumes macédoniens qui lui ont été décrits par un maître d'école bulgare qui se sert de son dialecte „mervak.“ Plus loin, il est parlé d'un autre Macédonien, „mervak“ du village de Brod, qui, lui aussi, a recueilli des chansons populaires pour Verkovich et qui a décrit les coutumes de son village natal, dans son dialecte, mais en caractères grecs. Cette description, quoique écrite par un homme peu instruit, Verkovich l'a envoyée à Moscou et il espère que d'après elle on pourra se former une idée plus exacte du dialecte populaire des „mervatzi.“

La cinquième lettre est adressée à Verkovich par le maître d'école macédonien bien connu I. Gologanov (daté de Monastir, le 13 avril 1867) qui est son collaborateur principal dans le recueillement des chansons et des contes de la Macédoine. Dans sa lettre, Gologanov communique le texte d'une légende au sujet des „mervatzi“ dans laquelle sont mentionnés un certain tzar Ramène et sa mère Dénitza.

Prof. N. P. Blagoev, Aperçu critique sur les informations de Leo Diaconus relatives aux Bulgares.

M-r Blagoev continue son étude sur les informations de Leo Diaconus relatives aux Bulgares (Voir la Revue Macédonienne, Année VI, № 1). Au chapitre V, M-r Blagoev parle de la prise de la ville de Preslav et de sa conséquence — le complet assujettissement de toute la Bulgarie de l'Est par les Byzantins, de la conduite de ces derniers envers les Bulgares, de la destitution du tzar Boris II et il s'arrête plus en détails à la question de la date à laquelle l'empereur Jean Tzimiscès entreprit son expédition militaire contre les Russes en Bulgarie. M-r Blagoev à propos de cette date arrive à la conclusion que l'expédition de Tzimiscès contre les Russes en Bulgarie a eu lieu au début du printemps de l'année 971 et que dans la même année il a annexé la Bulgarie de l'Est et a destitué de son trône le tzar bulgare Boris II. Dans le IV chapitre, il est parlé en détail de la première expédition militaire de l'empereur de Bysance Vassillī II contre les Bulgares et de la prise de la ville de Véria par les Bulgares; l'auteur s'appuie sur les informations de Leo Diaconus, de Ioan Skilitza, Ioan Zonara, Iaha d'Antioche et des historiens arméniens Stépanos Taronski, Assohik et Mateī Edeski. Ils affirment tous que l'empereur Vassillī II a été battu durant sa première expédition contre les Bulgares; cependant ces historiens diffèrent en ce qui concerne les raisons et les détails de cette défaite. M-r Blagoev admet que les informations de Leo Diaconus et Iaha d'Antioche sont les plus exactes et il s'y arrête plus longuement. Le dernier de ces historiens fixe la date de la bataille de Vassillī II contre les Bulgares au 17 août 986. Assohik rapporte également la défaite des Byzantins dans le défilé d'Ihtimane vers l'année 986.

La dernière chronique de Leo Diaconus concernant les Bulgares a trait à la prise par les Bulgares de la ville de Véria, l'actuelle ville de Ber en Macédoine. M-r Blagoev admet que ceci a eu lieu au début de la seconde moitié de l'année 989.

Hr. Chaldev, La ville de Goumendjé.

La ville de Goumendjé est le centre de la région Boīmīa en Macédoine, au sujet de laquelle l'auteur a donné des informations détaillées dans son article „La Boīmīa“ publié dans la Revue Macédonienne, Année VI, № 1. Les villages de cette région d'après la répartition administrative turque de la seconde moitié du siècle passé sont partagés, malgré les conditions orographiques, entre deux arrondissements — celui d'Enidjé-Vardar et celui de Guevguelī. Cependant, la ville de Goumendjé, située sur les pentes de la montagne du Paīak, est restée de fait le centre des marchés des villages de la Boīmīa. C'est une nouvelle ville, bâtie après la conquête par les Turcs de la Péninsule balkanique — probablement à la fin du XVIe ou au début du XVIIe siècle. L'auteur rapporte une tradition populaire sur la formation de Goumendjé. L'auteur juge la tradition fantastique et croit que la fondation de la ville est due principalement à l'existence dans le passé de riches mines d'or près de la ville, à l'endroit appelé Gramadi. Les vieillards de Goumendjé se souviennent encore que des hommes des

montagnes des Rhodopes venaient pour emporter de la terre aurifère des Gramadi et en extraire l'or. Le sable de la rivière Boïmitza maintenant encore, est aurifère: jusqu'à la fin du siècle passé des orpailleurs venaient dans cette région, et, dans des récipients spéciaux lavaient le sable. L'auteur lui-même a vu dans son enfance ces orpailleurs; les ouvriers qui dans le temps s'occupaient de l'extraction dans la mine s'étaient construit des cabanes à moitié sous terre, autour desquelles plus tard ont été construites les véritables maisons d'habitation qui furent l'origine de l'actuelle ville de Goumendjé. En ce qui concerne le nom de la ville, l'auteur est d'avis qu'il provient du mot turc „gummé“ avec le suffixe „ndjé“ Goumendjé signifierait creusement et amoncellement de la terre. Goumendjé n'a pas un caractère oriental, les maisons n'ont pas de cours, les rues sont droites et larges. En général, il semble que la ville a été construite selon un plan défini. Il y a partout des fontaines dont l'eau abondante déborde jusque dans les rues mêmes et coule dans des canaux latéraux spéciaux. Les maisons sont massives et la plupart à deux étages avec de grands et larges balcons de bois (les „tchar-datzi“). L'auteur décrit en détail l'intérieur des maisons. La ville possède deux grandes églises et trois dépendances de monastères (les „métohs“) — de Zoographe, d'Iver et de Jérusalem. L'auteur narre l'histoire des églises et des „métohs“. Plus loin il parle de quelques autres biens ecclésiastiques et des bâtiments scolaires de cette ville.

L'auteur décrit les particularités du sol des environs de la ville, par rapport à sa fertilité et aux cultures. Le rayon autour de Goumendjé est divisé en arrondissements qui portent des noms bulgares tels que Gradichté, Gurovelz, Ramnitzé, Tchoukité, Virot, Poroïte, etc. qui se distinguent par des particularités phonétiques bulgares, par l'article bulgare, etc. — Le climat de Goumendjé est méditerranéen. L'hiver est en général doux, les années de neige sont rares. D'après la statistique de 1912, la population de Goumendjé s'élevait à 5000 âmes — tous Bulgares, à l'exception de 158 Tziganes orthodoxes. L'auteur décrit le caractère hospitalier de la population, la façon dont ils se divertissent durant les fêtes, la coutume qu'ils ont de décider dans des assemblées générales les questions d'ordre social, etc.

La principale occupation de la population de la ville est la sériciculture et la viticulture. L'auteur fournit des détails sur la façon d'élever les vers à soie et sur l'industrie et le commerce séricoles. La viticulture étant également une importante ressource, les vendanges, qui durent de 15 à 20 jours, apportent une animation toute particulière dans la vie des habitants, animation que l'auteur nous décrit d'une façon fort intéressante.

D-r Saoul Mezan, Les Israélites en Macédoine.

L'article de M-r Mezana, commencé sous le même titre dans le premier numéro de la Revue Macédonienne de cette année, continue et se termine dans ce numéro-ci. L'auteur nous fait connaître l'époque de la floraison de la culture judaïque en Macédoine de 1492 à 1666. L'art typographique des juifs en Orient, est principalement exercé à Salonique

qui tient le premier rang, à côté d'Amsterdam, jusqu'au début du XIXe siècle. Tous les essais pour créer à Constantinople un autre centre typographique échouèrent. Vers 1515, un typographe portugais, un certain Judes Guédalia, né à Lisabonne, arriva avec un grand nombre de ses compatriotes juifs à Salonique où il fonda une imprimerie juive où s'imprimèrent de remarquables œuvres hébraïques. Beaucoup de jeunes geus de différents pays accoururent pour s'instruire à Salonique, d'où proviennent durant tout le XVIe et la première moitié du XVIIe siècle les rabbins les plus capables et les plus instruits, entre autres Elizer ben Elia Achkenazi (1512—1585) qui fut rabbin en Egypte, à Pozen et à Krakov, et se fit connaître par ses ouvrages religieux. L'auteur énumère encore d'autres écrivains israélites célèbres de cette époque, parmi lesquels le plus remarquable fut Almogino, né à Salonique en 1510. Sa famille provenait de l'Aragon, où ses aïeux avaient été envoyés au bûcher par l'inquisition espagnole. Joan Rodriguez (1511—1558), né à Kasteli Branko, mort à Salonique acquit une réputation mondiale; son activité ne se dévaloppa pas seulement dans le domaine des sciences hébraïques.

Il y a peu d'informations sur les Juifs de Monastir. Là, au milieu du XVIe siècle, existait une école talmudique. C'est à Monastir que trouva un refuge Diégo Pires, connu sous le nom de Chélomo Molho, ancien notaire du roi de Portugal, auteur d'un recueil de sermons messianiques; Mr Mezan cite également quelques rabbins éminents qui vécurent à Salonique vers le milieu du XVIe siècle. Il cite quelques-uns des livres les plus remarquables sortis au cours du même siècle des imprimeries de Salonique.

Dans ce temps-là, il existait en Macédoine et principalement à Salonique un milieu intellectuel florissant de rabbins, de médecins, d'imprimeurs, et autres juifs instruits et fortunés. Les commerçants juifs de cette époque conservaient les traditions espagnoles et portugaises. Les familles riches avaient leur bibliothèque particulière contenant des manuscrits et les premières éditions des livres juifs imprimés en Italie, Hollande, et surtout à Salonique, Constantinople et Smyrne. Les marchands de livres ambulants ont joué également un grand rôle. Avec l'accroissement des fortunes on remarque chez les juifs une décadence de leurs sévères mœurs familiales. L'auteur donne une nomenclature des savants juifs les plus éminents et de leurs œuvres au cours de la première moitié du XVIIe siècle.

Dans le chapitre V, Mr Mezan décrit la vie du personnage remarquable Chabétaï Tzévi, né à Smyrne en 1629, qui a joué un rôle important. Il se rendit d'abord fameux dans les milieux cabalistiques de Salonique où il se proclama le Messie et où il créa toute une école; plus tard Chabétaï Tzévi se convertit à la religion mahométane. Dans toutes les villes de la Macédoine et de la Turquie où existaient des membres de la secte des „sabitians“ commença une lutte acharnée entre croyants et incroyants. Même après la mort de Chabétaï, la secte est soutenue par de nouveaux disciples, enclins à ajouter foi aux chimères cabalistiques. Les doctrines secrètes de cette secte jusqu'aujourd'hui encore ne sont pas tout à fait connues et éclaircies. Le faux messianisme a eu des conséquences néfastes pour les Israélites de Salonique en particulier et en général pour tous les juifs de l'empire ottoman.

A partir de la fin du XVIIe siècle et jusqu'au début du XIXe siècle se déroule une période de décadence de la vie culturelle des Israélites de la Macédoine. Durant la tourmente messianique les imprimeries de Salonique sont en pleine stagnation. M-r Mezan énumère les écrivains les plus remarquables de l'époque et leurs ouvrages. Plus tard, les imprimeries s'animent de nouveau. M-r Mezan nous donne la bibliographie d'une série d'œuvres publiées à cette époque à Salonique.

La situation juridique et politique des Israélites en Macédoine et dans tout l'empire ottoman reste la même pendant tout le XVIIIe siècle. En 1702, le grand vizir Daltaban pacha interdit aux juifs et aux chrétiens de porter des chaussures jaunes et des kalpaks rouges. Cette même interdiction fut renouvelée plus tard par le sultan Moustapha III.

Après l'apaisement survenu dans la secte „Deonmé“ des juifs convertis au mahométisme, un nouveau faux messie paraît, un certain Jacob Leïbovitch (1720—1791) connu sous le nom de Frank ou Baron Frank, natif de la Galicie méridionale. Il se convertit tour à tour à toutes les religions, réussit à s'attacher les disciples de la secte de Chabétaï Tzev et se mit à la tête de cette dernière. Ceci amena la scission dans la secte des „Deonmés“ qui se partagea en trois groupes. M-r Mezan expose les enseignements différents de ces trois groupes.

A partir de 1839 commence la période d'émancipation civile et politique graduelle des Israélites, notamment après l'avènement au trône d'Abdoul Medjid II. Ceci est principalement dû aux droits qui furent donnés aux chrétiens et aux juifs par le „Hatichérif de Gulhanep“ du sultan en 1839. En vertu de ce décret, le droit de témoignage devant les tribunaux était reconnu aux Israélites et les châtiments consistant en tortures ou en confiscations étaient interdits, du moins officiellement. Plus tard, ce fut la proclamation de l'égalité civile pour toutes les nationalités dans l'empire turc, la suppression de l'impôt „haratch“, etc. En 1858, le sultan Abdoul Medjid, au cours de sa tournée en Macédoine, visita aussi Salonique, où il y avait des juifs si riches que le ministre de la marine Mehmed Ali séjourna dans la maison d'Alatini et le ministre de la guerre Riza pacha dans celle de Salomon Fernandez.

M-r Mezan nous donne des informations sur les communes juives dans les villes de Seresse, Monastir et surtout Salonique.

Au commencement du XXe siècle, le nombre des juifs en Macédoine était à Salonique de 75,000, à Monastir de 6000, à Séresse de 2000, à Cavala de 2000, à Uskub de 2000, à Costour de 1600, à Chtip de 500, à Stroumitza de 650, à Ber-Karaféria de 500, à Névrokop de 110, à Gorna Djoumaïa de 100.

Grâce à l'activité économique des juifs de Salonique, le port de cette ville avait prospéré au point d'être devenu un des centres les plus importants du commerce maritime dans la partie orientale de la Méditerranée. Mais par suite de leur attachement à la religion et surtout parce qu'ils fêtaient le samedi, les juifs perdirent le premier rang dans le travail du port, de ils y furent bientôt remplacés par des travailleurs de religion différente qui travaillaient pendant les sept jours de la semaine.

Après l'occupation grecque de Salonique en 1912, quoique les gouvernements grecs aient donné à tour de rôle l'assurance que les droits des

Israélites seraient respectés, des restrictions systématique furent faites qui entravèrent la vie économique de ces derniers: comme jour de marché fut fixé le samedi au lieu du lundi, etc. En général les Grecs adoptèrent une politique antisémitique inspirée par le ministre grec lui-même, Vénizélos. En 1917, un grand incendie anéantit à Salonique presque toutes les écoles juives, les synagogues et les anciennes bibliothèques et beaucoup de maisons particulières israélites. L'établissement des réfugiés grecs de l'Asie mineure donne le dernier coup à ce centre israélite séculaire. Les autorités grecques montrent une animosité de plus en plus grande contre les juifs. Le gouvernement grec ouvre à Salonique un lycée spécial pour les juifs et une université, leur déclarant ouvertement qu'ils doivent devenir des Hellènes de religion israélite. Telle est la situation dans la métropole du judaïsme sépharide.

Iv. Apostolovsky, Au lieu de l'enseignement la prison et l'exil (1875—1878).

M-r Apostolovsky raconte ses souvenirs de l'époque turque, quand en 1875, après son séjour à la prison de Salonique, il fut libéré et se remit à enseigner dans la Thrace orientale, notamment dans le village de Dérékiou près de Lozengrad. Il avait à peine commencé son travail à l'école, quand, brusquement, il fut mandé dans la ville voisine Bounar-hissar et jeté en prison sans savoir de quoi on l'accusait. Plus tard, à l'interrogatoire il devint clair qu'on voulait apprendre de lui où se cachaient les insurgés bulgares „les comitadjis“ recherchés par les autorités. Apostolosky, n'ayant rien révélé, fut retenu dans la prison de cette ville. Avec des détails intéressants qui caractérisent l'époque M-r Apostolovsky raconte comment on le transféra plus tard dans une autre prison, pire encore, comment il fut provisoirement libéré, puis de nouveau enfermé, condamné à la déportation à Damask, comment il fut conduit jusqu'à la prison de cette ville, en passant par Beyrouth. Ici Apostolovsky resta jusqu'à la conclusion de la paix de San-Stéfano en 1878, date à laquelle il fut amnistié, en même temps que les autres prisonniers politiques bulgares, et put rentrer en Bulgarie.

Hr. Tchotchkov, L'insurrection de Kresna en 1878.

M-r Tchotchkov communique d'après les souvenirs de feu P. Ouroumov des détails intéressants sur la préparation et l'histoire de la première insurrection en Macédoine qui éclata immédiatement après la conclusion du traité de Berlin en 1878 dans la région du défilé de Kresna au sud de la ville de Djoumaïa, d'où le nom de cette insurrection. L'idée de cette insurrection a été inspirée par le prince Dondoukov Korsakov et cela dans le but, comme le suppose l'auteur de ces souvenirs, d'apaiser provisoirement les Macédoïens agités et de les détourner des actions politiques pleines de risques. Dans le comité national qui se forma à ce moment prirent part des personnalités en vue de la Bulgarie et de la Macédoine. Il fut décidé de proclamer l'insurrection dans la région de Kresna. Une commission composée de trois personnes fut élue pour diriger l'insurrection. L'une d'elles fut l'auteur de ces souvenirs P. Ouroumov. Ce dernier raconte cette insur-

rection dans toutes ses péripéties tragiques où parfois ne manque pas un certain élément comique, jusqu'à ce qu'enfin l'armée turque, aisément et cruellement, réussit à soumettre la population macédonienne révoltée, dont la plus grande partie trouva son salut en franchissant la frontière bulgare.

Le rôle le plus important dans cette insurrection improvisée fut joué par un ancien officier russe, ataman cosaque du nom de Kalmikov qui prit le commandement des opérations insurrectionnelles. L'auteur ignore si le volontaire Kalmikov ne se trouvait pas en relations secrètes avec les pouvoirs russes en Bulgarie, mais c'est un fait qu'après l'insurrection il fut externé par eux en Roumanie. Dès le début du mouvement insurrectionnel, Kalmikov rencontra un rival sérieux dans la personne d'un certain Louis Outkévitch, Polonais, ancien professeur de français à Vélesse, marié à une Bulgare, qui de son propre chef s'était proclamé chef de l'insurrection, ne voulait pas reconnaître comme tel Kalmikov et agit par la suite indépendamment et à sa tête. Il avait à ses côtés un officier natif d'Etropolé, jeune et brave, quelques voïvodes, chefs des bandes révolutionnaires locales et quelques autres personnages. A cause de cette rivalité entre Kalmikov et Outkévitch, le Comité résolut de partager le rayon des opérations entre les deux et Outkévitch fut chargé d'agir dans le rayon plus éloigné du Raslog.

L'auteur décrit la région et sa population, entre autre les villages de Kresna et Vlahi où commencèrent les opérations contre les Turcs, sans aucun plan défini et avec un manque total de discipline parmi les insurgés de sorte que la démoralisation s'empara bientôt des chefs. Cette insurrection, artificiellement soulevée du dehors et sans appui réel parmi la population y laissa les plus tristes souvenirs.

Comptes rendus.

Georges Desbons, La Bulgarie après le Traité de Neuilly. Avec 13 cartes hors-texte. Préface de M-r Justin Godart, sénateur, ancien ministre. Paris 1930, 8° 452+XII. — Compte rendu de L. Milétitch.

L'ouvrage de M-r Desbons est accueilli avec joie par tous ceux qui suivent la littérature d'après-guerre concernant la Péninsule balkanique au point de vue de l'histoire objective et de la politique pratique. La préface est due à M-r Justin Godart, bien connu en Bulgarie par sa rare droiture, noble fils de la France qui aime la justice pour la justice, dont la sympathie va aux opprimés, et qui compatit aux souffrances des innocents. Avec de chaudes paroles, Godard loue l'œuvre d'un de ses égaux, l'ouvrage remarquable de M-r Desbons dont il est ici parlé. Ce n'est pas la première fois, dit l'auteur du compte rendu, que j'indique dans cette revue les qualités d'œuvres de ce genre où la vérité sur la Bulgarie est impartialement exposée, mais aujourd'hui j'ai à remplir quelque chose de plus que mon devoir de critique — je veux exprimer mon admiration et ma reconnaissance pour ce livre, modèle d'une parfaite objectivité qui ne s'appuie que sur les faits eux-mêmes, sans égard pour ceux à qui ces faits seraient agréables ou désagréables. Dans cet ouvrage est mise en lumière la triste réalité bulgare — l'injustice commise envers la Bulgarie et cela en grande partie par le peuple auquel ap-

partient l'auteur lui-même, le peuple français. Ce livre est l'œuvre d'un homme à l'âme juste, au cœur ardent, à la volonté inflexible. Le livre de M-r Desbons est sincère et puissant, vécu par l'auteur, inspiré par la passion de la justice et de la vérité. M-r Desbons n'est pas du nombre de ces écrivains qui à la légère publient un livre sur l'Orient, hâtivement composé d'après des observations personnelles superficielles et des informations fragmentaires, puisées dans des ouvrages étrangers tombés par hasard entre leurs mains. Au contraire, avec une rare persévérance, M-r Desbons a rassemblé au cours d'une période de onze années des matériaux pour son livre. Il vient en Bulgarie, il apprend l'histoire de ce pays depuis ses origines jusqu'aujourd'hui, il étudie toute la littérature relative à son ethnographie et à sa politique — ses indications bibliographiques se rapportant à chacun des douze chapitres du livre se distinguent par une abondance peu ordinaire — et enfin, inspiré par l'idée qu'il y a une issue pour la Bulgarie, une solution équitable de la question bulgare inclusivement de la question macédonienne, issue que assurera la prospérité des Slaves du Sud et servira au maintien de la paix dans le proche Orient, parfaitement informé sur le passé et le présent, il se met à l'ouvrage pour prononcer, à l'aide d'une forte argumentation, son jugement sur les erreurs historiques et les injustices commises envers la Bulgarie et donner son opinion en ce qui concerne l'avenir.

A cause de ces qualités, l'ouvrage de M-r Desbons, parmi tous les livres du même genre parus après la guerre mondiale, est la critique politique sur la question bulgare la plus complète. Dans tout son ensemble, ce livre confirme pleinement ce que l'auteur lui-même dit dans la préface sur ses études préparatoires.

Plus loin, l'auteur du compte rendu relève le réquisitoire de M-r Desbons contre ceux qui par des actes diplomatiques ont foulé aux pieds le droit des peuples de disposer d'eux-mêmes et qui, soit par égoïsme brutal, soit par myopie politique, ont été les auteurs des terribles souffrances subies par le peuple bulgare, surtout à partir du Congrès de Berlin jusqu'aujourd'hui.

Partant de la thèse que celui qui ne connaît pas l'Histoire bulgare, ne peut rien comprendre à la politique bulgare, M-r Desbons s'est approfondi dans l'étude du passé du peuple bulgare et a appris jusque dans ses détails celle de sa renaissance nationale et culturelle.

Le traité de Berlin a morcelé la Péninsule balkanique en dépit de l'Histoire et de la Géographie. Un esprit inquisiteur pourrait se demander, dit M-r Desbons, si l'Europe officielle dans cette restitution de la Macédoine au sultan n'a pas vu la possibilité d'entretenir un foyer d'agitation dans les Balkans. Au Congrès de Berlin, les grandes Puissances ont donné à leurs protégés des territoires qui ne leur appartenaient pas et sur lesquels ils n'avaient aucun droit. Après le coup d'Etat en Roumélie Orientale, la Bulgarie devint un pays moderne. Mais les Bulgares n'oublièrent pas qu'en dehors de leurs frontières politiques étaient demeurés sous un joug étranger leurs frères par la langue et la religion — les Macédoniens. Le désir des Bulgares de les délivrer amène enfin le traité d'alliance serbo-bulgare en 1912

et la guerre avec la Turquie. Les armées bulgares se couvrent de gloire à Lulé-Bourgas et Andrinople, mais cependant l'alliance avec les Serbes, qui sont les ennemis des Bulgares, prouve la trahison des Serbes de connivence avec les Grecs qui ne se sont presque pas battus.

Au moment où éclata la guerre mondiale (en août 1914), la Bulgarie n'avait qu'un but — profiter des événements pour libérer ses territoires. Car la Bulgarie avait combattu en 1912 pour couronner son unité nationale; en 1913, elle leva les armes dans le même but; en 1915—1918 les Bulgares tombèrent par milliers toujours au nom de cet idéal. Quelques erreurs qu'aient faites un peuple et son chef d'Etat, rien ne peut amoindrir la liberté de ce peuple, ni son droit imprescriptible de disposer de lui-même. Ainsi s'est prononcé Wilson. Mais la paix de Neuilly n'a fait que sanctionner un châtement et rien de plus: elle a retiré à une partie du jeune et ardent peuple bulgare ce droit sacré, et n'a pas permis à ce peuple de réaliser son unité.

Un problème se pose devant la conscience bulgare — le rétablissement de son unité nationale. Dissimulé ou avoué, il domine la vie politique et la vie sociale, l'avenir extérieur et l'avenir intérieur de la Bulgarie. Il restera menaçant tant que ne se réalisera pas la grande union nationale de tous les slaves du Sud. Desbons voit le salut dans une véritable Yougoslavie qui s'étendrait de l'Adriatique à la mer Noire, et du Danube à la mer Egée et réunirait tous les Slaves du Sud. Desbons dit qu'il n'oublie pas que beaucoup de Bulgares lui ont déclaré qu'ils préféreraient rester citoyens de la petite Bulgarie que devenir sujets d'une trop grande Yougoslavie, mais il ne prête par une importance de premier ordre à cette opposition. Car, par la véritable Yougoslavie il ne comprend pas une Yougoslavie sous la férule serbe (p. 41). Les grandes Puissances ont permis la création d'une Yougoslavie qui, en fait, n'est qu'une grande Serbie. L'agrandissement de la Yougoslavie, crée non seulement par des sacrifices serbes au cours la grande guerre, mais par les sacrifices de tous les alliés, signifiait pour tous les pays intéressés „un règlement rapide certain et définitif du problème macédonien, ce poignard sans cesse trempé dans le curare selon le mot de Stephen Pichon.“ Il signifiait la satisfaction des aspirations de tous les peuples dans les liens d'un fédéralisme fraternel. Il aurait été la soudure d'un formidable bloc slave, le maillon à cette chaîne d'assurance contre la guerre qui doit commencer à la mer Baltique, passer par la Pologne, la Roumanie et la Yougoslavie. et se terminer en fourche à la mer Noire, la mer Egée et la mer Adriatique. Cela n'a pas été, mais demain cela sera, grâce à la collaboration des autres Yougoslaves, y compris celle des purs Serbes soucieux de l'avenir de leur patrie (p. 41).

Ceci est le credo de M-r Desbons qui à d'autres endroits aussi de son livre le répète et l'explique plus en détail.

Plus loin, l'auteur du compte rendu indique les passages les plus importants du livre de M-r Desbons.

Le traité de Neuilly vint arracher à la Bulgarie d'autres régions encore purement bulgares. Les soldats de l'Entente ont combatus et sont morts pour assurer la liberté des peuples et leur droit de disposer d'eux-mêmes. Environ un million et huit cent mille Français ont perdu la vie

dans la guerre mondiale. „Et la Serbie a reçu maintenant des territoires bulgares. Sous quel prétexte ? En vue d'éventualités stratégiques."

Les Macédoniens, Bulgares par la race, continuent à attendre leur délivrance: ils ont seulement changé de maîtres. Les Macédoniens, si dignes de sympathie, ont été jetés dans l'esclavage et grâce surtout à l'administration serbe dans un inouï, un affreux esclavage. Le crime est si révoltant que ceux qui gouvernent les peuples de l'Europe occidentale ne peuvent le comprendre, ou tremblent de le comprendre, ou n'osent le comprendre et le dénoncer.

M-r Desbons a consacré une attention particulière à la question macédonienne. Les slaves de la Macédoine sont des Bulgares, mais les Serbes les proclament des Serbes. M-r Desbons examine toute la question. En réalité jusqu'à l'année 1885 la Serbie n'avait pas pensé à la Macédoine. D'où vient que brusquement la Serbie émit des prétentions sur la Macédoine ? L'explication est bien simple. Vienne, pour détourner la Serbie de la mer Adriatique, l'aiguilla sur Salonique.

Les Grecs s'approprient également la Macédoine. Mais pour eux le principal indice national est la religion: tout chrétien orthodoxe sous la juridiction spirituelle du patriarcat de Constantinople est grec. „Tous les habitants de la Grèce qui croient en Jesus-Christ sont des Hellènes", dit la Constitution grecque de 1822 et dans cet esprit comme grecs sont considérés les Bulgares, les Valaques, les Albanais, les Gagaouses et même les Tziganes. En réalité, dit M-r Desbons, les ainsi nommés Grecs bulgarophones sont de purs Bulgares. Et le roi de Grèce Constantin a brûlé en 1913 tant de villages de ces Grecs bulgarophones ! Tous les efforts culturels des Grecs pour représenter la Macédoine comme grecque n'ont pu convaincre personne et pour la science il est un fait indubitable: historiquement, la Macédoine est bulgare (p. 164). Il est à remarquer que même après la mort du roi serbe Doukhan, les seigneurs qui conquièrent la Macédoine — Ouglech, Deïan, Voukatchich, etc. — portent des titres bulgares: „roi des Bulgares", „voïvode des Bulgares" etc. La domination serbe en Macédoine au cours du XIVe siècle est de courte durée — 73 ans à Uskub, 25 à Véless, 21 à Prilèpe, 13 à Stroumitza, 10 à Serre. Les frontières historiques des terres bulgares indiquées par des voyageurs célèbres, des diplomates, des chefs spirituels de l'Eglise catholique et autres personnages sont: à l'ouest la Morave, le Char, le Drine; au sud la Bistritza et les rives de la mer Egée; à l'est la mer Noire; au nord le Danube.

La Macédoine devient dans les temps modernes le véritable foyer de la renaissance nationale bulgare. Desbons énumère les principaux militants macédoniens pour la cause nationale. Le plébiscite prévu dans l'article X du ferman du sultan commence par Uskub et Ohrida. Partout en Macédoine, à la veille de la première guerre balkanique, il existe des communes bulgares ayant des écoles bulgares, ce qui prouve bien le sentiment national des Macédoniens. Par leur nombre, leur force et leur fermeté ils repoussent l'hellénisme jusqu'à ses frontières ethnographiques. C'est pour pouvoir détruire l'œuvre nationale et ecclésiastique des Macédoniennes que Grecs et Serbes se sont unis.

Les Macédoniens, pendant patience, ont recouru à la lutte révolutionnaire organisée, scientifique, permanente (p. 180). Desbons expose l'histoire de l'Organisation révolutionnaire intérieure (V. M. R. O. Vetrechna makedonska revolutzionna organizatzia), qui fut fondée en 1893 à Ressen. La seconde organisation est celle des émigrants macédoniens en Bulgarie. M-r Desbons explique l'organisation des bandes révolutionnaires: „Qui n'a entendu parler de la terrible insurrection macédonienne de 1903 ?“

Après les réformes de Murtzsteg et la duperie des Jeunes Turcs, les Macédoniens reprennent la lutte. Ils rêvaient d'une autonomie des trois villayets macédoniens. Puis vint la guerre balkanique. La trahison serbo-grecque envers la Bulgarie contraignit cette dernière à la capitulation de Bucarest en 1913. La Serbie et la Grèce se partagèrent la Macédoine.

Au début de la guerre mondiale, la situation intérieure en Macédoine était pire que celle d'avant la guerre balkanique. C'est pourquoi la Bulgarie, indissolublement liée au peuple macédoine, et encore plus par le sang versé en 1913, devait se jeter de nouveau dans la guerre pour aboutir enfin à la libération de la Macédoine. Il est incontestable qu'en 1914 les diplomates de l'Entente à Sophia n'ont pas compris la situation de la Bulgarie. En 1919, l'Angleterre était la maîtresse de la Conférence de la paix — ce qu'elle voulut, la conférence le voulut aussi. Il ne semble pas qu'elle ait sérieusement désiré une solution définitive de la question macédonienne. De sorte que la Macédoine, de même qu'après la guerre balkanique, resta sous la domination grecque et devint une colonie que les conquérants exploitent et oppriment à leur gré. M-r Desbons décrit la terrible situation des Bulgares de la Macédoine qui après la guerre balkanique restèrent hors des lois sous la domination grecque et serbe. Il demande s'il existe dans le monde entier un autre peuple à qui, en plus de toutes les autres tortures infligées, il est interdit de parler dans sa langue maternelle, de porter le nom de ses pères, qui doit changer jusqu'à ce nom (de Pétrov en Pétrovitch. etc) (p. 198). La Macédoine reste la grande victime de la guerre de 1914-1918 et de la paix inique qui l'a suivie. Elle n'a pas été délivrée, elle a été seulement morcelée et de telle façon que si demain une guerre balkanique éclatait les membres d'une même famille seraient obligés de se battre sous trois drapeaux différents le grec, le serbe et le bulgare. Cette situation ne peut durer, dit M-r Desbons; elle prépare de nouvelles victimes, des ruines inombrables, l'effusion du sang. Le peuple macédonien qui se trouve en perpétuel état de guerre a foi en sa libération. Il continue la lutte, il espère vaincre. Quoiqu'en disent Grecs et Serbes — le Macédonien par sa nationalité est bulgare. Voilà une vérité certaine et capitale!

Il y a différentes propositions pour résoudre la question macédonienne: l'annexion, l'autonomie, l'indépendance de la Macédoine. Cette dernière qui amènerait la formation d'un nouvel Etat en Europe n'a, selon M-r Desbons, aucune chance de se réaliser. „Cependant, continue M-r Desbons, — et c'est ici qu'apparaît l'utilité des sacrifices répétés des comitadjis — la Macédoine formera nécessairement un jour prochain, souhaitons-le, un bloc administratif qui trouvera sa place, soit dans une Yougoslavie englobant tous les slaves du sud, sur un pied d'égalité avec la Croatie, la Slovénie, la Bosnie, l'Herzégovine, le Monténégro, la Serbie, la Bulgarie, soit à titre

d'élément de composition dans une Fédération Balkanique dont les grandes nations seront peut-être amenées à exiger la constitution, pour assurer la paix, sur l'injonction des peuples lassés de mourir inutilement sur les champs de bataille. (210) C'est dans ce sens que la vérité se trouvera. La question macédonienne est une question européenne. (p. 212) Les Macédoniens opprimés aspirent à un gouvernement démocratique, pacifique et probe. La Macédoine doit d'autant plus être respectée qu'elle a une individualité incontestable. Un exposé objectif de la question macédonienne, dit M-r Desbons, ne saurait avoir d'autre conclusion qu'un appel à l'attention publique internationale sur le danger de guerre qui couve malgré les traités de paix dans cette si dangereuse zone d'Europe (p. 217)

Les premiers pas qui seraient faits pour libérer les Macédoniens apporteraient de suite un apaisement. En attendant ces premiers pas qui doivent être ceux de la diplomatie européenne, les révolutionnaires macédoniens — qui ont leurs quartiers généraux dans les territoires occupés par les Serbes et les Grecs — conservent et vivifient par des sacrifices répétés leur angoissante devise: „La Liberté ou la Mort.“ (p. 220).

Plus loin, M-r Desbons examine la question de l'accès de la Bulgarie à la mer libre, accès dont elle a été privée, en dépit de l'article 48 du traité de paix en vertu duquel les Puissances alliées lui garantissent la liberté des débouchés économiques sur la mer Egée. C'est une hypocrisie de la part des grandes Puissances de ne pas remplir l'article 48 et d'inviter d'autre part la Bulgarie à un gros effort de développement économique pour faire face aux obligations financières mises à sa charge par ce même traité.

Dans le chapitre V, M-r Desbons examine la question du désarmement. En vertu du traité de Neuilly, la Bulgarie a été désarmée „en vue de rendre possible la préparation d'une limitation générale des armements de toutes les nations“. La Bulgarie a rempli ces engagements. Mais comme dans les Balkans les conflits éclatent facilement, la situation de la Bulgarie désarmée est tragique. Il est inutile de démontrer qu'avec sa petite armée elle ne peut être dangereuse pour la paix. La Bulgarie a de même rempli les engagements financiers dont elle a été accablée. En ceci également, le traité de Neuilly n'est pas un traité de paix, mais un acte de châtement (p. 262). Pressurer la Bulgarie dès les premières années de la mise en vigueur des traités, c'est rompre ses possibilités de reprise d'équilibre social, vouer sa population à la détresse, déterminer fatalement des troubles, miner son budget et amoindrir la sécurité de la créance et la certitude des paiements (p. 263).

Parmi tous les peuples balkaniques, le peuple bulgare remplit le mieux les devoirs sacrés envers les minorités (A partir de la page 281). Les pouvoirs bulgares respectent leurs droits en ce qui concerne leur langue, leur culture, leur religion.

La présence en Bulgarie d'un grand nombre de réfugiés macédoniens — environ trois cent mille — constitue, pour le pays, un danger politique et social. Les réfugiés sont de vrais martyrs que la faim et les maladies déciment. A la fin du premier quart du XX-e siècle, il existe en Europe une détresse collective comparable aux grands fléaux dont l'Histoire nous

a. transmis la description terrifiante. Telle est la détresse des réfugiés bulgares. Son existence est un scandale, sa prolongation un crime (p. 330).

M-r Desbons passe ensuite à l'examen de l'influence psychologique russe en Bulgarie, qui est restée vivace; il parle plus loin de la guerre balkanique, de la conduite du tzar Nicolas II, de la trahison serbe envers la Bulgarie en 1913, etc. Jetant un coup d'œil rétrospectif sur le passé de la Bulgarie, à partir de 1878, M-r Desbons, avec la juste sévérité de l'historien qui voit les causes lointaines, juge les plénipotentiaires au Congrès de Berlin et les diplomates si responsables des terribles souffrances du peuple bulgare à partir de la paix de San Stéfano qu'il les nomme ouvertement des criminels: „Les plénipotentiaires de 1878 et les diplomates qui, en dehors des délégations officielles, ont échafaudé ce traité se sont conduits en criminels“ (p. 442). Cette condamnation M-r Desbons la motive dans 11 paragraphes, dont chacun commence par le mot „Criminels“ et c'est par elle qu'il termine son livre. La conclusion de M-r Desbons est puissante et sincère. Si la Bulgarie intégrale du traité de San Stéfano n'avait par été morcelée, elle serait devenue la propriété de la nation bulgare unifiée et régénérée d'après les règles essentielles du jus gentium. En donnant la Bosnie et l'Herzégovine à l'Autriche, on a repoussé la Serbie loin de la mer Adriatique et on l'a jetée sur la Macédoine où elle devait inévitablement se heurter à la Bulgarie. Ces diplomates sont criminels parce qu'ils sont la cause première de tout le sang versé en Macédoine. . . . Enfin les diplomates ont commis un nouveau crime en 1919 en imposant à Neuilly „une nouvelle solution bâtarde du problème macédonien qui conduira les peuples balkaniques à une nouvelle guerre, si tous les slaves du sud ne savent enfin s'unir en une vraie Yougoslavie, même contre le gré de certaines Chancelleries occidentales: Criminels, parce que, par leur faute toujours vivante, l'établissement solide de la paix européenne, tant souhaité par tous les peuples de l'univers civilisé est faussé par la toujours actuelle question macédonienne. . . .

M-r Desbons conclut en exprimant l'espérance que le canon ne tonnera jamais sur les terres bulgares. Mais une modification du statu quo est la condition de cette espérance. Cette modification sera la fondation d'une Yougoslavie qui groupera tous les slaves du sud en leur donnant des droits égaux. La question macédonienne pourra être résolue si dans une fédération yougoslave entrent comme membres ayant des droits égaux la Bulgarie, la Serbie, la Croatie, la Slovénie, la Bosnie, l'Herzégovine, le Monténégro et la Macédoine. Une Bulgarie régénérée servira l'œuvre de la paix. „Et le traité de Neuilly? — Et ceci passera aussi.“

Antonio Baldacci, Prof. della R. Università di Bologna: **L'Albania**. Con una carta geografica alla scala 1:500,000 (in tre fogli) et tre cartine. [Publicationi dell' „Istituto per l'Europa Orientale“, Roma. Seconda serie: Politica-storia-economia. XVII]. Roma [1929]. 8°, XXI+463.

L'auteur du compte rendu passe en revue dans un nombre d'ouvrages l'intérêt, porté à l'Albanie par les auteurs européens à partir de XIXème siècle jusqu'à nos jours (Pouqueville, Leake, Ami Boué, von Hahn et autres) et en fait ressortir l'importance des travaux des auteurs autrichiens et hongrois pour l'étude de l'Albanie. Il relève de même qu'en Italie on montre aussi un intérêt non moins grand à ce coin sud-occidental de la Péninsule balkanique.

En Italie, le plus grand connaisseur de l'Albanie et de sa population est, sans doute, le professeur de l'Université de Bologne, M. A. Baldacci, botaniste et géographe qui, au cours de dix ans (1892—1902), a fait huit voyages dans ce pays balkanique. Comme résultat de ses études, ont paru en un volume ses „Itinerari albanesi“ en 1917 et aujourd'hui — un nouvel ouvrage volumineux, ci-dessus cité, intitulé „L'Albania.“

Dans le livre nouveau du prof. Baldacci les limites de l'Albanie débordent essentiellement les frontières politiques de l'Etat albanais, créé en 1913. La ligne du littoral albanais, d'une longueur de 550 km., partant de l'embouchure de la rivière Boïana, ne finit pas à Santi-Quaranta, mais, continuant loin au Sud, atteint le golfe d'Arta de la Grèce d'aujourd'hui. L'Albanie de M. Baldacci englobe de même le Monténégro (l'auteur considère les Monténégrins sous tous rapports excepté leur langue homogènes avec les Albanais!), le bassin tout entier du Drin-Blanc au nord du Šar (Peć, Diakovo, Prizren), de même que les régions de Dèbre, Ochrid et Strouga en Macédoine. Il est à noter aussi que le professeur Baldacci considère les Bulgares de la Macédoine occidentale comme „importés“ (imposti) par la propagande de l'Exarcate et des „comitadjis“, et ajoute qu'ils ont conquis des positions avancés et avantageuses dans l'Est albanais, où ils tiennent aujourd'hui les vallées et les voies commerciales vers les mers Egéenne et Adriatique.

Par contre, l'auteur du compte rendu démontre que, à partir du Moyen âge, les Slaves de la branche bulgare ont peuplé en masse compacte non seulement la région en question, mais aussi l'Albanie centrale et méridionale jusqu'à la mer. Les Albanais qui n'y sont pas des habitants autochtones, comme le soutient M. Baldacci, y sont descendus dans une époque plus récente, puissamment aidés par le gouvernement turc.

A la fin, l'auteur du compte rendu relève que l'ouvrage tout entier de M. Baldacci qui représente un vaste exposé fournissant des données précieuses sur le pays et sur le peuple albanais, examinés par l'auteur sous tous rapports et surtout au point de vue anthropogéographique et ethnographique, est pénétré du canevas des considérations politiques, rattachées étroitement aux intérêts de l'Italie dans la Péninsule balkanique. Eu égard à ceci, M. Baldacci exagère de même le nombre et l'importance de l'élément aroumain du Pinde (du'il appelle „Macédo-Roumains“ et dont il fixe le nombre à 600—800 milles d'âmes!), exprimant même des regrets, qu'ils ne fussent pas constitués par la Conférence de la Paix en un Etat à part, ou au moins réunis à l'Albanie.

Dott. Angelo Focarile, *Bulgaria d'Oggi*. Nei suoi aspetti sociali, economici, commerciali e finanziari (Con una carta delle ferrovie bulgare) 1929, 8°. 372. Editore Ulrico Hoepli. — Compte rendu de L. Milétitch.

Il est dans l'intérêt de la société italienne, en vue du resserrement des liens commerciaux entre l'Italie et la Bulgarie, d'être bien informée sur la situation économique de la Bulgarie, et il n'est pas moins utile pour cette dernière d'être de plus en plus connue et appréciée à l'étranger à sa juste valeur. Le livre de M-r Angelo Focarile, que l'auteur du compte rendu accueille avec reconnaissance, est l'œuvre d'un bon connaisseur de la Bulgarie, car indépendamment de l'étude consciencieuse des matériaux relatifs à la question traitée, l'auteur a eu l'avantage de vivre une dizaine d'années en Bulgarie en qualité d'attaché commercial italien à Sophia, où il a appris la langue bulgare, de sorte qu'il a pu directement se servir de la littérature bulgare concernant son thème. Et en effet, M-r Focarile a réussi à présenter dans un exposé concis toute la législature économique bulgare et à faire ressortir le progrès constant de la Bulgarie qui pendant les dernières cinquante années d'indépendance a pu doubler le chiffre de population et de sa production, construire un réseau ferroviaire et de bonnes routes, élever des villes, se transformer en un peuple moderne conscient de son avenir, renforcer sa puissance économique et morale. L'auteur du compte rendu trouve très opportunes les brèves informations données par M-r Focarile dans son introduction sur la géographie de la Bulgarie, son histoire, sa langue, sa littérature, son mouvement artistique, la presse, l'instruction publique, les classes sociales, sa Constitution. En examinant ce chapitre, l'auteur du compte rendu dit que M-r Focarile a exactement saisi le développement de l'histoire de la Bulgarie, en faisant ressortir que déjà dans les temps reculés, notamment au XI siècle, quand la Bulgarie de l'Est tombe sous le joug de Byzance et que le royaume de la Bulgarie de l'Ouest avec sa capitale Ohrida se maintient, la Macédoine devient le refuge de tous ceux parmi les Bulgares qui ne peuvent supporter la domination byzantine. M-r Focarile a bien exposé, quoique brièvement, les événements de l'histoire contemporaine de la Bulgarie. Parlant des suites de la guerre interalliée balkanique M-r Focarile dit avec raison que l'iniquité commise envers la Bulgarie et sanctionnée par la paix de Bucarest en 1912 ne pouvait pas ne pas exciter la haine des Bulgares contre leurs anciens alliés et grâce à la maladresse des diplomates de l'Entente ne pas la jeter dans les bras des Puissances centrales. L'auteur du compte rendu fait particulièrement ressortir que M-r Focarile assigne dans son livre une place importante à la caractérisation de la langue bulgare dans les particularités qui la distinguent des autres langues slaves et également à la littérature bulgare.

K. D. Spissarevski, *La Bulgarie au travail. Cinquante ans après*. Marseille, 1930, 8°, 242. — Compte rendu de L. M.

Tous ceux qui, même superficiellement, examineront le livre de M-r Spissarevsky, consul bulgare à Marseille, cesseront de déprécier la Bulgarie sur laquelle l'auteur nous donne des informations abondantes évalant le grand progrès culturel et économique qu'elle a fait dans tous

les domaines — instruction publique, agriculture, industrie, commerce extérieur, exploitation des mines et des sources thermales, routes et communications, institutions de crédit, revenus et dépenses de l'Etat. L'auteur se limite dans son exposé aux frontières du royaume de Bulgarie, mais, d'autre part, il indique les grandes frontières de la Bulgarie ethnographique et, les ayant en vue, il place dans son ample et précieuse bibliographie tous les ouvrages plus importants parus en langue française (290 livres) concernant la Bulgarie y compris la Macédoine et les autres terres bulgares détachées de la mère patrie par la politique. Une autre particularité intéressante du livre de M-r Spissarevsky est la description des villes principales du royaume de Bulgarie — Sofia, Plovdiv, Varna, Roustchouc, Bourgas, Slivène, Plévène, Stara Zagora et Gabrovo. Des informations intéressantes sont données sur ces villes au point de vue politique, archéologique, artistique et culturel. Le chapitre consacré à l'instruction publique est particulièrement précieux par ses abondantes données statistiques sur l'accroissement progressif du nombre des lettrés, indiquées séparément pour les deux sexes, et aussi sur le rapide développement de l'œuvre scolaire et des instituts scientifiques bulgares.

Vladimir T. Hindalov, Mouvements nationaux et insurrections durant l'époque précédant la libération, selon des documents officiels turcs récemment découverts. Sofia 1929, 190 p. — Compte rendu de Kiril Mirtchev.

M-r Hindalov, directeur de la section orientale à la Bibliothèque Nationale de Sophia, avait déjà auparavant publié dans une traduction bulgare (dans l'Annuaire de la Bibliothèque Nationale 1924—1925), une partie des documents de la riche collection de documents turcs concernant la Bulgarie qui se trouvent dans cet institut. Dans son nouvel ouvrage, plus haut cité, M-r Hindelov donne en traduction bulgare 55 documents, dont quelques-uns seulement, concernant l'œuvre de Hadji Dimiter et Stephan Karadja au cours de 1838 ont été déjà auparavant publiés. Tous les documents ont trait aux insurrections et mouvements nationaux des Bulgares vers le milieu du siècle passé.

Le livre est divisé en six chapitres avec de brèves notes introductives et explicatives du texte suivant. Le premier chapitre contient les documents concernant la participation du révolutionnaire et publiciste G. Rakovsky dans l'ainsi nommée insurrection de Braïla en 1842. Dans le second chapitre sont révélées les tragiques péripéties d'une insurrection bulgare dans la région de Vidine en 1856, insurrection qui n'est pas connue dans la littérature historique bulgare. Le troisième chapitre nous donne de curieuses informations sur un conflit entre les Bulgares de Phiippopoli et le métropolitain grec Hrisant en 1857. Dans le chapitre suivant sont exposées quatre enquêtes sur des personnes qui avaient pris part dans l'émigration des Bulgares de la région de Vidin en Russie en 1861 et qui peu après étaient revenues en Bulgarie. Les deux derniers chapitres contiennent des renseignements intéressants sur les combats des bandes révolutionnaires de Hadji Dimiter et Stephan Karadja avec les troupes turques et sur la malheureuse insurrection de Stara Zagora en 1876, ses organisateurs, ses traîtres et ses

victimes. A la fin est annexée en fac-similé et en traduction bulgare une page de l'ainsi nommée „Histoire des Karamani“ de Chikéri avec quelques notes sur l'auteur de cet intéressant manuscrit turc dans lequel se trouvent des informations sur une certaine principauté bulgare indépendante au pied de la montagne „Boulgardag“ en Asie Mineure. M-r Hindalov promet de publier une partie de ce manuscrit traduit par lui en bulgare.

Stilian Tchilinguirov. Les Serbes et nous. Sofia. — 1930, 115 p. — Compte rendu de V. I. Alexiev.

L'auteur de ce livre s'arrête principalement sur l'époque de la domination turque en Bulgarie, quand l'intégralité du peuple bulgare dans ses frontières ethnographiques n'étaient contestée par personne. Dans tous les ouvrages des voyageurs occidentaux et autres qui ont visité la Péninsule balkanique la Bulgarie ethnographique est définie conformément à la réalité historique, notamment dans les frontières suivantes: à l'est la mer Noire et le delta du Danube, au sud les rives de la mer Egée, à l'ouest la vallée de la Morave bulgare, la montagne du Char et les montagnes albanaises. L'auteur remarque que c'est seulement sous le règne de Néman et du tzar Douchan que les Serbes ont, pendant une courte durée, dominé sur une partie des terres bulgares de l'ouest. Après que la Serbie eut au cours du siècle passé recouvré son indépendance, les Serbes commencèrent à aspirer à former une grande Serbie qui, pour le moins, engloberait la Serbie et la Bulgarie. Les Serbes trouvaient un appui à leur propagande dans l'ancienne monarchie austro-hongroise. M-r Tchilinguirov expose en détail la pénétration progressive des Serbes dans les régions occidentales bulgares et principalement en Macédoine. Les Serbes ont réussi à dénationaliser la population bulgare dans la Moravie et veulent faire la même chose en Macédoine; pour atteindre ce but ils employaient autrefois des bandes armées envoyées de la Serbie, aujourd'hui — les mesures brutales de leur administration impudente. L'auteur s'arrête, entre autre, sur la trahison de la Serbie qui, en 1912 conclut une alliance secrète avec la Grèce contre son alliée la Bulgarie. En général, M-r Tchilinguirov en analysant les événements cherche à mettre en lumière au point de vue historique la politique bulgarophobe de la Serbie et expliquer les relations hostiles entre Bulgares et Serbes qui en découlèrent. L'auteur, en s'appuyant sur de nombreux exemples, caractérise parfaitement la politique pleine de duplicité et de machiavélisme des Serbes à l'égard du peuple bulgare; cependant l'esprit invincible de ce dernier réussira à surmonter tous les obstacles élevés contre lui par la Serbie et à faire triompher sa volonté de vivre libre dans les frontières de la Bulgarie intégrale.

D-r P. Djidrov, Le problème de la Macédoine. Discours prononcé le 27 avril 1930. Sofia. 1930, 64. — Compte rendu de L. M.

M-r Djidrov, avocat en vue, membre du parti socialiste bulgare et ancien député a présenté dans son discours, avec une franchise et une connaissance du sujet exceptionnelles, de puissants arguments par lesquels il justifie la double lutte, légale et illégale, que les Bulgares de la Macédoine

mènent actuellement et qui, selon lui, est la conséquence inévitable de l'intolérable situation en Macédoine demeurée sous la domination des Serbes et des Grecs. L'idée principale exposée dans son discours est qu'aucune force ne peut arrêter le mouvement macédonien pour la liberté et que celui-ci ne peut cesser d'opposer la violence à la violence tant que la cause première ne sera supprimée. La critique à laquelle M-r Djidrov soumet la politique des gouvernements bulgares jusqu'aujourd'hui en ce qui concerne la Macédoine, est aussi sévère qui juste, fondée sur des arguments qui devraient faire réfléchir nos facteurs responsables aussi bien que les hommes politiques bulgares qui s'imaginent qu'ils peuvent blâmer le mouvement macédonien et se contenter de donner des conseils pacifistes à ses chefs sans approfondir les causes elles-mêmes, principalement les causes psychologiques, qui déterminent son développement comme la manifestation d'une implacable loi historique. M-r Djidrov rejette avec justesse le principal argument derrière lequel se dissimulent ceux qui condamnent la lutte illégale et même légale des Macédoniens, à savoir que cette dernière représente un grand danger pour la Bulgarie elle-même. M-r Djidrov s'arrête longuement sur ce sujet et montre qu'il s'agit ici d'un danger fictif, fruit d'une appréciation de la réalité manquant complètement de sens critique, d'opinions naïves, de suggestions étrangères, de formules politiques. Ce n'est pas avec de naïfs souhaits qu'on pourra obtenir une solution équitable de la brûlante question macédonienne, mais c'est par une insistance obstinée, par tous les moyens dont est obligée de se servir la protestation des Macédoniens selon les besoins du moment qu'on arrivera enfin à la seule issue — l'autonomie de la Macédoine.

M-r Djidrov appuie sa puissante et convaincante argumentation sur des faits empruntés à l'histoire du mouvement macédonien dans le passé et le présent et des rapports avec elle de la Bulgarie et de la Serbie. M-r Djidrov ne rejette pas l'idée d'une fédération, mais il dit qu'avant d'y songer il est nécessaire de créer une Macédoine comprise toute entière dans ses frontières naturelles et parfaitement autonome.

La propagande politique et culturelle des Serbes durant la guerre mondiale.

A. Stanojévitch, Notre émigration et la littérature propagandiste (dans la revue serbe „Létopiss Maticé Srpské, année CIIII, fasc. 324-325, p. 237-257; 244-262. Novi-Sad, 1930). Compte rendu par M. R o m a n s k a.

L'article ci-dessus indiqué sous le titre „Notre émigration et la littérature propagandiste“, publié récemment dans la chronique de la Matica serbe à Novi-Sad, par le professeur serbe A. Stanojévitch, représente un vaste exposé de l'activité propagandiste, déployée durant la guerre mondiale, dans les pays alliés de la Serbie et dans les pays neutres, par les intellectuels serbes, émigrés de leur pays, après la défaite de l'armée serbe en 1915. Ce fut une longue lutte pacifique, inspirée et menée adroitement et obstinément, par un grand nombre de savants, politiciens, diplomates et autres intellectuels serbes en relations directes avec leur gouvernement, et réunis surtout dans les légations et les consulats serbes de la France, la

Suisse, l'Italie, l'Angleterre et la Russie, aidés par des puissants amis étrangers et secondés par les groupes de la jeunesse et par l'émigration serbe toute entière.

Durant les trois années, depuis 1915 jusqu'à la fin de la guerre mondiale, la propagande serbe réussit à développer chez les nations amies, par des longues séries de manifestations, conférences, cours d'Université, mémoires et manifestes, journaux et revues périodiques, brochures, articles et publications à part, touchant la géographie, l'ethnographie, l'histoire, l'organisation politique, la littérature, la poésie et toute la vie culturelle des Serbes à travers les siècles, un intérêt exceptionnel pour la Serbie et son peuple éprouvé, à en „persuader“ le monde étranger que ses prétentions sont „légitimes“, d'attirer des défenseurs ardents des intérêts nationaux et des aspirations politiques des Serbes et à leur assurer le soutien moral et matériel de leurs alliés.

Cette œuvre immense, poursuivie avec une persévérance étonnante qui s'efforçait à faire connaître au monde étranger la Serbie et son peuple au cours de toute leur histoire politique et culturelle, a eu pour tâche de présenter et de populariser au milieu des Européens le problème yougoslave, tel qu'il a été conçu par les Serbes, et pour but, de plaider à la création de la grande Yougoslavie d'aujourd'hui, où le rôle de la Serbie et des Serbes a été bien formulé surtout dans les publications de l'ainsi nommé Comité Yougoslave, fondé en 1916 à Londres, où on lit: „Pour donner une idée exacte des rapports qui existent entre les Serbes et les autres pays Yougoslaves, il faut relever que nous considérons le royaume de la Serbie comme le „Piémont“ de tous les peuples yougoslaves, comme un centre de gravité de toutes nos provinces, comme l'Etat qui doit créer l'Unité nationale et grouper autour de soi toutes les unités ethniques de notre peuple“ (Pays et peuples yougoslaves, Londres, 1916).

Poursuivant son but d'activité bien fixé et son programme de publication bien déterminé, la propagande des émigrés serbes a tâché aussi d'écarter de la Serbie tout ombre de culpabilité pour la guerre mondiale, de relever le régime d'oppression de l'Autriche-Hongrie et le pangermanisme de l'Allemagne comme „causes directes de la guerre“, de faire réfuter la thèse de la restauration du double Empire en cas de victoire, de faire ressortir par des publications illustrées „les atrocités“ de l'occupation austro-bulgare de la Serbie et de combattre les prétentions de la Bulgarie. Une longue série d'articles, de brochures, et de publications à part, énumérés par le professeur Stanojévitch dans l'article en question, illustrent bien le programme de la propagande. Pour n'en citer que quelques-uns d'entre eux il faut rappeler les deux ouvrages bien connus du feu géographe serbe, le prof. Iovan Tsviitch „Questions balkaniques“ Paris 1915, et „Péninsule balkanique“ Paris 1918, „Pangermanisme en Orient“, Nice, 1916, par Marcovitch, „Procès politiques de 1908—1916“, Paris 1916, par V. Primorats, „Régime politique d'Autriche-Hongrie en Bosnie-Herzégovine et les Procès de Haute-Trahison“, Annemasse 1916, (recueil d'articles par un groupe d'hommes d'Etat Serbes, „The reconstruction of the South-Eastern Europe“, London 1917, par V. Savitch, „A Dying Empire“, London 1917, par B. Vochniak, „L'occupation austro-bulgare de la Serbie“, Paris 1917, par

M. Novakovitch, „Crise balkanique en 1912—13,“ Paris 1916, par Jankovitch, „Mirage bulgare et la guerre européenne,“ Paris 1916, par M. Vesnitch, „Bulgarie, ses ambitions et trahisons“, Paris 1915, par St. Protitch et d'autres.

Passant en revue les particularités caractéristiques et les traits essentiels de l'œuvre de la propagande, l'auteur de l'article relève que le rôle qu'elle a joué au cours de la guerre et l'effet qu'elle a eu au milieu des étrangers a été bien formulé par l'historien serbe le prof. St. Stanojévitch dans un article, paru dans le „Létopiss de la Matica serbe“, fasc. 300, pour les années 1914—1921, p. 81—82 et conçu en ces termes: „Au moment où la guerre a commencé, aucun de nos alliés ne connaissait nos prétentions. Personne ne savait que nos aspirations nous portaient à réunir dans un seul Etat, notre peuple tout entier: tous les Serbes, Croates et Slovènes. . . . Quelques jours après le déclenchement de la guerre „Le Temps“ publia un article de fond, dans lequel, persuadé que la guerre allait finir bientôt et avec succès, distribuait aux alliés des terres et des provinces. Il y était dit que la Serbie allait gagner la Bosnie et l'Herzégovine et que ses aspirations en seraient satisfaites. . . Ce travail intense de nos intellectuels dans les pays neutres et dans les pays amis eut du succès. La glace fut rompue. L'opinion publique et les milieux compétents dans les pays alliés ont commencé à s'orienter“. (fasc. 325 p. 261).

L'auteur de l'article, le prof. A. Stanojévitch fixe, ce rôle ainsi: „Au moment où la Conférence de la Paix procéda à la solution définitive de notre problème, la Yougoslavie était déjà devant les yeux de l'opinion publique de l'Europe et des diplomates „telle qu'elle l'avait représentée cette „pression“ de livres“. Il a fallu sans doute une pression non moins grande derrière le fauteuil des diplomates pour qu'ils eussent satisfait nos prétentions dans toute leur intégrité et pour qu'elles fussent défendu contre nos rivaux et nos ennemis. Ce sont aussi les publications du gouvernement serbe et de ses délégués, parues au moment, où on traçait la nouvelle carte de l'Europe qui y ont largement contribué aussi. Mais ces travaux n'étaient qu'un renouvellement et un rémaniement de ce, qu'était déjà présenté à l'Europe par d'aucuns de nos pionniers et par les siens, au cours de la guerre encore. . . . L'opinion publique européenne connaissait déjà à fond notre problème et nos prétentions. Il est vrai que ces prétentions ne sont pas pleinement satisfaites même à ce congrès mondial. Mais il n'y a aucun doute que la „lutte littéraire“ de nos pionniers au milieu des étrangers durant la guerre mondiale, a largement contribué, pour qu'elles fussent reconnues et satisfaites à présent dans la mesure, où a été solutionné notre problème aujourd'hui.

L'auteur du compte rendu s'arrête à un fait qualifié comme „important“ par l'auteur lui-même, à la fin de l'article. Le prof. Stanojévitch y rappelle expressément que dans l'activité des émigrés serbes à l'étranger, une chose importante a fait défaut. „C'est“, y écrit-il „que nos frontières politiques n'y sont pas exactement marquées.“ Ayant noté à ce sujet que les institutions supérieures de la mission propagandiste avait fait paraître aussi quelques cartes géographiques et ethnographiques „des pays Yougoslaves“, soit comme éditions à part, soit comme reproductions

jointes aux articles, livres et brochures de la propagande, ou même collées sur leur feuille initiale, le prof. Stanojévitch fait l'observation que ces publications cartographiques, n'y ont pas donné la délimitation détaillée des frontières politiques „des pays Yougoslaves“ et exprime son étonnement que même sur la carte de Joupanitch, incluse fréquemment dans les publications du Comité Yougoslave à Londres, la limite qui sépare la Serbie de la Bulgarie y est l'ancienne frontière politique entre les deux Etats. „Il est vrai,“ écrit-il, „que c'est la Conférence de la Paix qui a créé la Yougoslavie d'aujourd'hui comme unité politique. Mais il me semble à ce sujet, qu'une délimitation exacte et détaillée de cette frontière, et aussi des autres, faite en considération de nos prétentions légitimes, aurait donné l'aspect de l'Etat qui aurait sorti de la guerre“ (fasc. 325, p. 261).

A la fin l'auteur du compte rendu fait allusion aux tendances bien nettes de la propagande des émigrés et relève que la Macédoine, dont les Serbes continuent à renier aujourd'hui le caractère bulgare, a figuré de même dans les publications propagandistes de la mission serbe parmi les „pays Yougoslaves“, dont la Conférence de la Paix a créés la grande Yougoslavie d'aujourd'hui.

Au sujet du portrait de Dimitrī Miladinov et de quelques souvenirs. — Communiqué par Tzarevna Alexieva, né Miladinova.

Dans le № I, année VI, de la Revue Macédonienne, M-me Tz. Alexieva avait raconté comment Iv. Miladinov, parent de son père, D. Miladinov, avait remplacé le portrait de ce dernier par le sien. Maintenant, M-me Alexieva donne la reproduction du véritable portrait de son père qu'elle a reçu en même temps que celui du frère de D. Miladinov, Constantin, il y a 40 ans, de M-r M. Pantchev et qu'elle avait déjà vu auparavant chez le consul bulgare à Salonique feu At. Chopov. Il est hors de doute que ce portrait a été fait à Constantinople vers 1874 ou 1875, alors que Tzarevna et sa mère s'efforçaient d'apprendre quelque chose de plus positif sur la mort tragique des deux frères Miladinov dans la prison de Constantinople et de découvrir l'endroit où ils avaient été enterrés. A ce moment-là, feu Tcho-makov eut soin de faire reconstituer et conserver les portraits des deux Miladinov. Selon l'auteur de cette communication, ces portraits reproduisent fidèlement les traits des deux frères.

A propos de la question du portrait de son père, D. Miladinov, M-me Alexieva raconte quelques souvenirs sur lui qui sont intéressants pour sa biographie. Dimitrī Miladinov était un homme d'une force d'âme exceptionnelle, qui ne craignait aucune menace des phanariotes, qui était violent dans ses discussions avec eux, mais sage et doux dans les conversations avec ses amis et ses nombreux élèves. Son père était un potier bien connu dans toute la région. Dimitrī était destiné à apprendre le même métier, mais par un heureux hasard il fut laissé en 1830 au monastère St. Naoum pour apprendre à lire l'ancien bulgare dans l'école de ce monastère. Plus tard, il fut envoyé faire des études à Ianina. En plus du grec il connaissait bien l'italien; à ce moment-là, il y avait à Ianina une riche colonie italienne. Dimitrī mit plus tard à profit sa connaissance de la langue italienne comme correspondant d'une firme de commerce de Dratch qui travaillait avec l'Italie. Il fut à Ianina un des meilleurs élèves. Vers 1850, Dimitrī Miladinov fonda à Ohrida une école du soir où il enseignait à ses élèves à lire et écrire le bulgare et leur inspirait l'amour de leur peuple. D. Miladinov recueillait à ce moment les chansons et les contes populaires. Il enseigna aussi à Koukouch. Il fut maître d'école dans le village de Mitcharevo près de Monastir, etc. Il fit des voyages en Autriche, sur sa propre initiative, et lia connaissance avec beaucoup de slaves de ce pays.

МАКЕДОНСКИ ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА
МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ
година VI, кн. 3.

REVUE MACÉDONIENNE

ÉDITION
DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE MACÉDONIEN
ANNÉE VI, FASC. 3.

ДАРЪ
ОТЪ
МАКЕДОНСКИ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

СОФИЯ — SOFIA
ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — IMPRIMERIE P. GLOUSCHOFF
1931

